

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ - СКОПЈЕ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

МЕЕТ 2023

ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ

ОД НАУЧНАТА СТУДЕНТСКА КОНФЕРЕНЦИЈА
ОДРЖАНА ВО СКОПЈЕ НА 12 ОКТОМВРИ 2023

Зборник на трудови од третата научна
студентска конференција MEET 2023

Зборник на трудови од третата научна студентска конференција МЕЕТ 2023

одржана на 12 октомври 2023 година во Скопје

Скопје, 2024

ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ ОД ТРЕТАТА НАУЧНА СТУДЕНТСКА КОНФЕ-
РЕНЦИЈА МЕЕТ 2023

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ - Скопје

Издавач:

Филозофски факултет, Скопје

За издавачот:

проф. д-р Оливер Бакрески

Главен уредник:

Филип Марковски

Уреднички одбор:

Дамјан Бужаровски

Марјан Гијовски

Селмин Несимоски

Лектура на македонски јазик:

Дијана Ристова

Лектура на англиски јазик:

Македонка Настески

Компјутерска обработка:

Дамјан Бужаровски

Дизајн на корица:

София Настевска

Искра Момироска

СОДРЖИНА

- 9 | Уводен збор
- 11 | м-р Марјан Гијовски
Audi alteram partem - управата за државна безбедност меѓу вистината и митовите за македонската политичка емиграција
- 25 | Верица Јакимовиќ
Влијанието на судската реторика во правничката професија
- 37 | Виктор Ангелкоски
Папството за време на Црната смрт, 1348 – 1349
- 57 | Марио Јанески
Улогата на високото образование во Македонија: Репродукција на класната борба и нееднаквост
- 73 | Бојана Кацарова и д-р Дијана Милошева
Ефективноста на когнитивно-бихевиоралната терапија (КБТ) во третманот на перинатална депресија: систематски преглед
- 83 | м-р Филип Марковски
Еклогата и нејзината преамбула (προοίμιον): преглед на некои специфични особености и позначајни новини во корелација со царската византиска идеологија
- 109 | м-р Дамјан Бужаровски
Економските и материјалните последици од Илинденското востание – случајот на градот Крушево
- 125 | Јана Момировска
Функционалноста на семејствата на лица со попреченост
- 141 | Душица Брачиќ
Стравот од болести во Македонија во периодот на XIX и средина на XX век
- 155 | Борис Симоновски
Претставување и спротивставување на родовите стереотипи во традиционалните бајки и современите преработки
- 169 | Селмин Несимоски
Современите активности на организираниот криминал – закана за националната безбедност
- 183 | Никола Ристевски
Консеквенцијата и каузалноста: две лица на еден ист парадокс – тој за

иднината / Consequence and Causality: Two sides of the Same Paradox – the Paradox for the Future

Александра Богдановска

201 Психолошки рингишил по неуспешниот обид на човекот да стане Бог: опис и анализа на личноста на Р. Р. Раскољников од „Злосторство и казна“

Савче Ѓошева и Благоја Јовановски

217 “The Tragic Hero Archetype in the Character of Itachi Uchiha: A Comparative Analysis of Shakespearean Tragedy and Modern Anime”

Ивана Илиевска и Марија Спасиќ

225 Заштита на информациите како извор на знаење од различни видови и форми на загрозување

Верица Шарац

241 Вилијам Гледстон и Балканот – политички интерес, прагма и симпатија

Петар Димковски

255 Зачеток и развој на Александриската школа и нејзината теолошка основа

Антонио Стојановски

265 Археологија, дигитализација и промоција

Емилија Баткоска

273 Автохтона храна во Вевчани, со акцент на димено месо и полжави

Уводен збор

Веќе трета година студентите од Филозофскиот факултет се заложуваат да се одржува МЕЕТ како научно прибежиште. За нас, оваа конференција претставува многу повеќе од само еднодневен собир и презентација на трудови. Затоа, и покрај сите разнолични пречки, се смогнаа сили да се продолжи научната живост низ ходниците на Факултетот.

Оваа година МЕЕТ е дело исклучиво на Факултетското студентско собрание на Филозофскиот факултет, без ничија друга интервенција и помош. Агитацијата за приклучување кон научното творење и искусување на научни потфати беше започната десет месеци пред самиот ден на одржување. Социјалните мрежи се неопходен приклучок на процесот на ширење на „добриот глас“. Така, беа објавувани голем број содржини за олеснување и разјаснување на научното пишување и како да се стигне што побргу до неговите основни принципи. Веќе во јуни се одржа исклучително квалитетна работилница за научно пишување, под менторство на проф. д-р Даниела Тошева – за што ѝ сме неизмерно благодарни. Таму, пријавените петнаесет учесници преку практични вежби и примери ги добија насоките како да го создадат своето првенче. Всушност, резултатите од работилницата беа увидени и со тоа што поголемиот дел од учесниците испратија трудови за учество на конференцијата. Од друга страна, Одборот на МЕЕТ непрекинато се обидуваше да ги поттикне студентите кои имаат искуство во научно пишување, особено оние што се на втор и на трет циклус на студии, да се приклучат на конференцијата и дополнително да го збогатат Зборникот со евентуално искуство. Следствено, може да се истакне дека конференцијата беше сконцентрирана кон три цели: 1. МЕЕТ да биде база и почетна точка за почетниците во научното пишување, но и за студентите кои не се почетници, а им треба простор за усовршување; 2. Да го засили научно-творечкиот аспект на студирањето наспроти останатите делови од студентскиот живот. 3. Да се искористат студентските финансиски средства на еден опиплив и прагматичен начин; Зборникот кој стои пред нас сметаме дека е токму таков траен и прагматичен запис. Веруваме дека во некој поголем процент успеваме да ги оствариме сите три цели.

Пред нас, како краен продукт, стојат деветнаесет одлични научни творби. Секој учесник фокусиран на своето научно поле, но сите заедно сврзани со студирањето на Филозофскиот факултет. Иако Филозофскиот факултет има широк спектар на научни дисциплини, сепак не пости голема пречка сите да се најдеме на заеднички собир. Оваа година немаше специфична тема, туку на секогo му беше оставен слободен простор за избор, а потоа сите беа групирани во своите потесни области. Низ годините увидовме дека конкретизацијата на конференциската тема попречува голем број на учесници да пишуваат, бидејќи темата им претставуваше нешто страно. За таа цел, решивме оваа конференција да стане годишна конференција, последователно и Зборникот да стане годишен

зборник, додека организацијата на конференцијата да биде институционализирана преку работата на ФСС при Филозофскиот факултет секоја година како студентска должност.

Во иднина организационите одбори ќе се менуваат, но конференцијата не смее да згасне, бидејќи од една страна прерасна во симбол за студентска научна работа, а од друга страна е дел од институционалната меморија на Филозофскиот факултет.

Читателот ќе процени самиот за квалитетот на трудовите, но бездруго мора да се пофалат неизмерните напори на секој студент учесник да го даде најдоброто од себе за трудовите да ја добијат формата во којашто се наоѓаат тука. Во таа насока, секако беа од огромна поткрепа сугестиите и менторирањата на дел од професорите.

Сега веќе се поставени темелите и се воспостави одредена традиција, остајува следните генерации студенти да ја продолжат и да го прошират радиусот на студенти и надвор, на меѓународно поле.

На крај, од името на целиот одбор сакам особено да им се заблагодарам на сите учесници кои се пријавија во значителен број и кои беа ревносно посветени на изработка на своите трудови. Исто така, да се заблагодарам на закрилата од мноштво професори кои беа поттикнувачки и поддржувачки фактор за целиот исход, како и на Факултетското студентско собрание при Филозофскиот факултет што безрезервно ја поддржа идејата за продолжување на конференцијата и за поддршка на науката во студентскиот живот.

Филип Марковски

м-р Марјан Гијовски

ЈНУ Институт за национална историја

Audi alteram partem - управата за државна безбедност меѓу вистината и митовите за македонската политичка емиграција

Abstract: In the paper are given parts and points from the audio interview with Dimitar Nikolovski, a retired chief of State security affairs, who has been it that position since the end of the 60's, and has been recorded by the author as part of research for a PHD studies. In the interview he talks about lots of people and events which had been happening in the middle of the political migration in the existing SFRJ. The hyperboling and minimizing the influence and taken steps from opponent sides is still an open dilemma. Parts of the methods that the affairs used towards the immigration organizations and activists which might put some light on the possibility of jeopardizing the order of State affairs from the anticomune immigration. Are the dossiers of the followed true in all, who has the accomplice and who was the loyal opponent to the affairs, are questions that the historians must give solid answers and this paper is the initiative for all research that must be done.

Keywords: State security affairs, chief, interview, immigration, following.

Истражувачкиот процес за време на студиите од трет циклус како преглед на достапна литература, проучување, објавени и необјавени извори, како и интервјуирањето личности кои биле учесници во некои настани особено од најновата историја дава продлабочена претстава за „празнини“ во присутниот наратив. На македонската политичка емиграција¹ посериозно научно ѝ се пристапува во почетокот на 90-тите години на XX век, причините за тоа се разбирливи ако се знае третманот на државните власти кон неа, што рефлектирало и на интересот на историографијата. Во таа смисла, мора да му се оддаде признание на академик Иван Катарциев (1926-2018), кој по сопствени канали прибирал архивски материјал и го публикувал.² Катарциев бил претседател

¹ За политичка емиграција се смета оној дел од емиграцијата кој е настанат во децениите по Втората светска војна и во нејзини рамки биле основани организации кои генерално не ја прифаќале југословенската рамка за решавање на македонското прашање, не се согласувале со државното уредување. Или пак во одделни случаи нејзини претставници претходно имале доживеано лични неправди во Југославија при што ја напуштале и во странство развивале пропагандна дејност.

² *Македонска политичка емиграција по Втората светска војна*, ред. И. Катарциев (Скопје: Архив на Македонија, 1944).

на Матицата на иселеници на Македонија од 1987 до 1992 година.³ Во едно писмо од 24 септември 1992 г., во рамки на интензивната преписка која ја имал со Михаил Шариновски од Австралија, член а подоцна и претседател на Движењето за ослободување и обединување на Македонија, му пишува: „многу ти благодарам за материјалите што ми ги прати, многу се изненадив дека тоа се оригинали... Сакам колку што е можно да претставам доволно солидна комуникација за активноста на македонскиот политички и културен субјект во редовите на современото македонско иселеништво“.

Во последните дваесетина година повторно се појавил интересот да се создаваат пишани дела за историјата на македонската политичка емиграција и започнаа да се публикуваат сеќавања, монографии за личности, зборници на документи и сл.⁴ Некои личности од емиграцијата кои биле членови на организации или нивни поддржувачи чувствувале потреба да изнесат нивни сеќавања или за нивното дејствување да бидат напишани монографии од ангажирани автори. И тоа е корисно за професионалните историчари како историски извори од прв ред, но секогаш е пожелно да се споредат со извори од различна провениенција.⁵ Во 2016 и 2017 година, Државниот архив на Република Македонија ја издаде едицијата „Црните страници на УДБА“ во која шест изданија се однесуваат за историјата на македонската политичка емиграција, и тоа: „Емиграцијата - државен непријател бр. 1“, том V, дел 2; „Емиграцијата со соработници“, том X; „Правец Рим - Брисел“, том XI; „Драган Богдановски“, том XII, дел 1, 2, 3.⁶

3 Биографија на академик Иван Катарџиев (1926-2018), <https://manu.edu.mk/teams/d-r-ivan-katardziev/>, пристапено на 20.7.2023 г..

4 Во седмата епизода на серијалот „Жртвите на комунизмот“ реализиран во 2011 година во која се говори за македонската политичка емиграција меѓу снимените говорници нема припадник на раководството на Управата за државна безбедност. Немаме информација дали воопшто се контактирани за учество во документарниот филм, Седма епизода од документарниот серијал „Жртви на комунизмот“, YouTube видео,

<https://www.youtube.com/watch?v=yh-0LoiV8ps>, пристапено на 7.3.2023 г.

5 Петреска, Даринка, Ачкоска, Виолета, *Осознавање на историјата* (Скопје: Филозофски факултет, 2007), 11.

6 На 3 октомври 2016 г., во НУ Музеј на македонската борба Скопје се одржа промоција на едицијата при што тогашниот директор на Државниот архив меѓу другото истакнал: „Почитувани, пред вас се 9 тома, 16 книги или 13 500 страници од 202 досиеја. При селекцијата внимателно се отстранети сите лични моменти. Приватните работи на сите што се споменати не се материјал за историската наука. Ние не тврдиме дали некои од застапените досиеја се на жртви или пак на соработници; наша работа не беше да оценуваме кој е кој. Ние не тврдиме дека една личност не е и жртва и соработник. Во систем кој користел нечовечки методи многу возможно е иста личност да биде скршена, да подлегне на притисокот за да се спаси од прогон и мачење. Има и такви случаи кога и самата УДБА се сомневала дека тие што се согласиле да станат соработници, тоа го направиле за да ја заведат во погрешна насока или пак дека давале бесполезни информации колку да се рече дека нешто направиле“. Промоција на едицијата „Црните страници на УДБА“, 3 октомври

Во нив се опфатени лични досиеја и поради тоа во кулоарите на историчарите имаше различни оценки за едицијата. Сметаме дека имаме полно право да се сомневаме во информациите кои се дел од досиејата, во нивната целovitост и вистинитост, а згора на сè официјални лица од Архивот во некои пригоди соопштиле дека некои досиеја недостигаат или делови од досиеја. Вистински научен придонес во разоткривањето факти за дејствувањето на македонската политичка емиграција може да се смета трудот „Драган Богдановски - Живот и дело (1929 - 1998)“ од проф. д-р Марјан Иваноски кој го користел досието на неофицијалниот лидер на македонската политичка емиграција, Драган Богдановски.⁷ Во овој труд веќе се забележува настојувањето на проф. д-р Марјан Иваноски да го претстави ставот на припадници на Управата за државна безбедност за некои спорни моменти од минатото на емиграцијата. Читајќи и препрочитувајќи ја достапната литература ни се наметнаа неколку оправдани прашања: зошто никаде не може да се сретне изјава или сеќавање од функционер на Управата за државна безбедност? Дали истражувачите или авторите немале интерес да ги побараат или да ги интервјуираат или функционерите одбивале да ги пренесат своите видувања?! Во медиумското пространство може да се најдат изјави на Иван Бабамовски поврзани со активностите на политичките емигранти, меѓутоа тој бил шеф на Третиот оддел на службата која имала надлежност за внатрешни прашања.

За нас истражувачите на најновата историја, особено се важни т.н. усни нарации и сме наполно согласни со проф. д-р Драгица Поповска, која вели дека документите ќе ни дадат информации за тоа кога, но тие не можат секогаш да ни откријат кога и зошто. А, истовремено тие ни нудат увид во сложеноста на односите во практиката.⁸ Ова беше мотив да стапиме во комуникација со Димитар Николовски-Митко, началник на Службата за државна безбедност (околу 1966 до 1986 година), кој во 1990 година заминал во пензија.⁹ За појаснување

2016 година во Музејот на македонската борба во Скопје, <https://shorturl.at/mnBH0>, пристапено на 16.9.2023.

7 Проф. д-р Марјан Иваноски е редовен професор на ЈНУ Институт за национална историја од Скопје, неговиот научен интерес е насочен кон историјата на македонската политичка емиграција по Втората светска војна во западноевропските земји, Северна Америка и Австралија.

Биографија на проф. д-р Марјан Иваноски, <https://shorturl.at/lrOZ6>, пристапено на 11.7.2023.

8 Поповска, Драгица, *Усна историја - минатото низ нарацијата* (Скопје: Институт за национална историја, 2019), 66.

9 Димитар Митко Николовски е роден 1939 година во село Годивле, општина Кривогаштани. Основно образование завршил во Годивле, а средно економско во Прилеп. На 20-годишна возраст заминал да учителствува во село Крајници, Велешко. Завршил Правен факултет за три години и во 1963 година конкурирал за судија во Прилепскиот општински суд при што бил избран и останал на таа функција до 1966 година. По убедување на Љупчо Арнаудовски, тогашен секретар на Секретаријатот за внатрешни работи заминал на постдипломски студии во Белград од областа на

Управата за државна безбедност го сменила името во Служба за државна безбедност по Брионскиот пленум на Централниот комитет на СКЈ, иако тој назив сè уште преовладува во литературата. Поради функцијата која ја извршувал, Николовски е кредибилен извор бидејќи бил непосреден учесник и наредбодавец на акции во однос политичката емиграција. Во март годинава беше спроведено полуструктурирано интервју со него снимено на диктафон од страна на авторот на трудот и проф. д-р Марјан Иваноски при што беше потпишан формулар за согласност да учествува во овој истражувачки проект.¹⁰ Централно место во интервјуте имаше неофицијалниот лидер на македонската политичка емиграција, Драган Богдановски, за неговото дејствување, киднапирање и префрлање во Југославија, односно резерватот Јасен.¹¹ Тој ја претставува емиграцијата која била со силно изразена антијугословенска ориентација и дејствуваше пропагандно за територијално и духовно обединување на сите делови на етничка Македонија. Таквите заложби неминовно ја воделе во судир со југословенската држава. За киднапирањето на Драган Богдановски, Димитар Николовски потенцираше дека во таа операција тој бил шеф на групата што требало да ја спроведе акцијата со оперативци кои имале свои пријатели во Франција и во Италија, а помогнале „многу негови пријатели“ (на Драган Богдановски м.з.) кои не му биле познати сите. Само едно име беше споменато директно, Ѓоко Јовановиќ од Кратово¹². Основно правило на Службата според Николовски било да работи според принципот „проверување и потврдување“. Според оперативните сознанија, Драган Богдановски се движел низ Париз, Франција, во почетокот на јуни 1977 година. На денот на приведувањето бил на излет во Болоњската шума на покана на одредени пријатели каде што му се приближиле агентите и му рекле дека ќе оди за Југославија и му ги соопштиле

безбедноста. По враќањето во Скопје, станал главен инспектор, односно началник на Службата за државна безбедност која во тој период сè уште е сојузна. Од 1986 година бил именуван за републички потсекретар за јавна безбедност.

10 Во квалитативните интервјуа, во кои спаѓа полуструктурираното, интервјуирачите може да си дозволат значително отстапување од планот на прашања што го користат. Проследувајќи ги одговорите на испитаниците, тие може да додаваат нови прашања и да го менуваат редоследот на прашањата, па дури и формулирањето на прашањата. Брајман, Ален, *Методи на општествено истражување* (Битола: Универзитет „Свети Климент Охридски“, 2015), 470.

11 Расветлувањето на помалку познати епизоди од животниот пат на Драган Богдановски како клучна фигура во организирањето емигрантски организации почнувајќи од 50-тите години на XX век дава генерална претстава за меѓусебните односи на активистите, целите и методите на УДБ-а.

12 Ѓоко Јовановиќ бил етнички Србин, чија мајка потекнувала од Белград и учествувала во ограбување куќи на видни Евреи во градот кои биле однесени во логорот крај Јајинци во текот на Втората светска војна. Потоа се доселила во Македонија користејќи свои пријателства. Димитар, Николовски, *Аудиоинтервју, интервјуиран од м-р Марјан Гијовски и проф. д-р Марјан Иваноски, Скопје, март, 2023.*

причините зошто треба да замине. Димитар Николовски тврди дека Драган Богдановски не давал отпор при апсењето. Исто така изречно ги негира информациите дека по одвлекувањето, Драган Богдановски бил воден во Германија и во Швајцарија со дипломатско возило. Многу интересно, Николовски вели дека однапред ја известиле италијанската служба за акцијата, и по негово кажување им било кажано дека се работи за човек кое го плаќа едно Антикомунистичко биро кое се наоѓало во близина на Милано. За истата случка имаме сосема спротивно тврдење за тоа како се одвивала. Така, за весникот „Нова Македонија“, Драган Богдановски дал интервју на 11 август 1990 година во кое меѓу другото вели дека француските власти го предупредувале за намерата да биде спроведен во Југославија, а дека чинот на „киднапирањето“ бил во хотел кој бил управуван од пријателот Ѓоко Јовановски (иќ). Според неговиот исказ, тој требало да подигне писмо од Австралија, кое било доставено во хотелот, и во моментот на доаѓањето во станот на пријателот кој се наоѓал на сутеренот затекнал шест мажи и две жени од Македонија кои не му биле познати. Штом седнал, како што вели во интервјуте, едниот од нив го удрил по глава со предмет, а една од жените му ставила хлороформ со памук во устата. Добил и две инјекции во вратот по што со дипломатско возило бил префрлен во Југославија.¹³ Не навлегувајќи премногу прецизно во дејствата кои му претходеле на настанот, се соочуваме со дијаметрално спротивни тврдења за спроведувањето на лидерот на македонската политичка емиграција. Димитар Николовски во интервјуте ги објаснува мотивите на Драган Богдановски за претставување на настанот како мотиви на „жртва“. За печатењето на „Македонска нација“ вели дека тој (Драган Богдановски м.з.) ќе оди од Минхен за Копенхаген ќе ја напише и ќе земе пари од Бирото што го плаќа, 200-300 круни. За спроведувањето од Љубљана во Скопје, Николовски вели дека било со редовен патнички авион, а не со воен авион како што наведува блискиот пријател на Драган Богдановски, Владо Транталовски во седмата епизода на документарниот серијал „Жртви на комунизмот“, веројатно така како што му било пренесено од самиот Богдановски. Впечатлив момент за кој зборувааше Николовски е понудата која СДБ му ја дала на Богдановски да биде ослободен по издржување половина од времето од изречената затворска казна под услов да биде пасивен, односно да не продолжува со активностите во емиграцијата. Во тоа време, и во затворски услови Богдановски не мирувал, односно преку затвореникот Лазар Малиновски пратил писмо кое требало да биде предадено во Софија на Венко Марковски.¹⁴ СДБ ги запленила материјалите и планот за создавање нови организации бил осуетен со помош на „ангажирани затвореници“ како врски. За оној период по напуштањето на КДП „Идризово“ од страна на Драган Богдановски во текот

13 Овој настан е реконструиран според кажувањето на Драган Богдановски во играно-документарниот филм „Дисидент“, по сценарио и режија на Петар Џуровски од продукцијата Лавиринт, промовиран во 2013 година.

14 Димитар, Николовски, Аудиоинтервју, интервјуиран од м-р Марјан Гијовски и проф. д-р Марјан Иваноски, Скопје, март, 2023.

на ноември 1987 г., Димитар Николовски вели дека го прашал дали може да се живее со социјална парична помош која му ја давала СДБ на што добил одговорил од Богдановски дека не може да живее со тие средства и дека ќе замине.¹⁵ Крајно, Николовски ги негира сите тврдења кои се шират денес, дека Драган Богдановски прифатил да биде соработник на СДБ по излегувањето од затворот. По сè изгледа Богдановски лукаво ја уверувал СДБ дека веќе не може ништо да прави без да знаат тие. Времето ќе потврди дека тој засилено ќе продолжи со активизам и ќе работи на создавање политичка партија во Македонија по демократските промени во 1990/1991 година. Во интервјуто, Димитар Николовски ја наметна темата за „обидот за атентат“ врз Гојко Јаковлески од страна на охриѓанецот Томе Балабан, припадник на Службата за државна безбедност.¹⁶ Во монографијата „Македонија - мојот живот“ од Киро Кипроски за животот и дејствувањето на Гојко Јаковлески публикувано во 2015 година, во глава 3 се среќава подглавата „Подготвувале атентат на Гојко“.¹⁷ Авторот на монографијата пренел разговор воден со Томе Балабан во период кога е пензиониран од Службата за државна безбедност. Во тој разговор Балабан посочил дека е точно дека се подготвувал атентат врз Јаковлески во тогашен Источен Берлин каде што бил сместен ресторанот „Ново Скопје“, кој бил семеен бизнис. Притоа авторот пренесува што му раскажал Томе Балабан: „Секој ден доаѓавме во ‘Ново Скопје’, добивме задача да го следиме Гојко, да дознаеме во кој дел на градот живее, во колку часот го напушта домот и кога пристигнува во својот ресторан... значи 24 часа го имавме ‘на нишан’“. На прашањето од авторот зошто не го извршиле атентатот Балабан одговорил: „од шефовите од Белград и од Скопје не добивме наредба да го ликвидираме. Голема грешка ќе беше ако стасаше таква наредба, зашто Гојко е голем Македонец. Во поглавјето е поместено и кажувањето на охриѓанецот Бошко Илоски, пријател на Гојко Јаковлески, кој тврди дека во 1987 година кога престојувал во Берлин добил предупредување од Томе Балабан да не оди веќе во

15 Димитар Николовски недвосмислено негира дека Гојко Јаковлески му го купил станот во населба Капиштец кај што бил сместен по затворот туку дека тоа било стан на СДБ. Проф. д-р Марјан Ивановски кој го обработил досието на Драган Богдановски пишува дека СДБ се обратило до Гојко Јаковлески да го финансира престојот на Драган Богдановски во станот при што тој пратил 20.000 марки кои биле депонирани во СДБ и наводно искористени за опремување на станот и претпоставува дека од нив му е плаќана социјална помош. Ивановски, Марјан, Драган Богдановски *Живот и дело (1929-1998)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2023), 154-155.

16 Гојко Јаковлески бил роден на 20 февруари 1935 година во с. Зубовце, Гостиварско. Тој е познат македонски емигрант од Берлин, Германија, кому Управата за државна безбедност му оформила досие во 1961 година. Од 1972 година се вклучува во македонските емигрантски организации и станува долгогодишен соработник на Драган Богдановски. Џиков Ставре, Џиков Александар, *Гоце Македонски - борец за слободна и обединета Македонија во Европа без граници* (Скопје: Макавеј, 2014).

17 Кипроски, Киро, *Македонија - мојот живот* (Скопје: Киро Кипроски, 2015), 149-152.

ресторанот затоа што на Јаковлески му се спрема атентат.¹⁸ За конспирацијата „Атентат врз Гојко Јаковлески“, интервјуирианиот Димитар Николовски вели дека мора да има причина, мора да има повод за да се убие Јаковлески, потенцирајќи зошто (СДБ) би го убиле? Притоа побара од Гојко Јаковлески да каже и сега кој друг бил убиен од Службата. Понатаму, Димитар Николовски опишува како при еден престој во Охрид, во ресторан „Летница“ каде што бил излезен со пријатели, му пришол Гојко Јаковлески. Во еден момент од интервјуто Николовски рече: „*ние се знаеме од памтивека, Гојко беше соработник на Службата!*“ Во дискусијата која настанала меѓу нив, според кажувањето на Николовски, Јаковлески рекол дека Балабан сакал да го убие, а Николовски инсистирал да каже зошто би сакале да го убијат и во тој момент да го викне тој Балабан и пред него да го каже тоа.¹⁹

Во интервјуто со поранешниот началник на СДБ, стана збор и за еден настан кој нанел превирања во македонската политичка емиграција, тоа е убиството на Благој Шамбевски во Минхен, ноќта меѓу 31 јули и 1 август 1974 г. во хотелот „Ројал“ близу железничката станица во Минхен²⁰. И ден денес останато е верувањето дека убиството го спровела Службата онака како што било соопштено во списанието „Македонска нација“, кое било орган на ДООМ, број 23 издадено во септември-октомври 1974 г. Во текстот посветен на починатиот Благој Шамбевски, пишува дека во тој период имало серија убиства, на четворица хрватски политички емигранти и на тројца српски политички емигранти меѓу кои Јаков Љотиќ, водачот на српската политичка емиграција. Наведени се информации дека Шамбевски уште во пролетта добивал картички со закани, искажани се низа забелешки до германската полиција дека го спречувала настанот да добие публицитет. Остар напад има кон германските истражни органи дека молчат пред „дејноста на југословенската бандитска УДБА на територијата на Сојузна Република Германија“. Ова биле прозивите на кои раководството на ДООМ се повикувало при обвинувањето дека Службата го извршила

18 Бошко Илоски со прекар Ремис е бизнисмен од Охрид кој на 19 години, во 1984 заминал на печалба во Берлин Германија каде што бил прифатен од Гојко Јаковлески, кој му обезбедил сместување и храна. Кипроски, *Македонија - мојот живот*, 142.

19 „И тој почна да вришти, ваму таму да бега, го фатив нема бегање. Сега седи, се намести самиот повели. Кажи кого барем уште еден кого убила Државна безбедност, и кажи кои се причините за убиството. Што беше ти, беше толку важен? У осталом како може ти беше наш човек, ти беше Државна безбедност. Тој кога си доваѓаше во Југославија, си доваѓаше секоја година и одеше прво кај Тошо Шкартов, ќе кажеше таму сè што имаше за кажуење после тоа ќе си одеше за Гостивар. Николовски, *Аудио интервју*, 2023.

20 Благој Шамбевски бил роден во село Долно Орпци, Битолска Околија. Бил оженет за Зора и има две деца Трајана и Роберт. Во 1974 г., ја извршувал позицијата организациски секретар на ДООМ,

Новинарски текст за убиството на Благој Шамбевски, <https://www.mn.mk/istorija/221-Ubistvoto-na-Sambevski>, пристапено на 21.9.2023.

убиството. За овој случај и за ова обвинување Димитар Николовски вели дека учествувал во проверките на чинот така што ја посетил германската служба и се интересирал дали имаат доказ дека некој Југословен поточно дали лице од Македонија бил убиец на Шамбевски. Инсистирал да му кажат кое е најчесто споменувано име, меѓу кои било и името на сопругата на Благоја Шамбевски, Зора. Во тој разговор меѓу Димитар Николовски со германските колеги во присуство на претставник на Интерпол не бил изнесен доказ дека СДБ убила човек или дека СДБ имала намера некого да киднапира или да убие. Во тој контекст, Николовски ги споменува италијанската и француската служба при што напомена дека ти знаеле дека „има некаков договор“.²¹ Најпосле Николовски потенцираше дека никој не е сигурен и никој не знае кој е убиецот на Благоја Шамбевски, имал контакт и со германската служба стационирана во Амбасадата во Белград. Пренесува дека Зора Шамбевска се обратила во Амбасадата интересирајќи се за смртта на сопругот. Од Амбасадата се обратиле во Минхен кај полициските органи и во одговорот стоело дека Благој Шамбевски бил болен од епилепсија и паднал по скали по што удрил на тилот. Според описот кој бил доста детален, Шамбевски бил најден од рецепционерот колега.

Челниците на македонската политичка емиграција, односно активистите кои и денес се живи во мноштвото дезинформации и недоречености за изминатиот период на судир со СДБ имаат и вистинити информации кои од нив имале контакти или соработка со СДБ. Таков пример е Димко Нечевски, претседателот на Ослободителниот комитет на Македонија (се работи за истата организација чие име било променето од ОКМ во Движење за обединување на Македонија во 1972 г. односно во Движење за ослободување и обединување на Македонија во 1974 г.)²² Личното досие на Димко Нечевски водено од Републичкиот секретаријат за внатрешни работи, Служба за државна безбедност под рег. бр. 15 881 е објавено во десеттиот том од едицијата „Црните страници на УДБА“. Димитар Николовски сосема отворено говореше за стапувањето во комуникација со Нечевски и за почетоците на соработката. Според него, по секоја цена сакал да се сретне со Димко Нечевски и ја искористил посетата на Јосип Броз Тито во но-

21 Во објаснувањето на Димитар Николовски зошто е побарано вклучување на италијанската служба СИСМИ во расчистување на убиството на Благој Шамбевски, тој даде осврт на меѓусебната соработка на двете служби. Во периодот по ликвидацијата на италијанскиот премиер Алдо Моро во 1976 од страна на екстремно левичарските групи „Црвени бригади“, нивни припадници биле засолнети во камп на Југословенската народна армија во Југославија. Двете служби имале меѓусебен договор да ги испорачаат припадниците на „Црвените бригади“ тогаш кога ќе биде побарано и обратно италијанската служба дозволила непречено реализирање на акцијата за апсење на Драган Богдановски.

22 Димко Нечевски бил роден на 23 февруари 1925 г., во село Езерани, Преспанско. Во 1957 г., емигрирал во Грција при што отседнал во логорите „Лаврион“ и „Сириус“. Во 1961 година ја напуштил Грција и заминал за Данска. Марјан, Ивановски, „Активностите на Драган Богдановски во емигрантската организација Ослободителен комитет на Македонија (1964-1967), *Историја*, XLVIII/1, (2013), 227.

ември 1974 г., каде што и тој бил ангажиран за безбедноста на Маршалот. За да се оствари средбата му помогнал дански колега, полицаец кој му организирал и обезбедување.²³ Николовски првично телефонски го побарал Нечевски и во разговорот го потсетил дека „мирно живее во Данска затоа што му помогнале и дека сега тој ним им треба и треба да им излезе во пресрет“. По ветувањето од Николовски дека ништо нема да му се случи, Нечевски се сложил за средба и го поканил дома кај него. На средбата, Димко Нечевски му ја покажал архивата на организацијата ОКМ на Димитар Николовски, кој запрепастено го прашал дали само ова затоа што Службата смета дека вие имате закупено зграда. Одговорот на Нечевски, како што ни пренесува Николовски, бил дека „тие (Организацијата) биле мизерија“.

Меѓу споменатите личности од политичката емиграција во интервјуто беше името на Ангеле Вретоски.²⁴ Според кажувањето на Ангеле Вретоски, неговото досие под псевдоним „Металец“ водено од Службата за државна безбедност изнесува 760 страници, а во една пригода врз него имало обид за убиство со нож кога се обидува да спречи физички конфликт. По одржувањето на Четвртиот конгрес на ДООМ во Алтенау, западна Германија, во летото 1977 г., кога Михаил Шариновски бил избран за претседател на организацијата, Ангеле Вретоски изразил несогласување со воведување на Политбиро како орган со повисоки овластувања од Централниот комитет.²⁵ Димитар Николовски потврди дека Ан-

23 Димко Нечевски го познавал Димитар Николовски уште кога ја напуштил Грција и заминал за Данска. Тогаш побарал од Југословенската амбасада во Копенхаген помош за да се спои со семејството така што ќе бидат издадени патни исправи за сопругата и за трите сина. Властите го одобриле издавањето патни исправи. Николовски, аудиоинтервју, 2023.

24 Ангеле Вретоски е долгогодишен активист сред македонската заедница во Австралија и радионовинар. Ја напуштил Југославија поради неприфаќање на власта на Јосип Броз Тито. Заминал за Сојузна Република Германија каде што почнува да ги чита весниците „Илинден“ и „Македонска нација“. Во Австралија се доселил во 1972 г., добил покана да се сретне со Крсто Шкордов, активист од Сиднеј, Австралија, и договориле да формираат Комитет на Движењето за ослободување и обединување на Македонија во Сиднеј од девет луѓе. Меѓу првите активности биле препечатување на весникот „Македонска нација“ и праќање копии до членови на македонската заедница. Во 1977 г., се вклучил во издавањето на весникот „Глас на Македонците“ (чиј последен број е издаден во 1991 г.) кога со соистомисленици се вклучил во создавање на „Македонско културно-просветно дружество“ а во 1980 г., учествувал во издавањето на весникот „Народна волја“ како технички редактор од кој некои броеви излегувале на грчки и на англиски јазик. Овој весник бил во насока на неутрализација на пропагандниот ефект на весникот „Македонска трибуна“ сред емиграцијата во САД и Канада.

Интервју со Ангеле Вретоски во радиоемисијата „Македонски корени ЈБ“, YouTube видео,

<https://www.youtube.com/watch?v=xHObd0CmSSM>, пристапено на 3 јули 2023 г.

25 Михаил Шариновски бил роден во с. Бапчор во егејскиот дел на Македонија во 1932 година, починал во Перт во западна Австралија во 1999 година. Бил избран за

геле Вретоски бил познат на Службата за државна безбедност за кого вели дека живеел во Порт Кембла, Австралија, и дека бил идеолошки следбеник на Бакуњин.²⁶ Во тој контекст, Николовски наведува дека Ангеле Вретоски имал конфликт со негов роднина во црквата во Порт Кембла откако преку свои контакти во Републичкиот секретаријат за внатрешни работи дознал дека Николовски има роднини во Австралија. Притоа, Димитар Николовски тврди дека Ангеле Вретоски немал никакви контакти со Службата за државна безбедност.²⁷

Преслушувајќи го неколкупати и анализирајќи ги интервјуто несомнено стануваат дискутабилни некои од досегашните оценки за одделни настани. На пример, дали киднапирањето на лидерот на македонската политичка емиграција е киднапирање, доведување, спроведување или одвлекување?²⁸ Поранешниот шеф на Службата за државна безбедност, Димитар Николовски и 33 години по пензионирањето следи што се публикува за прашањето за македонската политичка емиграција по Втората светска војна. И поради тоа беше можно да се дискутира и за наративот кој денес преовладува кај луѓето кои биле противници на државата Југославија и со самото тоа на УДБ-а/СДБ. За нас како истражувачи беше професионално задоволство да се чуе аспектот на гледање и доживување на политичката емиграција од страна на личноста која ја водела СДБ во периодот кој ни е предмет на интерес. Подготвен за разговор и давање одговори во детали на сите прашања беше посакуван соговорник во едно научно интервју. Посебен впечаток ни остави одговорот на прашањето дали во досиејата кои се водени секогаш е прибележувана вистината или некогаш не можело да се внесе сè вистинито. Кусо одговори „не можеше сè“! Тој кус одговор е предупредување до истражувачите и до сите оние кои ги читаат досиејата да бидат резервирани во толкувањето и да бараат и споредуваат други извори, да употребуваат мноштво методи во нивното потврдување.

Генералниот став на Николовски е дека политичките активисти од емиграцијата порано и сега преувеличуваат во однос на пренесување на личните случки или во однос на дејствата на Службата за државна безбедност. Прашан за ставот на СДБ кон идеите за обединета Македонија, Николовски се осврна кон носителите на таквите идеи, образложувајќи ја расправата со Димко Нечевски. Барал од него да му каже што е македонската емиграција, како да ја третира како началник на СДБ бидејќи знаел како да ја третира хрватската, српската.

претседател на ДООМ во 1977 година и таа функција ја вршел до 1982 година.

26 Михаил Александрович Бакуњин (1814-1876) бил водечки идеолог на анархизмот кој се залагал за целосна слобода на поединецот, против политичката контрола и подложност на авторитети. Mihail Bakunjin, „Pariška drzava i pojam države“, <https://historiografija.hr/?p=29597>, пристапено на 28.8.2023 г..

27 Поинаку кажано, Ангеле Вретоски бил противник на Службата за државна безбедност.

28 Во Дигиталниот речник на македонскиот јазик поимот доведување се објаснува како „со придружување помогне или натера да дојде некој на определено место“, поимот „киднапира“ се објаснува како „грабнување, грабнува некого“ заради учена за пари, поимот „одвлекува“ се толкува „како одведе некого со сила или двај отиде“.

Така како што пренесува Николовски, Нечевски му одговорил ние сме „sous la rouble“ (во превод од француски јазик „под канта за отпадоци“). Во друг случај зборуваше за средбата што ја имал со политички активист, чие име не го спомена од Австралија во Матицата на иселеници во Скопје, а кој требало да му пренесе од Михаил Шариновски. И на средбата Димитар Николовски, како што самиот пренесува, го прашал гостинот колку да му верува нему, а колку на другите негови соработници, при што соговорникот му кажал дека не треба на никој да верува затоа што тоа се „пашити говеда“ (говеда без стопан). Сублимирано, македонските политички емигранти имале мислење за СДБ дека е сеприсутна и добро организирана на што Димитар Николовски даде коментар дека тие доколку се препнеа на улица, мислеле дека службата тоа го организира.

Николовски го спомена активистот Миле Илиевски од Гетеборг од Шведска и неговиот брат Илија Тупачковски како пример за политички емигранти кои се служеле со закани, а всушност никогаш ништо не реализирале.²⁹

Во обид да го докаже хиперболизирањето на припадниците на политичките активисти од емиграцијата за СДБ, тој го раскажа неговото сеќавање за емигрантот и активист, Јане Делијанев од Перт, Западна Австралија, инаку по потекло од егејскиот дел на Македонија. Димитар Николовски зборувајќи за Јане Делијанев, нагласи дека бил многу гласен во распространувањето на информациите дека доколку кој било член на политичките организации од емиграција појде во Македонија би имал проблем со СДБ. При една негова посета на Скопје, Делијанев отседнал во Гранд хотел (денешен Холидеј ин), а Николовски организирал да биде следен, но притоа да биде максимално безбеден. Од Скопје, Делијанев заминал преку Велес во Прилеп каде што имал роднини. Потоа преку Битола заминал за Охрид и Кичево. Делијанев во Кичево се движел околу касарната каде што било строго забрането да се фотографира и пристапува и тогаш забележал дека бил следен од оперативец. Интервенирала локалната полиција откако избувнувала расправија меѓу нив и го уапсила оперативецот по наредба на Николовски за да се разuverи Делијанев кој сигурно очекувал дека ќе му случи она што го пропагирал. По овој инцидент, Јане Делијанев се обратил кај претседателот на Матицата на иселеници, Томе Буклески, и побарал да се сретне со Николовски. Средбата се остварила во просториите на СДБ, настапот на Делијанев бил жесток за да на крај откако го истурил целиот бес како што пренесува Николовски да каже дека нема во Македонија никој да ги третира припадниците на македонските емигрантски организации и дека сè било залудно тоа што го прават. Изјавил дека намерно патувал по македонските градови за да биде уапсен.

За нас, друг факт е клучен во односот на службата кон македонската политичка емиграција. Конкретно за периодот откако Драган Богдановски е доведен

29 Миле Илиевски (1935-2006) бил член на раководствата на ОКМ, ДООМ и НОМФ и во 2006 година публикувал два тома зборници на документи насловени како „Документи за македонското национално движење во дијаспората (ОКМ-ДООМ-НОФМ)“ што всушност претставувало негова лична архива.

во Југославија, од јуни 1977 г., Николовски вели дека СДБ ширела дезинформација дека тој е во емиграција, наменета за неговите соработници и следбеници. И организирана праќање писма од Швајцарија, од Франција од Австрија до соработниците на Драган во Австралија, САД, Канада и потоа тие останувале со уверување дека од Драган Богдановски добивале писма, а всушност биле под присила пишувани од него.

Од сето изнесено досега се наметнува релативната дилема дали македонската политичка емиграција како противник на југословенската рамка за решавање на македонското прашање и социјалистичкото уредување хиперболизира, и ако да, зошто тоа го правела или Службата за државна безбедност (сојузната, а потоа и републичката) која се грижела за безбедноста и сигурноста на државата го снижувала значењето на македонската политичка емиграција, нејзините потфати и лидери. Историчарот во ваков случај се наоѓа меѓу два екстремно спротивставени ставови за ист настан или за објаснување на различни состојби. Во најдобар случај може само да се потврдат факти кои се неменливи, но пред нас како задача претстојат дополнителни истражувања и потврдување со користење на архивска документација. Ако претпоставиме дека политичките емигрантски водачи и активисти хиперболизирале или хиперболизираат во своите сеќавања, мемоари итн., тогаш тоа може да се објасни со условите во кои дејствувале. СДБ навистина креирала атмосфера на недоверба меѓу нив, го поттикнувала стравот кај поединецот, упаѓала во интерната комуникација и создавала искривена перцепција. Не е исклучено дека одредени припадници на емигрантските организации и ја преувеличувале сопствената улога на „саможртва“ или моќ, тоа е разбирливо за човековата потреба за личното нагласување.

Ако прифатиме дека Службата за државна безбедност го минимизирала потенцијалот на македонската политичка емиграција по Втората светска војна, поконкретно по 1966 година, тогаш тоа може да го објасниме дека предизвик за секоја служба е да се справува со подготовки на уфрлање вооружени групи во државата, терористички акции и саботажии. Македонските емигрантски организации тоа не го правеле, нивната дејност била пропагандна, агитаторска, соодветно лобистичка.

Заклучок

Со пишувањето на овој труд немаме намера да промовираме конечна историска вистина, туку да претставиме друг агол на гледање кој можеби досега немаше услов да биде претставен. На истражувачите на македонската политичка емиграција настаната по Втората светска војна им се потребни видувањата на оперативците на Службата за државна безбедност кон неа, за да формираат претстава за околностите во кои дејствувала. И досиејата кои стануваат достапни за користење со почитување на правните норми се извор на информации, но потребна е крајна внимателност во анализирањето. Како што самиот Димитар Николовски потврди, тие се нецелосни, а не е погрешно да претпоставиме дека се и приспособени. Поради некритичко толкување и несоодветно објавување,

сведоци сме дека содржините од досиејата во јавниот дискурс се користат за политички и лични пресметки. По 1991 година, се создаде наплив од сеќавања и монографии на политичките неистомисленици на југословенските власти полни со емотивен набој што е разбирливо. И тоа инспирираше да се трага по мерливоста на влијанието на противникот. Факт е дека за СДБ, емигрантските организации не беа опасни во однос на мирот и стабилноста, но факт е и дека не ги игнорираа затоа имаше посебен оддел кој се занимаваше со неа. И дека имаа силно влијание врз Македонците во дијаспората што резултираше со иницирање на политичка партија со национален предзнак со настапувањето на плуралистичкиот систем.

Прочувајќи ги македонските емигрантски организации кои дејствуваа против државата Југославија и социјалистичкиот систем, многу пати се прашувавме од каде таа екстремна претпазливост, преголема сомничавост меѓу активистите. Ако не целосно, тогаш барем доминантно „одговорноста“ ја има СДБ со своите методи на дејствување. На патот кон научната вистина најважно е да се познаваат и разберат историските факти, и сите митови, субјективни гледишта од аспект на личната поставеност во временски настан да се неутрализираат. И на крајот секогаш останува нешто недоречено коешто може да биде клучно во реконструкција на историските настани и вистини.

Библиографија

Извори

Димитар, Николовски, *Аудиоинтервју*, интервјуиран од м-р Марјан Гијовски и проф. д-р Марјан Иваноски (Скопје: март, 2023).

Македонска политичка емиграција по Втората светска војна, ред. И. Катарциев (Скопје: Архив на Македонија, 1944).

Интернет-извори

Биографија на академик Иван Катарциев (1926-2018),

<https://manu.edu.mk/teams/d-r-ivan-katardziev/>, пристапено на 20.7.2023.

Биографија на проф. д-р Марјан Иваноски, <https://shorturl.at/lrOZ6>, пристапено на 11.7.2023.

Интервју со Ангеле Вретоски во радиоемисијата „Македонски корени ЈБ“, YouTube видео,

<https://www.youtube.com/watch?v=xHObd0CmSSM>, пристапено на 3.7.2023.

Mihail Bakunjin, „Pariška država i pojam države“,

<https://historiografija.hr/?p=29597>, пристапено на 28.8.2023.

Новинарски текст за убиството на Благој Шамбевски,

<https://www.mn.mk/istorija/221-Ubistvoto-na-Sambevski>, пристапено на 21.9.2023.

Промоција на едицијата „Црните страници на УДБА“, 3 октомври 2016 година во Музејот на македонската борба во Скопје, <https://shorturl.at/mnBH0>, при-

[стапено на 16.9.2023.](#)

Седма епизода од документарниот серијал „Жртви на комунизмот“, YouTube видео,

<https://www.youtube.com/watch?v=yh-0LoiV8ps>, пристапено на 7.3.2023.

Литература

Брајман, Ален, *Методи на општествено истражување* (Битола: Универзитет „Свети Климент Охридски“, 2015).

Иваноски, Марјан, *Драган Богдановски Живот и дело (1929-1998)* (Скопје: Институт за национална историја, 2023).

Иваноски, „Активностите на Драган Богдановски во емигрантската организација Ослободителен комитет на Македонија (1964-1967), *Историја*, XLVIII/1, (2013).

Кипроски, Киро, *Македонија - мојот живот* (Скопје: Киро Кипроски, 2015).

Поповска, Драгица, *Усна историја-минатото низ нарацијата* (Скопје: Институт за национална историја, 2019).

Петреска, Даринка, Ачкоска, Виолета, *Осознавање на историјата* (Скопје: Филозофски факултет, 2007).

Џиков Ставре, Џиков Александар, *Гоце Македонски - борец за слободна и обединета Македонија во Европа без граници* (Скопје: Макавеј, 2014).

Верица Јаќимовиќ

Правен факултет Јустинијан Први“, УКИМ - Скопје

Ментор: проф. д-р Александар Љ. Спасов

Влијанието на судската реторика во правничката професија

Abstract: Rhetoric as the universal tool in the legal profession connects lawyers, judges, public prosecutors, notaries and attorneys with their common characteristic - the skill in expressing legal arguments and allegations, using the techniques of judicial rhetoric. The main goal of this paper will be to review and analyse the history and foundations of court rhetoric, court oratory, famous court speeches and speakers throughout history, its influence on the concept of the rule of law, contemporary aspects of court rhetoric, as well as its meaning and practical use of rhetorical skills during court proceedings. In the concluding observations, findings will be presented that support judicial rhetoric as a tool practiced since ancient times, its role for the entire justice system, preserving its value and influence to this day.

Keywords: oratory, rhetoric, law, speech, speaker

Уводни зборови

Првите почетоци на реториката се појавуваат во форма на судска реторика.¹ Етимолошки, терминот „фореника“ потекнува од латинскиот збор *forensis* - она што му припаѓа на судот (*forum*). Судските или фореничките говори² се сметаат за најстари а воедно и за најважни говори. Познатиот грчки филозоф Аристотел³ ќе истакне дека основна цел на судскиот говор е да обвинува или да брани, додека целта на судската реторика е да покаже што е право и правичност, неправо и неправичност. Доброосмислениот одбранбен или обвинителен говор често пати ја означува разликата помеѓу животот и смртта, правдата или неправдата, слободата или заробеноста. За правниците овој вид на говори се најзначајни, бидејќи преку нив може да се влијае на ставот, одлуката или исходот во текот на судската постапка. Судскиот говорник се обраќа до судот во рамките на определена судска постапка, чија основна цел е решавањето на правните и на фактичките прашања, како и достигнувањето на правдата и пра-

1 За дефиницијата на реториката види: Kennedy, G. A., *A New History of Classical Rhetoric* (Princeton, 1994), 3.

2 Андоновски, Јован & Спасеновски Александар, *Политика и Реторика* (Скопје: Фондација Конрад Аденауер во Република Македонија, 2017), 76.

3 Апасиев, Димитар, Андоновски Јован, Бучковски Владо, Наумовски, Гоце & Поленак-Аќимовска Мирјана, *Реторика - историски и современи аспекти* (Скопје: Арс Ламина-публикации, 2019), 239.

вичноста. Во денешно време секое излагање пред судницата треба да има свој почеток - вовед, образложение на тезите и заклучок кој произлегува од презентираниите факти кои ги разработуваат тезите.⁴ Излагањето треба да има своја цел односно наведување на причините за она што се изнесува како тврдење или да се даде одбрана за некој свој став по определено правно прашање. Во праксата се случува да се загуби поентата поради претераното говорење како и фокусот на темата што се елаболира. Времето е ресурс кој не може да се обнови, па така лошиот говорник прави две лоши работи, тој го троши сопственото време без да се постигне целта, но и времето на аудиториумот. При правното резонирање, правниците ги применуваат и емоциите, бидејќи човекот како живо суштество има свој карактер, репутација емоции и сл. Најчесто се користат во усните излагања кога се сака да се придобие поддршката од публиката, а поретко во писмените излагања. Еден случај поминува низ повеќе стадиуми. Во воведните излагања се презентира теоријата на случајот и темата, потоа се докажете и тоа писмени докази кои ги нудат странките, директното испрашување - во кое се врши излагање на теоријата на случајот преку испрашување на сопствените сведоци по пат на поставување на отворени прашања, вкрстено испрашување - се поставуваат затворени прашања со цел побивање на теоријата на противникот. Во завршните зборови се бара правна аргументација односно сублимат на сето она што било прикажано во текот на судењето.⁵

Историски аспекти на судската реторика

Првите почетоци на судската реторика се забележуваат во средината на петтиот век пр. н. е.,⁶ во тогашната грчка колонија Сицилија. Некои пак настанокот на судската реторика го поврзуваат со познатата легенда за двајцата адвокати и учители по реторика од Сиракуза, Коракс и Тисиј. Па така, според оваа легенда Коракс му бил учител на Тисиј, кој одбивал да му ги плаќа часовите за ораторство сè додека не се увери дека е доволно вешт и способен да биде победник во спор како оратор. Откако поминала една година, а Тисиј сè уште немал никаква намера да му го исплати надоместокот на својот учител за приватните часови по ораторство, учителот Коракс се пожалува пред судот. Двајцата се надмудрувале во своите излагања така што, оној кој ќе изгубел во спорот пред судот, должен бил да ја исплати сумата на пари. Судијата мудро и учтиво ги ислушал и двете страни по меѓусебното надмудрување, по што заклучил дека и двајцата не се доволно добри и ги исфрлил од судницата или со следниве зборови: „Лошо јајце од лош гавран (korax)“!⁷ Наспроти оваа легенда, појавата на фо-

4 Гоцо, Александар & Петрушевска, Татјана, *Практични правни вештини и основни етички вредности на правната професија*, (Скопје: Македонско здружение на млади правници, 2019), 44.

5 Види повеќе: Tadić, Ljubomir, *Retorika: Uvod u veštину besedništva* (Beograd, 1995); Olmsted, Wendy, *Rhetoric, An Historical Introduction* (Wiley-Blackwell, 2006).

6 Андоновски & Спасеновски, *Политика и Реторика*, 76.

7 Апасиев, Андоновски, Бучковски, Наумовски & Поленак-Акимовска, *Реторика-историски и современи аспекти*, 240.

рензичната или судската реторика се поврзува со двете историски случувања: рушењето на тиранијата на Хиерон и сопственичките спорови кои настанале поради насилната депортација на населението со населувањето на Сиракуза, како и многуте експропријации на земјиштето. Тогаш се јавила и потребата некој да истапи пред народната маса, кој ќе биде доволно elokвентен за да биде победник во имотен спор поврзан со земјиштето.⁸

Судската реторика во Атина

Во стара Атина постоеле две категории на судски постапки: јавни (*graphai*) и приватни (*dikai*) постапки. Кај јавните постапки, тужба можел да поднесе секој граѓанин, додека, пак, кај приватните постапки тужител можел да биде само оштетениот. Судањата најчесто се организирале пред поединците и поротата. Оние кои ја застапувале страната на тужителот, од лични или од финансиски мотиви биле нарекувани сикофанти (*sykophantes*), а губењето на спорот доведувало и до санкции за овие лица, особено кога тужителот немало да освои 1/5 од гласовите.⁹ Тужените во постапката пред судот зборувале самите за себе, или биле помагани од т.н. *synergoi*. Изречно било забранувано овие нивни застапници да добиваат каков било надоместок, затоа што ваквиот начин на добивање на надоместок го сметале за мито или за поткуп.

Судската реторика кај Аристотел и кај Платон

Платон (428-347 год. пр. н. е.)¹⁰ еден од најголемите филозофи во историјата на цивилизацијата, се обидува да ја определи правдата, односно праведноста во државата како основа на една идеална држава. Платоновата теорија за државата во основа се потпира врз сфаќањето за правдата. Тргувајќи од идеалот на вистината, тој укажувал на противречноста во реторичката теорија, особено кога станува збор за злоупотребите од страна на адвокатите. Според него адвокатите често пати манипулираат и ги изигруваат законите па оттука и адвокатската професија и вештина ја смета за неетичка. Како поткрепа на овој свој став, тој укажува на аргументот на веројатност, како доказ дека во судската реторика претежнува убедувањето наместо учењето на вистината. Реториката би била вештина и уметност само ако нејзината основна претпоставка биде пронаоѓање на вистината и кога нејзината цел би била праведноста. Платон поставува и едно особено важно прашање за соодносот помеѓу политиката, законите, и моралот кај единката. Во „Апологија“,¹¹ делото со кое Платон го брани Сократ, ја изнесува идејата дека човекот за своите уверувања не е одго-

8 Андоновски & Спасеновски, *Политика и Реторика*, 77; За историскиот развој v. Томовска, Весна, *Античка реторика* (Скопје: Магор, 2013), 209-294.

9 Ibid.

10 Апасиев, Андоновски, Бучковски, Наумовски & Поленак-Аќимовска, *Реторика-историски и современи аспекти*, 242.

11 Чокревски, Томислав, *Социологија на правото* (Скопје: НИП Студенски збор, 2001), 56.

ворен пред никого, па дури ни пред државата.

Аристотел (384-322 пр. н. е) е вториот голем антички филозоф и еден од најуниверзалните мислители на сите времиња. Судската реторика според Аристотел е легитимна и етична техника која има предност над политичката и пригодната реторика. Парничарот треба да се придржува кон рационалните докази за она што навистина се случило. Сепак, големо влијание има и патосот, бидејќи поротата често пати дозволува емоциите да завладеат со неа. Во рамките на неговата прва книга насловена како „Реторика“, ги набљудува „задоволството“ (мотивот на сторителите на кривичните дела), видот на правото (пишано, обичајно и универзално), видот на сторителот и видот на жртвата. Како најголема придобивка на Аристотеловата судска реторика е концептот на реторички аргумент, што со себе ги вклучува од едната страна т.н. нестручни докази, кои ги опфаќаат доказните средства во правна смисла на зборот како што се сведочењата, заклетвите и материјалните докази, а од другата страна се стручните докази, т.н. вештини на адвокатите кои се тесно поврзани со логосот. Аристотел преку неговото дело „Никомахова етика“¹² го согледува фундаменталното значење на правилата, праведноста и неправедноста. Праведно е сè што е законско, чесно и еднакво, а неправедно е сè што е противзаконско и нееднакво.¹³

Цицеронова судска реторика

Марко Тулиј Цицерон (3 јан. 106 г. пр. н. е. – 7 дек. 43 г. пр. н. е.) бил еден од најголемите оратори во историјата. Цицерон живеел во периодот кога граѓанската судска постапка се одвивала во две фази и тоа: *in iure* - која се одвивала пред преторот како правосуден магистрат и *apud iudicem* - која се одвивала пред судија односно арбитер¹⁴. Без оглед на разликите кои постоеле помеѓу граѓанската и кривичната постапка, централната улога ја имал адвокатот (*advocatus*), правен помошник, кој врз основа на барање се појавувал во судот за да ѝ биде од помош на една од странките во спорот. Судијата според Цицерон наликувале на бојно поле и на театарски претстави. За да се освои публиката, адвокатот многу често го практикувал народниот јазик. За адвокатската професија ќе истакне дека адвокатите треба добро да го познаваат правото и секогаш да се подготвени за контрааргументи, особено кога во судницата ќе се соочат со некаков неочекуван момент. Во текот на својата адвокатска професија која траела повеќе од две децении, па сè до неговото назначување како конзул, од реторичките списи би можело да се заклучи дека тој се залагал за задачите и целите на говорникот да се остварат и преку т.н. психологија - водење на душата на слушателите, убедување во она што говорникот го говори. Обраќањето кон чувствата на судиите е најмоќното средство кое му стои на располагање на говорникот за

12 Ibid.

13 v. Томовска, Античка реторика, 211-256; Аристотел, *Реторика*, прев. Томовска Весна (Скопје: 2002).

14 Апасиев, Андоновски, Бучковски, Наумовски & Поленак-Аќимовска, *Реторика-историски и современи аспекти*, 245.

постигнување на зацртана цел. Судскиот говорник се карактеризира со неколку особености и тоа: природна способност, блиска врска со менторот, имитирање на истакнати судски говорници и либералното образование со форензична елоквентност. За прв пат Цицерон го објаснува судското говорништво во делото *De Inventione (Rhetoric Libri)*¹⁵, во рамките на трите видови говорништво: форензично, делиберативно и епидеиктивно. Судскиот говор според Цицерон е составен од шест дела и тоа: првиот дел наречен *exoradium* или *insinuatio*, има за цел да ја освои поротата, во вториот дел наречен *narration*, се објаснуваат настаните односно фактичката состојба во конкретниот спор, третиот дел, *parititio* има за цел да ги утврди точките со кои двете страни се согласуваат како и оние во кои не се согласни, во четвртиот дел насловен како *confirmation* се истакнуваат доказите, каде што тужителот се користи со методите на индукција и дедукција, во петтиот дел именуван како *confutatio*, тужениот се користи со контрааргументи со кои ги побива наводите на спротивната страна на тужителот и последниот дел наречен *perogation* е сумирањето на заклучоците и аргументите со обраќање кон поротата, односно завршните зборови.

Познати судски говори низ историјата

„*Pro Cluentio*“ (За Клуенциј) - владеење на правото е најдолгиот Цицеронов говор. Негов предмет на одбрана во судскиот процес е убиство со труење. Клуенциј бил обвинет дека го отрул Опијаник, син на неговиот очув Опијаник Постариот. Цицерон во улога на адвокат во постапката се осврнува кон еден многу постар случај, каде што неговиот очув бил осуден за обид за убиство на Клуенциј. Користејќи се со убедувачките аргументи, како основна алатка на правничката професија успева да ги освои симпатиите на поротата, и покрај тоа што им посочува дека не секогаш аргументите содејствуваат со личните ставови на адвокатот.

„Ако пак некој мисли дека тој ги утврдил нашите ставови врз основа на говорите кои сме ги кажале пред судовите, тој сериозно греша. Овие ставови се производ на случаите и околностите, а не на самите индивидуи или на патроните. Ако случаите можеа да зборуваат самите за себе си, никој немаше да ангажира говорник. Ние сме ангажирани за да ги кажеме работите кои не се воспоставени со нашето расудување, туку оние што можат да произлезат од самото прашање и од самиот случај...“¹⁶

Pro Sestio - За Сестиј. Публиј Сестиј бил римски политичар и гувернер во 1 век, пр. н. е. Во говорот за Сестиј, кој претставува одбрана во обвинение за принуда односно јавно насилство во 56 пр. н. е. Цицерон зборува општо, по другите адвокати не навлегувајќи во детали, туку повеќе сумарно за спорот. Овој спор има и големо значење за самиот Цицерон, бидејќи дел од околностите се случуваат по неговото враќање од 16-месечното прогонство¹⁷. Цицерон бил протеран

15 Ibid, 246.

16 Ibid, 248.

17 Апасиев, Димитар, „Кикерон *disertissime romuli nepotum (i)*“ *Годишен зборник*, гл.

од Рим, најпрвин во Солун, а подоцна продолжува кон Драч. Бил санкциониран поради незаконско погубување на римски граѓани со статус *civitatis* без притоа да бидат осудени во законска процедура што од правен аспект е крајно недопустливо. Сведоштвата велат дека при протерувањето, 20.000 граѓани го придржувале Цицерон кон излезот од градот. Се верува дека ги искористил своите посебни овластувања кои му биле дадени врз основа на сенатската одлука. Според описите кои нам ни се достапни, самото пречекување било божествено бидејќи целата граѓанска заедница, сенаторите и римскиот народ излегле на улица да за му оддадат почит. Од јадранското пристаниште во Бриндизиј, тој се вратил во Рим „носен на рамењата на цела Италија“. Дел од неговиот говор е сочуван и истиот предизвикува емоции за тоа како еден говорник навистина треба да се однесува за време на спор.

„Публиј Сестиј, господа, беше син на човек, како што се сеќавате повеќето од вас. И ако тој истакнат и елоквентен човек, Квинтус Хортенциус, целосно се занимаваше со случајот на Публиј Сестиј и не испушти ништо што со право беше изнесено како жалба во интерес на државата или аргументирано во одбрана на обвинетиот, сепак јас ќе се осмелам да ви се обратам. Ја сум убеден, господа, бидејќи зборувам последен и за таква причина, дека презедов должност на благодарност наместо на одбрана, на жалење наместо на елоквентност, на тага наместо на способност. Затоа, ако се изразам со поголеми емоции и слобода од оние што зборувале пред мене, ве замолувам да простите сè во мојот говор што мислите дека може да се оправда со совесна тага и праведна огорченост. Затоа што ниту една тага не може да биде поблиску поврзана со должноста од оваа моја, што е предизвикана од опасноста на човекот кој ми ја направи најголемата услуга, ниту пак некоја огорченост заслужува поголема пофалба од оваа моја, која беше испукана од злобата на оние кои решија да водат војна против сите поборници на мојата благосостојба. Но, бидејќи другите говорници одговорија одделно на неколкуте обвиненија, предлагам да зборувам за општата позиција на Публиј Сестиј како граѓанин, за неговиот начин на живот, за неговиот карактер, за неговите навики, за неговата наклонетост кон лојалноста, благосостојбата и безбедноста. Ќе дадам сè од себе ако можам да успеам, да видам дека додека ја давам оваа сеопфатна одбрана, можеби изгледа дека не предвидев ништо што е важно за вашата истрага, за обвинетиот или за јавниот интерес. Бидејќи поради самата промисла, Публиј Сестиј беше трибун во време на јавна криза кога и на самата држава ѝ се закануваше опасност на самоуништување, нема да им пристапам на тие важни работи додека не ви ги покажам почетоците и основите на кои изгради толку голема репутација на високи функции...“¹⁸

Сузан Ентони (одбраната пред Федералниот суд на Америка)

ур. проф. д-р Јован Ананиев (Штип: Универзитет „Гоце Делчев“, Правен факултет, 2015), 26.

18 Cicero, “Pro Sestio”, in. *Cicero: Pro Sestio, In Vatinius*, trans. Gardner R. (Cambridge: Harvard University Press, 1958).

Сузан Ентони (1820-1906) била една од најпознатите американски феминистки и двигател за правата на жените, особено за нивното уставно и загарантирано право на глас. Особена и значајна улога има во т.н. Движење на суфражистките. Потекнува од квекерско семејство, се залагала за укинување на ропството. Во 1872 година, поведена е постапка за утврдување одговорност поради незаконско гласање на Претседателските избори во САД. Откако одбива да ја плати паричната казна го изговара познатиот говор кој ќе остане запаметен во историјата, по што властите решаваат да не продолжат со кривичниот прогон против неа.¹⁹

„Пријатели, почитувани сограѓани,

Вечерва стојам пред вас, под обвинение дека сум направила кривично дело затоа што гласав на американските претседателски избори, иако немам право на тоа. Не само што не сум сторила никакво кривично дело, туку сум исполнила едно од основните права, а тоа е правото на глас што го уживаат сите луѓе, а не само машката популација. Ние сме оние што сме ја формирале оваа заедница. Да, ние ја формиравме, не за да ја имаме слободата како поим, не за да ги дадеме добродетелите на правото на половина од нас и на половина од нашите идни генерации, туку на сите луѓе - како на мажите така и на жените. И навистина е иронично да зборуваме за слободата на жените, кога нам ни е негирано правото на глас и правото на гласачкото ливче од оваа демократско-републиканска влада... Со тоа благословот на слободата засекогаш ќе остане туѓ за жените и за нивните женски наследници. За нив, оваа влада нема овластувања што произлегуваат од нивната согласност. За нив оваа влада не е демократија! Таа не е Република, туку чиста аристократија, омразеност на половата олигархија, најголема омразена аристократија што некогаш била етаблирана каде било во светот - олигархија на богатството, во која богатите владеат со сиромашните, олигархија на знаењето во која едуцираните владеат со неуките, дури и расна олигархија во која владеештето на Саксонците со Африканците може да биде издржано. Но, оваа полова олигархија каде што таткото, браќата, сопругот, синовите владеат врз мајката и сестрите, сопругата и ќерките во секое домаќинство, каде што сите мажи ги владеат сите женски субјекти - тоа носи до опаѓање на семејните вредности и неслога во секој дом на нацијата. Вебстер, Ворчестер и Бувије го дефинираа граѓанинот како личност во САД со право да избира и да биде избран! Сега, единствено останува да се постави прашањето: дали жените се личности? Ниту една држава нема право да донесе закон или да спроведе каков било остар закон, што би ги довел во прашање правата што ги уживаат нејзините граѓани.“²⁰

Влијанието и улогата на судската реторика во правната држава ***Начелото на владеештето на правото***

19 Апасиев, Андоновски, Бучковски, Наумовски & Поленак-Аќимовска, *Реторика-историски и современи аспекти*, 334.

20 Ibid, 335.

Концептот на владеење на правото пред сè, се однесува на функционирањето на државните и општествени институции во согласност со законските одредби. Владеење на правото соодветствува со поимот на правна држава како врвен приоритет кон кој се стреми секој правен поредок. Република Северна Македонија според последните извештаи беше карактеризирана како заробена држава под влијание на владејачката коалиција.²¹ Најголем предизвик за нашата држава се реформите во правосудството и пристапот до правдата како загарантирано човеково право. Идејата за владеење на правото потекнува уште многу одамна со своја долга традиција од хеленскиот и од античкиот период. Таа се однесува на ограничување на политичката волја и на еднаквоста на граѓаните пред законот. За доследно почитување на начелото на владеење на правото може подеднакво да влијаат и добрите говорници во парламентите односно политичарите, но и добрите говорници во судовите односно адвокатите. Самата поделба на власта е суштинскиот елемент на владеење на правото. Правникот Хермогенијан констатирал дека сето право е создадено заради луѓето, па така и правораздавањето т.е. примената на правото е во рацете на луѓето. Правото во законите понекогаш е многу поразлично од правото во практиката, па затоа и за некои теоретичари суштината на правото не се состои од самите правни норми туку и од однесувањето на поротата и на судијата. Теоретичарите на англосаксонскиот правен систем т.н. правни реалисти се поборници на тезата дека правото е составено од правните норми кои ги донел законодавецот, туку дека правото е составено од одлуките кои ги донесува судот. Во континенталниот правен систем, каде што поротата не е застапена, судијата е тој кој пресудува врз основа на законите и на Уставот, а не врз основа на одлуките на судот. Во нашиот правен систем, довербата во судството е значително мала и овој тренд опстојува веќе неколку децении. Реформите од 2005 година што до некаде требаше да ја зајакнат независноста на судската власт потфрлија, а со тоа и граѓаните останаа заробени во сопствената држава. Познавањето и почитувањето на правото е она што секој едуциран правник треба да го поседува, доколку сака да ги освои симпатиите на публиката со помош на правилата на реториката и другите постулати за успешна кариера во рамките на правничката професија.

Судската реторика и современиот правнички стил на говорење во новиот век

Судската реторика и судското говорништво се во центарот на внимание кај луѓето што ја негуваат и практикуваат правничката професија како адвокатите, судиите, јавните обвинители, нотарите, правобранителите, извршителите, медијаторите. Судската реторика најмногу соодветствува со адвокатурата, како една од почитуваните и ценети професии т.н. слободна професија (*ars liberales*) уште од дамнешни времиња. Адвокатите се залагаат за почитувањето и унапре-

21 Митевски, Манчо, „Едиторијал“, *Списание за општествени прашања број 2 - Владеење на правото инспирација и аспирација* (Скопје: Фондација Фридрих Еберт 2019), 1.

дувањето на човековите права, заштита на правата на своите клиенти и функционирањето на правосудниот систем. Независноста на адвокатите е една од суштинските вредности на адвокатската професија, како начело кое се почитува во системите на континенталното и обичајното право. Според Уставот на Р Северна Македонија во членот 53 е наведено: „Адвокатурата е самостојна и независна јавна служба што обезбедува правна помош и врши јавни овластувања во согласност со закон.“²² За добро владеење во парницата, дури и кога сака да одржи импровизиран говор, адвокатот треба да мине низ сериозна подготовка пред да настапи во судницата. Најпрво, треба добро да се подготви за случајот што ќе го води пред судот, а под тоа се подразбира проучување на фактите, законските прописи, прибирање на доказите, консултација со инволвираните страни и сведоците, да предложи вешти лица, увид во списите и сл. Во денешно време често се поставува прашањето: Како правилно треба да се говори пред суд, односно што е она на кое треба најмногу да се обрне внимание кога се истапува пред судиите? Најпрвин, добро осмислениот одбранбен или обвинителен говор треба да биде јасен, прецизен и недвосмислен. Прашањата кои се поставуваат кон странките треба да бидат директни, јасни и неконфузни, во спротивно странката не би знаела што да одговори. Адвокатот не треба да толерира остра расправа во судницата, туку да биде трпелив и точно да знае што да одговори како противаргумент, да умее да слуша внимателно, и најважно да го почитува судот и другите учесници во постапката. Адвокатот треба да поседува етичност, култура и говорнички вештини, кои не го одредуваат само адвокатскиот престиж туку и угледот на адвокатурата во целина. Адвокатот не им помага на луѓето само со правните совети, туку и со своето присуство затоа што тој со својот углед и со својата стручност му дава тежина на конкретниот случај. Како што вели и самиот Цицерон, „добриот адвокат мора да биде и добар оратор“ со овој став тој го поставува ораторството како услов за успешно вршење на адвокатската дејност

Завршни зборови

Судската реториката во текот на својата долга историја како вештина на убедувањето доживеала свои подеми и падови опстојувајќи до ден денес како алатка користена од страна на лицата кои ја практикуваат правничката професија. За да се биде добар правник а со тоа и добар говорник потребно е добро познавање на правото, правните прописи, меѓународните договори, однесувањето пред аудиториумот итн. Она што на правниците им се забележува како негативна критика е неточното користење на јазикот како средство за комуникација. Употребата на погрешни термини, погрешното цитирање на латинските изреки, употребата на погрешни кратенки, употребата на сленг или наречје, наместо литературното изразување доведува до непрецизност и неточност. Претераното правно излагање повеќе од потребното време придонесува да се

22 Карнавак, Г. Мајкл, *Адвокатска етика* (Скопје: Мисијата на ОБСЕ, 2016), 17.

загуби фокусот на слушателите и да се има многу мал бенефит од искажаното. Вистинските правни говорници се умешни во задржувањето на вниманието на потребното ниво, без притоа да забораваат дека секое внимание има своја граница на толеранција. Она што може да се изнесе во три реченици не мора да биде во четири, бидејќи во пракса се креираат најмалку два проблеми: првиот проблем е тоа што го остава слушателот да одлучува за тоа дали има одредена цел таквото излагање, и уште полошо да ја одредува поентата на излагањето. Секоја погрешна реченица или збор предизвикува несигурност кај говорникот. Моќното говорење е она што му недостасува на целокупниот правосуден систем, желбата за победа во спор, за достигнување на правдата и правичноста и за функционирање на правниот поредок.

„Беседништвото може со мудри мисли да го обземе духот, а со убави зборови да го помилува увото, да го крене срцето на народот, да ги отстрани сомнежите на судијата, да даде решавачки совети, да ги заштити невините, да им помогне на бессилните, да ги спаси потиштените, да ги ослободи прогонетите, да ги повика заблудените, да ги издигне слабите, да ги понижи дрските, да ги навладее противниците, да ги придобие колебливите, да ја поддржи правдата, да ја урне неправдата и со истата сила да брани и напаѓа...“ - I век пр. н. е.

Библиографија

Андоновски, Јован & Спасеновски Александар, *Политика и Реторика* (Скопје: Фондација Конрад Аденауер во Република Македонија, 2017).

Апасиев, Димитар, Андоновски Јован, Бучковски Владо, Наумовски, Гоце & Поленак-Аќимовска Мирјана, *Реторика- историски и современи аспекти* (Скопје: Арс Ламина-публикации, 2019).

Апасиев, Димитар, „Кикерон disertissime romuli nepotum (i)“ *Годишен зборник*, гл. ур. проф. д-р Јован Ананиев (Штип: Универзитет „Гоце Делчев“, Правен факултет, 2015), 19-32.

Аристотел, *Реторика*, прев. Томовска Весна (Скопје: 2002).

Гоцо, Александар & Петрушевска, Татјана, *Практични правни вештини и основни етички вредности на правната професија*, (Скопје: Македонско здружение на млади правници, 2019).

Карнавас, Г. Мајкл, *Адвокатска етика* (Скопје: Мисијата на ОБСЕ, 2016).

Митевски, Манчо, „Едиторијал“, *Списание за општествени прашања број 2 - Владеење на правото инспирација и аспирација* (Скопје: Фондација Фридрих Еберт 2019).

Томовска, Весна, *Античка реторика* (Скопје: Магор, 2013), 209-294.

Чокревски, Томислав, *Социологија на правото* (Скопје: НИП Студентски збор, 2001).

Cicero, “Pro Sestio”, in. *Cicero: Pro Sestio, In Vatinius*, trans. Gardner R. (Cambridge: Harvard University Press, 1958).

Kennedy, G. A., *A New History of Classical Rhetoric* (Princeton, 1994).

Olmsted, Wendy, *Rhetoric, An Historical Introduction* (Wiley-Blackwell, 2006).

Tadić, Ljubomir, *Retorika: Uvod u veštinu besedništva* (Beograd, 1995).

Виктор Ангелкоски

Институт за историја, Филозофски факултет, УКИМ – Скопје

Ментор: проф. д-р Бобан Петровски

Папството за време на Црната смрт, 1348 – 1349

Abstract: The impact of the Covid-19 pandemic has prompted historians to revisit one of the deadliest pandemics in history – the Black Death – which ravaged Western Europe in 1348 and 1349. The Black Death occurred at a time when the seat of the papacy was in Avignon, and the head of the Roman Catholic Church was Pope Clement VI (1342 – 1352). The purpose of this paper is to provide an overview of the role of the papacy as the supreme spiritual authority during the Black Death, i.e., to consider the various problems and challenges of the pandemic for this Pope, and to examine his actions, decisions, and solutions, as well as their effects.

Keywords: pandemic, Black Death, Avignon, papacy, Clement VI.

Состојбата во Авињон

Пред да се задлабочиме во темата, најпрвин би требало да видиме како пандемијата пристигнала во Авињон – тогашната резиденција на папството – и како папата Климент VI (1342 – 1352) реагираше во директен судир со неа.

Црната смрт се појавила во Азија, а клучниот момент бил кога истата го зафатила градот Кафа на северното крајбрежје на Црното Море, кој во тој период претставувал важна трговска колонија на поморската република Џенова. Оттука проширувањето на пандемијата од Исток кон Западна Европа било олеснето како од ценовјанските галии, така и од галиите на другите поморски републики, кои се движеле преку поморските трговски патишта и заедно со нив ја носеле и болеста.¹ На овој начин распространувањето на заразата имало определена шема, каде што најпрвин таа била увезена во пристанишните градови на Средоземното Море, а преку нив Црната смрт веднаш потоа навлегувала во внатрешноста на Европа.²

1 Rosemary Horrox, ed. and trans., *The Black Death*. (Manchester and New York: Manchester University Press, 1994), 17, 26–27, 34. За географското потекло на Црната смрт и за нејзиното првично ширење, вреди да се погледне и извадокот од хрониката на Џовани Вилани кај John Aberth, *The Black Death: The Great Mortality of 1348–1350*. (New York: Bedford/St. Martin's, 2005), 19–20; David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*, ed. Samuel K. Cohn, Jr. (Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press, 1997), 23–24, 35–37; John Aberth, *The First Horseman: Disease in Human History*. (New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2007), 12–14.

2 Herlihy, *The Black Death*, 24; Philip Ziegler, *The Black Death*. (New York: The John Day

Првиот град на удар во Јужна Франција бил главното француско пристаниште Марсеј, каде пандемијата била забележана во ноември 1347 година.³ Од овој центар, Црната смрт за кратко време – преку долината на реката Рона – веќе во јануари 1348 година била забележана и во Авињон.⁴ Разбирливо, средновековните градови биле особено ранливи на пандемијата поради спој на повеќе околности: големата густина на населението придружена со малиот и тесен обем на градовите резултирало со пренатрупаност и живеалишта кои се наоѓале многу близу едни до други; ужасните хигиенски услови (како, на пример, полутечниот отпад по градските улици), како и присуството на поголем број глодари и болви, кои биле пренесувачи на болеста.⁵

Секако, ваквите околности биле присутни и во Авињон, со тоа што, во 1348 година градот наполнил речиси четириесет години откако станал престолнина на папството.⁶ Поради ваквата негова улога, тој се здобил со статусот на еден од најзначајните европски градови и станал еден од најпосетуваниите христијански центри.⁷ Природно бил зголемен и обемот на сообраќајот и трговската дејност во регионот.⁸ Како резултат на присуството на папите (заедно со нив и кардиналите, папските службеници, слуги и војници), во градот имало постојан и брз проток на нови жители, па затоа, популацијата во Авињон енорно пораснала.⁹ Имено, ако во XIII век градот броел околу 5 000 жители, веќе кон крајот на XIV век населението изнесувало околу 30 000 жители – бројка

Company, 1969), 43. Ваквата шема ја гледаме и во описот на византискиот историчар Никифор Григора, присутен кај Aberth, *The Black Death*, 15.

3 Samuel K. Cohn, Jr., *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*. (London: Arnold, 2003), 140–141; Ole J. Benedictow, *The Complete History of the Black Death*. (Woodbridge: The Boydell Press, 2021), 260–262.

4 Како што многу јасно може да се проследи од информациите што ни ги даваат Ги де Шолијак и Луј Хејлиген, кои биле присутни во Авињон во тој период; види кај Aberth, *The Black Death*, 63 и Ноггох, *The Black Death*, 41–45, 82; За подетално објаснување, v. Benedictow, *Complete History*, 261–263. Оттаму, не е точно дека болеста во Авињон пристигнала во март како што е датирано кај Ziegler, *The Black Death*, 65 и кај Barbara W. Tuchman, *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*. (New York: Ballantine Books, 1979), 93.

5 Robert S. Gottfried, *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*. (London: The Free Press, 1983), 1; Jean-Pierre Leguay, “Urban life,” in *The New Cambridge Medieval History*, ed. Michael Jones, vol. 6, c. 1300 –c. 1415. (New York: Cambridge University Press, 2000), 107.

6 Joëlle Rollo-Koster, *Avignon and Its Papacy, 1309–1417: Popes, Institutions, and Society*. (London and New York: Rowman & Littlefield, 2015), 229; F. Donald Logan, *A History of the Church in the Middle Ages*. (London and New York: Routledge, 2002), 279.

7 Ziegler, *The Black Death*, 65.

8 Benedictow, *Complete History*, 267.

9 P. N. R. Zutshi, “The Avignon papacy,” in *The New Cambridge Medieval History*, ed. Michael Jones, vol. 6, c. 1300 –c. 1415. (New York: Cambridge University Press, 2000), 669; Rollo-Koster, *Avignon*, 190.

која била поголема пред избивањето на Црната смрт.¹⁰ Со сите наведени дополнителни околности, Авињон бил дотолку повеќе ранлив.

Најважниот и најдеталниот извор за состојбата во Авињон е писмото на Луј Хејлиген – присутен очевидец во градот – кое датира од 27 април 1348 година. Во неговото писмо ни пренесува дека во рамките на сидините на градот, повеќе од 7 000 куќи биле испразнети и запустени, бидејќи сите оние кои живееле во нив подлегнале на пандемијата. Во предградијата, пак, ситуацијата наводно била уште полоша.¹¹ Во тој период Авињон броел над дваесетина гробишта, кои за кратко време биле преполнети поради големата смртност што го зафатила градот, па така, папата Климент VI морал да ги освети водите на реката Рона за да може во неа да се фрлаат размножените мртви тела.¹² Но, ваквата пракса предизвикувала проблеми како со загадувањето, така и со гнилите трупови, кои се излевале на бреговите на реката.¹³ Затоа, папата одлучил да купи земјиште веднаш надвор од градот и да го освети како масовна гробница, во која до 14 март (околу шест недели по почетокот на епидемијата) – како што пренесува Хејлиген – биле закопани 11 000 трупови само таму, не броејќи ги оние кои веќе биле погребани внатре во градот.¹⁴

Пожелниот погреб во гробиштата на парохиската црква веќе не можел да остане редовна појава, бидејќи високото ниво на смртност неизбежно го погодило и свештенството, па така, недостигот на свештеници кои би ги извршувале последните обреди ги изискувал осветените масовни гробници како решение со кое, колку што може, ќе се задржи ефектот на пристоен христијански погреб на жртвите од пандемијата.¹⁵ Од истите потреби и на истиот начин, ваквата пракса се проширила речиси низ цела Западна Европа, и навистина, изворите се преполни со информации за тоа како властите и бискупите во повеќето држави биле принудени да купуваат и осветуваат големи земјишта, претежно

10 Zutshi, “Avignon papacy,” 669; Rollo-Koster, *Avignon*, 194. Треба да се земе предвид и оној одреден дел од населението кој не сме во можност да го трасираме, бидејќи Авињон постојано привлекувал разни посетители. Континуираното присуство на посетители значело и континуирано поголемо население од бројот на резидентни жители; види и Benedictow, *Complete History*, 263.

11 Horrox, *The Black Death*, 43.

12 Rollo-Koster, *Avignon*, 211; Johannes Nohl, *The Black Death: A Chronicle of the Plague Compiled from Contemporary Sources*, trans. C. H. Clark. (London: Unwin Books, 1971), 88; Joseph P. Byrne, *Encyclopedia of the Black Death* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2012), 94.

13 Byrne, *Encyclopedia*, 224.

14 Horrox, *The Black Death*, 43; Joseph P. Byrne, *Daily Life During the Black Death*. (Westport: Greenwood Press, 2006), 98; Byrne, *Encyclopedia*, 224; Rollo-Koster, *Avignon*, 206.

15 Herlihy, *The Black Death*, 61; Byrne, *Encyclopedia*, 224; Norman F. Cantor, *In the Wake of the Plague: The Black Death and the World it Made*. (New York: The Free Press, 2001), 23. Види го и уводот во „Декамерон“ на Џовани Бокачо кај Horrox, *The Black Death*, 26–34.

лоцирани надвор од градските сидини, со цел истите да служат како масовни гробници.¹⁶

Понатака во неговото писмо, Хејлиген проценува дека во периодот од три месеци од 25 јануари до втората половина на април, во Авињон биле погребани вкупно 62 000 трупови.¹⁷ Зборувајќи за ситуацијата во Римската курија, ирскиот францисканец Џон Клин пренесува дека помеѓу мај и јули во истата онаа осветена гробница од папата биле закопани повеќе од 50 000 тела.¹⁸ Според она што го видовме погоре, а и без тоа, нема сомнеж дека бројот на мртви кој изворите го нудат е претеран. Но, иако лесно можеме да ги игнорираме нивните проценки, сепак, склоноста на хроничарите кон претерување сведочи за размерот на катастрофата и страшниот впечаток кој Црната смрт го оставила кај целокупното население. Токму затоа, не е тешко да поверуваме дека навистина половина од населението во Авињон умрело, како што вели повторно Хејлиген.¹⁹ Нивото на смртност меѓу редовите на свештенството воопшто, а особено меѓу свештенството во Авињон било меѓу највисоките во Европа, а настрадал и значителен број од кардиналите и целокупниот персонал на Римската курија, што секако влијаело на нејзиното нормално функционирање. Па сепак, иако имало доста причини за паника, поголемиот дел од свештенството се однесувал одговорно, како и самиот Климент VI, кој воедно повикувал на смиреност.²⁰

Големата смртност во градот предизвикала значително опаѓање на бројот на сиромашното население кое било поддржувано од папската добротворна организација, која набавувала за нив храна и облека. Хејлиген тврди дека ако претходно бројот на лебови што секој ден оваа организација го распределувала на сиромашните стигал до 30 000, за време на пандемијата истиот паднал до околу 500.²¹ Веројатно ваквиот факт го поттикнал папата да покаже дотолку поголема грижа за сиромашните, која се огледала во неговата наредба одредени доктори да останат во Авињон и да ги посетуваат и помагаат болните сиромаси.²²

16 Види, на пример, Horrox, *Black Death*, 21–23, 64, 74, 266–269, и Aberth, *Black Death*, 81. Види и Cantor, *In the Wake of the Plague*, 53; Byrne, *Daily Life*, 98–100; Byrne, *Encyclopedia*, 225.

17 Horrox, *The Black Death*, 44.

18 Ibid, 82. Изворот тука не зборува за Даблин, како што погрешно стои кај Byrne, *Encyclopedia*, 224.

19 Ziegler, *The Black Death*, 66; Tuchman, *A Distant Mirror*, 94; Leguay, “Urban life,” 107; John Aberth, *From the Brink of the Apocalypse: Confronting Famine, War, Plague, and Death in the Later Middle Ages*, 2nd ed. (New York: Routledge, 2010), 89. За тоа дека состојбата во Авињон и регионот била особено тешка споменуваат и неколку англиски хроничари; види, на пример, Horrox, *The Black Death*, 62, 74.

20 Ziegler, *The Black Death*, 66; Gottfried, *The Black Death*, 50; Rollo-Koster, *Avignon*, 206; Jean Birdsall, trans., *The Chronicle of Jean de Venette*, ed. Richard A. Newhall. (New York: Columbia University Press, 1953), 49.

21 Horrox, *The Black Death*, 44 (види и бел. 17); Diana Wood, *Clement VI: The Pontificate and Ideas of an Avignon Pope*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 51.

22 Francis Aidan Gasquet, *The Black Death of 1348 and 1349*, 2nd ed. (London: George

Климент VI и медицината

Освен погореспоменатите, лекарите имале и други обврски поради кои морале да останат во Авињон. Имено, Луј Хејлиген ни пренесува дека по наредба и одобрување од папата биле извршувани дисекции и испитувања врз повеќе мртви тела од страна на лекарите, со цел да се открие причината за Црната смрт.²³ Иако анатомијата била најмладата и најнадежната гранка на медицинската наука во тој период, сепак, ваквите испитувања не биле непознати, туку во истиот период среќаваме слични дисекции во италијанските градови како Фиренца, а поретко дури и во претходните векови.²⁴ Силно било негодувањето од страна на црквата во врска со оваа пракса, а истото негодување било засилено и преку законодавството на папата Бонифациј VIII од 1299 година; веројатно затоа нема трага од некаков папски декрет или дозвола за дисекциите и се чини дека наредбата за нивното изведување произлегла од личниот научен интерес на Климент кон медицината. Во секој случај, од папата во 1348 година па сè до XVIII век, се спроведувале наредби за проучување на жртвите за подобро разбирање на причините за различните болести. Меѓутоа, со оглед на ниското ниво на физиолошко и анатомско разбирање, дисекциите можеле да откријат многу малку.²⁵

Но, настрана од тоа, медицината во овој период не можела да постигне многу и не била способна да даде соодветен одговор на кризата. И тоа не било само поради фактот што имала споредна улога во средновековното општество, туку и поради тоа што сè уште цврсто се засновала на античките теории и на текстови стари стотици години, кои поучувале дека епидемиските болести се шират преку „расипан, загаден воздух“, па затоа, речиси секој доктор ја земал здраво за готово оваа теорија како примарна причина за Црната смрт.²⁶ Но, иако сите се согласувале дека причината бил загадениот воздух, постоеле различни мислења околу тоа што ја предизвикало таквата состојба на воздухот. Имајќи го предвид високиот углед и влијание на астрологијата во XIV век, повеќето сметале дека загаденоста на воздухот настанала поради неодамнешните движења на планетите, а поретко било присутно и мислењето дека причинители биле неодамнешните земјотреси.²⁷

Bell and Sons, 1908), 44.

23 Aberth, *The Black Death*, 33 или Horrox, *The Black Death*, 42.

24 Познато е дека дисекција на мртви тела дозволил уште императорот Фридрих II, а Универзитетот во Монпелје наложил да му бидат обезбедувани лешеве за да може да се вршат дисекции од страна на студентите. Види Nohl, *The Black Death*, 48; Wood, *Clement VI*, 67; Tuchman, *A Distant Mirror*, 105; Byrne, *Daily Life*, 20.

25 Byrne, *Encyclopedia*, 94.

26 Ziegler, *The Black Death*, 70, 109; Nohl, *The Black Death*, 45; Cantor, *In the Wake of the Plague*, 196; J. N. Hays, *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*, rev. ed. (New Jersey: Rutgers University Press, 2009), 43–45.

27 Воопшто најпознатото излагање од овој период е трактатот на Медицинскиот факултет во Париз, којшто во голема мера се потпира на астрологијата. За овој трактат,

Сепак, докторите несомнено биле свесни дека расипаниот воздух може да се пренесе од човек на човек, па затоа, во нивните трактати предупредувале дека болеста премногу брзо се шири преку каков било близок контакт со болниот.²⁸ Импликациите станале јасни: требало да се избегнува и загадениот воздух, но и секој којшто бил заболен од чумата. Докторите почнале да се потпираат и на сопственото искуство во лекувањето, но бргу сфатиле дека заштитата на здравите била поважна од лекувањето на болните, па соодветно на тоа предлагале повеќе практични превентивни мерки. За време на неговото понтификување, на папата Климент VI му служеле девет лекари и тројца хирурзи, но главниот негов личен лекар бил Ги де Шолијак, истакнат член на Медицинскиот факултет во Монпелје – факултет кој важел за еден од најдобрите во Европа во тоа време.²⁹ Разбирливо, и Ги де Шолијак бил под влијание и цврсто ги застапувал доминантните теории во тоа време, па така, ги вложил сите негови знаења и напори за да ја држи Црната смрт колку што е можно подалеку од папата.

И самиот Климент разумно проценил дека не би имало никаква корист од неговата смрт, туку дека била негова должност да продолжи да им служи на црквата и на христијаните, така што би останал жив колку што е можно подолго, не втурнувајќи се во лажни и залудни херојства. Затоа, папата бил доста претпазлив и ги прифатил советувањата на неговиот лекар Ги де Шолијак да се повлече и да остане изолиран во неговите одаи, каде приемот кај него бил строго забранет, и каде цело време требало да седи помеѓу два големи огна. Де Шолијак сметал дека огнот може да го прочисти воздухот преку уништување на штетните материи во него, а ние денес знаеме дека бактеријата не би можела да издржи повисоки температури.³⁰ Истиве препораки можат да се сретнат и кај други лекари современици, кои покрај другото, даваат и препораки околу исхраната, слично како и самиот Ги де Шолијак.³¹ Советуваат да се консумира квалитетна храна во умерени количини, да се јаде добро месо и овошје, да се пијат одбрани вина, но особено да се избегнува рибата, за која зборува и Луј Хејлиген.³² Можеме да претпоставиме дека и папата се придржувал до ваквиот внимателен начин на исхрана.

Освен изолацијата, Ги де Шолијак – како и повеќето негови колеги – сметале дека вториот најдобар лек претставувал бегството од заразените области, кои претежно биле градовите. И навистина, кон крајот на април и почетокот на мај 1348 година, кога состојбата во Авињон почнала уште повеќе да се влошува,

а и за другото мислење во врска со земјотресите како непосредни причинители, v. Aberth, *The Black Death*, 41–45 и Horrox, *The Black Death*, 158–163, 177–182.

28 Aberth, *The Black Death*, 29–32.

29 Byrne, *Daily Life*, 25; Aberth, *The First Horseman*, 20; Nohl, *The Black Death*, 58; Gottfried, *The Black Death*, 106–107, 117.

30 Nohl, *The Black Death*, 62, 88; Ziegler, *The Black Death*, 66–67; Benedictow, *Complete History*, 264.

31 За излагањата на Ги де Шолијак и останатите лекари, види кај Aberth, *The Black Death*, 45–55, 63–66.

32 Horrox, *The Black Death*, 45.

Климент VI целосно се повлекол од градот и се засолнил во една негова тврдина во близина на градот Валанс (кој исто така лежи на реката Рона) и требало да остане таму преку целото лето сè додека не стивне пандемијата.³³ Била паузирана дури и работата на Римската курија во текот на летото, така што можеме да кажеме дека за одреден краток период, истата била речиси нефункционална. Веројатно кон крајот на летото истата година Климент повторно се вратил на неговата позиција во Авињон.³⁴ Секако, папата не бил единствен; низ речиси цела Европа и на ист начин постапувале и угледните благородници, црковните претставници (пред сè бискупите) и најбогатите трговци, кои се повлекувале од градовите. Изолацијата и бегството се покажале како ефикасни методи и папата успеал да ја преживее пандемијата и никогаш не го зафатила Црната смрт.

Вонредните црковни отстапки

Сепак, најголемиот дел од населението во Западна Европа немало услови да најде некое слично вакво решение и немало друг избор освен да остане главна мета на пандемијата. За многумина воопшто и не постоело некакво решение или излез. Средновековниот човек не бил опремен со никаква форма на одбрана – ниту социјална, ниту медицинска, ниту психолошка – против една пандемија од таков обем, и не бил способен да се спротивстави. Брзината со која Црната смрт преминувала од човек на човек, за средновековниот ум била нејзината најалармантна карактеристика, и масовната смртност како резултат на тоа несомнено предизвикала силен емоционален импакт.³⁵

Токму затоа повеќето од изворите се полни со песимизам и апокалиптичен јазик и зборуваат за тоа како се живеело во крајно ужасни услови и огромен страв, за тоа како болните биле напуштани од своите најблиски и оставани сами на смртната постела, па дури и за тоа како родители одбивале да се грижат за сопствените болни деца, па се случувало некои да умрат и од глад поради недостатна грижа. Луѓето почнале меѓусебно да се избегнуваат и не ги посетувале нивните роднини; наместа тешко се наоѓало човек за да ги погребва мртвите поради стравот од пренесување на болеста, што пак резултирало со недостаток на оддавање соодветна почит кон мртвите.³⁶ Исто така, повлекувањето и бегството на повисоките социјални слоеви заедно со големата смртност во градо-

33 Ibid. Како што веќе истакнавме погоре, писмото на Хејлиген датира од 27 април 1348 година и во него тој веќе знае дека папата треба наскоро да замине од Авињон, па затоа, логично е заминувањето да го датираме кон крајот на април и почетокот на мај.

34 Gottfried, *The Black Death*, 50, 113; Gasquet, *The Black Death*, 51. Инаку, Црната смрт била присутна во Авињон веројатно сè до крајот на 1348 година, но состојбата веќе стивнала и не може да се спореди со онаа состојба од првата половина на истата година.

35 Ziegler, *The Black Death*, 17, 22.

36 Aberth, *The Black Death*, 80–82; Horrox, *The Black Death*, 43–44; Tuchman, *A Distant Mirror*, 97; Aberth, *The First Horseman*, 17.

вите резултирале со нефункционалност на локалните власти.³⁷ Во една ваква состојба на општа анархија тешко би можеле да очекуваме од средновековниот човек да се однесува одговорно и да размислува рационално.³⁸

Како што веќе истакнавме погоре, медицината не можела да биде од голема помош. Повеќето медицински совети биле бескорисни и народот постепено ја губел и онаа мала надеж што ја полагал во лекарската грижа, а бидејќи знаеле дека се работи за високо заразна болест, многу од лекарите, поради страв од заразување, одбивале да ги посетуваат болните.³⁹ Ваквата состојба ја потврдува и Ги де Шолијак, којшто воедно вели дека самиот тој, за да избегне лоша репутација, не се осмелувал да замине од Авињон и продолжил да се грижи за болните, но сепак признава дека бил во постојан страв.⁴⁰

Поради природата на нивната професија, смртноста била особено висока меѓу свештениците. Тие служеле покрај смртните постели на болните, бидејќи од нив се очекувало да ги спроведат последните обреди. На тој начин, посветеноста кон службата подразбирала директна опасност и изложување на ризик од зараза поради блиски контакти со болните.⁴¹ Но, покрај одговорните и совесните свештеници, постоеле и оние кои се дрзнувале да наплаќаат повеќе за нивните услуги и оние кои од страв се повлекувале и изолирале, оставајќи ги верниците без последните обреди – постапки кои верниците ги сметале за морално неоправдани и за кои дел од хроничарите упатуваат критики.⁴²

Во секој случај, големата смртност меѓу свештенството имала огромно влијание врз црквата и од неа создало институција која морала да преживува со многу намален персонал, така што станало многу тешко да се извршуваат црковните потреби на мирјаните, а и оној кадар што преостанал честопати бил преоптоварен со дополнителни обврски.⁴³ Како конкретен пример за тоа дека пандемијата значително ја зголемила побарувачката на свештеници можеме да ја посочиме лиценцата на папата Климент VI од 12 ноември 1349 година, во која се одобрува петицијата на архиепископот на Јорк за дополнителни ракополагања.⁴⁴ Во одговорот на папата јасно може да се забележи дека тој бил

37 Byrne, *Daily Life*, 162.

38 Ziegler, *The Black Death*, 83; Aberth, *The First Horseman*, 21.

39 Horrox, *The Black Death*, 17, 34–35; Nohl, *The Black Death*, 47.

40 Aberth, *The Black Death*, 63–66. Одлуката на Ги де Шолијак да не замине од Авињон веројатно се поврзува со онаа наредба на папата (веќе спомената погоре) со која лекарите требало да останат во градот за да се грижат за болните.

41 Logan, *A History of the Church*, 283–284; Byrne, *Daily Life*, 119; Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 91, 119.

42 Види Gottfried, *The Black Death*, 84; Tuchman, *A Distant Mirror*, 122. Изворни податоци кај Horrox, *The Black Death*, 36, 40.

43 Herlihy, *The Black Death*, 41–42; Tuchman, *A Distant Mirror*, 100. За севкупните проблеми на свештенството, особено v. McLaurine H. Zentner, “The Black Death and Its Impact on the Popular Religion” (Honors Theses, Sally McDonnell Barksdale Honors College, University of Mississippi, 2015), 4–22.

44 Целиот документ може да се проследи кај Horrox, *The Black Death*, 273.

апсолутно свесен за тешкотиите предизвикани од Црната смрт и дека искрено сакал да го реши нивниот проблем, па затоа и без колебање му дозволил на архиепископот да изврши дополнителни ракополагања.

Значи, ослабнал капацитетот на црквата и се намалила нејзината способност ефикасно да им служи на мирјаните тогаш кога тие имале најголема потреба од нејзиното водство.⁴⁵ Не само што се очекувало црквата да ја ублажи вознемиреноста на христијаните од пандемијата, туку од неа се очекувало тоа да го направи во ослабена и изнемоштена состојба.⁴⁶ Во услови на страв од заразување и масовна смртност, биле зголемени акцентот врз задгробниот живот и важноста на спасението, а верниците, пак, не можеле да ја задоволат потребата од свештеник кој би ги исповедал и би ги довршил последните обреди и погребните молитви.⁴⁷ Ваквата состојба несомнено влијаела негативно врз авторитетот на црквата, што значи дека трпел и угледот на папството како нејзин центар. Тоа ни го покажуваат и хроничарите Матијас од Нојенберг и Конрад од Мегенберг, кои го критикуваат папата за неговото изолирање во приватните одаи додека во исто време луѓето во градот умираше без светите тајни, и велат дека неговото отсуство значело отсуство на Божјиот благослов, затоа што од папата се очекувало да застане на чело на молитвите и процесиите со чија помош би се ублажил и смирил Божјиот гнев.⁴⁸

Од една страна – со оглед на тоа дека црквата не успеала да ја обезбеди потребната духовна утеха и поддршка за време на кризата – горенаведените критики се оправдани, а од друга страна, треба да истакнеме дека сепак папата се однесувал одговорно и чекал сè до последен момент за да се изолира, но и тогаш правејќи го тоа само по совет на својот лекар. Пред да се повлече од Авињон, но и по неговото враќање, тој презел активна улога во спротивставувањето на пандемијата, користејќи ги сите религиозни средства со кои располагал и донесувал како локални, така и универзални мерки во врска со проблемите и предизвиците кои се јавиле поради Црната смрт.

Најраниот религиозен импулс кога болеста го зафатила Авињон на почетокот од 1348 година бил одржувањето на специјални миси, кои претставувале заеднички одговор на војните, гладот и епидемиите. Климент VI дури го составил текстот на една посебна заветна миса, во која се бара Божја милост и прошка за гревовите.⁴⁹ Им следувала индулгенција со рок на важење од 260 дена на сите оние кои ја слушале мисата, а биле претходно покаени и исповедани. Бидејќи мисата имала за цел да ги одврати болестите и била предвидена да се кажува токму за време на епидемиите, таа останала во употреба во Римокатоличката

45 Ziegler, *The Black Death*, 261–262;

46 Hays, *The Burdens of Disease*, 7–8.

47 Tuchman, *A Distant Mirror*, 94–95; Gottfried, *The Black Death*, 81–82.

48 Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 120–121. Секако, треба да се има и предвид дека големото мнозинство верувало дека пандемијата претставувала Божја казна за нивните гревови.

49 Horrox, *The Black Death*, 122–124.

црква до XX век.⁵⁰

Од Луј Хејлиген дознаваме дека околу средината на март 1348 година папата решил да им додели пленарни индулгенции на сите исповедани и покајани христијани кои се наоѓале на смртна постела поради Црната смрт, и било определено тие да бидат валидни до Велигден.⁵¹ Францускиот хроничар Жан де Венет, пак, во истата година ја датира Климентовата одлука да им даде право на исповедниците да ги ослободуваат болните од нивните гревови.⁵² Но, за разлика од првоспоменатата одлука, која била универзална и важела за сите верници, одлуката што ја споменува Жан де Венет се чини дека била локализирана, т.е. – како што вели и самиот хроничар – се однесувала на „повеќе градови“, а не на сите.

Во наредната, 1349 година, биле донесени слични вакви одлуки од страна на папата, со тоа што овојпат донесените одлуки се однесувале само на Англија, бидејќи пандемијата на тој простор најмногу беснеела токму во таа година. На тој начин, било решено да се доделат пленарни индулгенции – со важност од три месеци од нивното објавување – на сите оние во кралството кои умреле од болеста во рамките на дадениот период, а кои претходно биле исповедани и покајани.⁵³

Пред да ја разгледаме следната одлука во врска со Англија, треба најпрвин да го споменеме декретот од бискупот на Бат и Велс, донесен на 10 јануари 1349 година.⁵⁴ Во него бискупот искажува жалење за состојбата во дијецезата, каде имало недостаток на свештеници кои би ги исповедале болните, и поради тоа, тој одредува дека ако болните не успеат да обезбедат свештеник – да ги исповедаат своите гревови на кој било лаик, па дури и на жена, доколку не е достапен маж. Овој декрет бил еден вид преседан за едно папско решение што било донесено подоцна истата година, а за кое нè известува англискиот хроничар Хенри Најтон. За разлика од она на бискупот на Бат и Велс, кое важело само за неговата бискупија, решението на папата се однесувало на цела Англија. Климент VI доделил целосно простување на сите гревови на оние кои биле на смртна постела; простувањето важело само еднаш, а се давало и право на секој човек да избере исповедник по своја волја. Ваквата отстапка било определено да биде валидна до следниот Велигден (28 март 1350 година).⁵⁵

50 Rollo-Koster, *Avignon*, 84.

51 Horrox, *The Black Death*, 44; Gasquet, *The Black Death*, 47. Инаку, во 1348 година Велигден се паѓал на 20 април.

52 Birdsall, *The Chronicle*, 50; Horrox, *The Black Death*, 56.

53 Ова го дознаваме од три хроники; види Horrox, *The Black Death*, 65–66, 67–69, 74. За детално објаснување на индулгенциите, v. Wood, *Clement VI*, 32–34.

54 Horrox, *The Black Death*, 271–273.

55 *Ibid.*, 77; G. H. Martin, trans., *Knighnton's Chronicle, 1337–1396*. (New York: Oxford University Press, 1995), 98–101. Оваа одлука дошла подоцна во 1349 година од онаа за која дознаваме од трите погорецитирани хроники. Тоа е логично поради нивната содржина и времетраењето на нивната валидност: првата е повообичаена и важела само три месеци, а втората е порадикална за разлика од првата и требало да важи до

Впрочем, овие две одлуки ни докажуваат дека навистина станувало збор за една екстремна вонредна состојба – бидејќи овластувањето да се слуша исповед отсекогаш му припаѓало на свештенството, а сега се одобрило отстапување од таквата пракса – и на некој начин претставуваат признание од страна на црквата дека кризата била надвор од контрола и дека таа имала сериозни тешкотии да се справи со неа.⁵⁶

Флагелантското движење

Со истата намера да го ублажи Божјиот гнев и да ја смири колективната паника што настанала поради пандемијата, папата Климент VI уште рано во 1348 година, сакајќи да го имитира неговиот претходник Григориј I, организирал побожни поворки во Авињон во одредени денови од неделата. Изворите пренесуваат дека на таквите поворки присуствувале околу 2000 луѓе од целиот регион – и мажи, и жени. Во текот на поворките кои биле придружени со ламентации, учесниците покајници пееле литании, се движеле боси и се самокамшикувале сè додека не прокрвават. Дури и самиот Климент лично присуствувал во некои од тие поворки.⁵⁷ Меѓутоа, проблемот се состоел во тоа што токму ваквите собири привлекувале многу луѓе на едно место и што некои од нив можеби биле и заразени. Секако, со одлед на тоа дека во овој период веќе постоела свесноста за начинот на пренесување на болеста, се јавила и опозиција кон големите собири, па така, и папата сфатил дека поворките станале средство за дополнително ширење на Црната смрт и затоа истите биле прекинати.⁵⁸

Но, иако многу потсетуваат, овие покајници не биле истите со оние кои се појавиле кон крајот на 1348 година, односно со флагелантите, кои претставувале еден посебен вид на средновековни аскетици и пилигрими. Нивното име прецизно ги опишува; тоа произлегува од латинскиот збор *flagella*, што значи камшик – токму она што го користеле во текот на нивните свечени поворки и она што најмногу ги карактеризирало.⁵⁹ Тие биле феномен кој ни дава увид во

следниот Велигден. Според ова, одлуката за која зборува Најтон мора да се случила подоцна во 1349 г.

56 Ziegler, *The Black Death*, 125.

57 Horrox, *The Black Death*, 44; Gasquet, *The Black Death*, 47–48; Byrne, *Encyclopedia*, 82. Погрешно е датирањето на авињонските поворки во мај 1348 година – како што стои кај Ziegler, *The Black Death*, 95 и Logan, *A History of the Church*, 286 – бидејќи, како што веќе објаснивме погоре, папата до мај месец веќе не бил присутен во Авињон и не бил во состојба ниту да организира, ниту да присуствува на какви било поворки.

58 Ziegler, *The Black Death*, 66–67; Tuchman, *A Distant Mirror*, 103; Byrne, *Daily Life*, 110–111, 116–117; Benedictow, *Complete History*, 264.

59 За изворните податоци во врска со флагелантите, v. Horrox, *The Black Death*, 50, 60, 150–154 и Aberth, *The Black Death*, 122–137. За подетално објаснување во стручната литература, v. Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*, rev. ed. (New York: Oxford University Press, 1970), 127–141; Ziegler, *The Black Death*, 87–96; Nohl, *The Black Death*, 134–144; Tuchman, *A Distant Mirror*, 114–116; Gottfried, *The Black Death*, 69–72; Aberth, *From*

умот на средновековниот човек, соочен со огромна и необјаслива катастрофа. Инаку, поворките во кои учесниците се самокамшикувале со цел да се искупат за своите гревови и за гревовите на човештвото не биле новина, но Црната смрт им дала една дотогаш невидена димензија.⁶⁰

Флагелантското движење започнало во доцната 1348 година во Источна Европа и оттаму брзо се проширило во Германија во почетокот на 1349 година.⁶¹ Иако наскоро можеле да се забележат во повеќето региони погодени од Црната смрт, сепак, нивното движење фатило корен во Германија и таму било најизразено.⁶² Тие се здружувале во братства што сочинувале од 50 до 500 души, а неретко и над илјада, и сите подлежеле на строга дисциплина: не смееле да се бањаат, да ја менуваат облеката, да спијат на кревети, ниту да комуницираат со лица од спротивниот пол. Секое братство имало свој водач, кој морал да биде лаик. Флагелантите оделе од град во град и преферирале нивните стандардни обреди да ги извршуваат на плоштадите. Таму започнувале со колективното самокамшикување и пеењето химни во чест на Богородица и на Христовите страдања, а во меѓувреме водачот го молел Бога за милост кон сите грешници и проповедал покајание на присутните.⁶³ Бидејќи доминантното мислење во периодот било дека пандемијата претставувала Божја казна поради гревовите на човештвото – флагелантските процесии имале за цел да го одвратат Божјиот гнев, а со тоа да ја одвратат и самата пандемија.

Импактот бил голем. Населението по градовите станало позитивно расположено кон флагелантите и ги пречекувало со голема почит, затоа што нивните поворки биле перципирани токму како средство против Црната смрт, додека нивната строга дисциплинираност нудела чувство на стабилност.⁶⁴ Се собирале толпи кои со огромно воодушевување ги проследувале нивните обреди, а посебен впечаток оставале химните кои биле пеени на јазик разбирлив за масите, што е сфатливо со оглед на лаичката природа на флагелантите. На тој начин, флагелантите константно привлекувале нови регрути. Ваквата нивна популарност била одраз и на општото незадоволство од свештенството. Спротивно на флагелантите, чие однесување било перципирано како побожно и примерно, свештенството било сметано за корумпирано и се покажало како неспособно во ублажувањето на ефектите од пандемијата.

Бидејќи популарноста со која се стекнале им овозможила влијание врз христијаните, флагелантите веќе во втората половина на 1349 година се испуштиле од рацете и од надзорот на црквата. Тие започнале да се гордеат со нивната независност од црковниот естаблишмент и тргнале да го заменуваат свештен-

the Brink of the Apocalypse, 133–156; Byrne, *Encyclopedia*, 43–45; Zentner, “The Black Death,” 23–42.

60 Herlihy, *The Black Death*, 67.

61 Aberth, *The First Horseman*, 23.

62 Logan, *A History of the Church*, 285.

63 Herlihy, *The Black Death*, 68.

64 Frank M. Snowden, *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present* (New Haven: Yale University Press, 2019), 65.

ството во улогата на посредници помеѓу Бог и верниците. Флагелантите сега тврделе дека можат да истеруваат ѓаволи, да лекуваат болни, па дури и да воскреснуваат мртви. На ужас на свештениците, водачите на братствата си земале за право да слушаат исповеди и да им ги простуваат гревовите на покајаните. Имало и случаи каде флагелантите ги прекинувале црковните служби, сметајќи ги за безвредни, а понекогаш знаеле да одат и до степен на извршување насилство.

Таквата радикализација на флагелантите практично значела претворање на нивното движење во еретичко движење: тие се поставиле себеси над папата и свештенството, директно предизвикувајќи го нивниот духовен авторитет и хиерархијата на црквата воопшто. Сега веќе била согледана опасноста и дошло редно време да се преземат посериозни мерки, особено што и императорот Карло IV го повикал папата на осудување на флагелантите. По ова прашање Римската курија се советувала со Сорбона, која во Авињон го испратила фламанскиот бенедиктински монах Жан де Фајт – сведок и проучувач на флагелантите – чиј извештај и советување биле повеќе од убедливи за донесувањето на конечната одлука.⁶⁵

На 20 октомври 1349 година, папата Климент VI издал була во која ги осудил и екскомуницирал флагелантите, нарекувајќи ги безбожници и барајќи нивна репресија.⁶⁶ Папата го сметал мнозинството од нив за обични луѓе кои потпаднале под влијанието на еретиците, но сега официјално им забранил на христијаните да ги поддржуваат флагелантите или да членуваат во нивните братства.⁶⁷ Бил екскомунициран и лишен од бенефициите и оној мал дел од свештенството кој ги поддржал еретиците, па така, доколку сакале прошка – морале да одат директно во Авињон за да ја бараат. Инаку, Климент во неговата була не го забранил самокамшикувањето, но оттогаш требало тоа да се практикува приватно или само под надзор на црквата, бидејќи како што се покажало, ако црквата не ги предводела и контролирала таквите поворки – тие можеле да бидат вперени против неа.

Булата била испратена до архиепископите во Германија, Полска, Франција, Англија и Шведска, а потоа следувале и личните писма што папата ги испратил до кралевите на Франција и на Англија. Ефектот на булата бил брз: архиепископите и епископите низ Германија ги забраниле сите понатамошни поворки на флагелантите, францускиот крал Филип VI го елиминирал нивното присуство во Франција преку разни забрани и жестоки казни, а имало и случаи на обезглавување и бесење од страна на одредени градски власти.⁶⁸ Сите се втурнале кон жестоко прогонство на прогласените еретици.

65 Birdsall, *The Chronicle*, 50.

66 Geoffrey Brereton, trans., *Froissart's Chronicle* (Harmondsworth: Penguin Books, 1968), 111–112; Nohl, *The Black Death*, 142.

67 Byrne, *Daily Life*, 205.

68 Во врска со мерките преземени од страна на Филип VI, илустративен е еден негов едикт објавен на 15 февруари 1350 година; види Aberth, *The Black Death*, 138–139.

На тој начин, на флагелантите им бил зададен дефинитивен удар. Иако и понатаму можеле да се најдат на одредени места, тоа сепак било незначително поради жестокото прогонство од страна на црквата.

Еврејските погроми

Флагелантите одиграле важна улога и во еден друг вид на панична и малигна реакција на Црната смрт: еврејските погроми.⁶⁹ Треба да се нагласи дека и флагелантското движење, а и еврејските погроми, биле најмногу сконцентрирани во Германија. Имено, освен црквата која, како и во другите делови на Европа, се соочила со намален персонал и ефикасност – во Германија дополнителен проблем претставувале нејзината расцепканост и недостатокот на централен авторитет.⁷⁰ На тој начин, таа обезбедила плодна почва за двете највпечатливи нуспојави на пандемијата во овој период.

Како што веќе објаснивме погоре, не би можеле да очекуваме од луѓето да размислуваат рационално и да се однесуваат одговорно додека се преплашено исправени пред голема катастрофа.⁷¹ Монструозните димензии на таквата катастрофа ги принудила нејзините жртви на пропорционално монструозни реакции, а тие реакции во конкретниов случај подразбирале трагање по жртвени јагниња; такви биле Евреите – најголемото културно малцинство со кое односите биле константно напнати во европското средновековно општество.⁷² Евреите биле лесна мета затоа што, особено во XIV век, тие станале најомразената фигура во Европа – состојба за чиешто причини нема да навлегуваме подлабоко бидејќи тие не претставуваат предмет на овој труд.⁷³

Така, Евреите биле обвинети дека тие се главните виновници коишто ја предизвикале и ширеле Црната смрт со тоа што ги труеле бунарите и другите извори на вода од каде што пиеле христијаните. Гласините се појавиле уште во пролетта 1348 година, се ширеле од град во град и стасале во Германија, каде и биле највлијателни. Таквите гласини и обвиненија предизвикале избувнување на некоординирани напади врз Евреите од страна на населението, кои најчесто вклучувале спалување и прогонување. Едноставно, се верувало дека кога би биле елиминирани Евреите, би била елиминирана и пандемијата за која тие

69 Изворни податоци кај Jacob R. Marcus, *The Jew in the Medieval World: A Source Book, 315–1791*. (Cincinnati: The Union of American Hebrew Congregations, 1938), 43–48; Birdsall, *The Chronicle*, 50; Horrox, *The Black Death*, 207–220; Aberth, *The Black Death*, 142–158. За генерални податоци во стручната литература во врска со еврејските погроми, v. Nohl, *The Black Death*, 114–124; Tuchman, *A Distant Mirror*, 109–116; Cantor, *In the Wake of the Plague*, 147–163.

70 Ziegler, *The Black Death*, 85–86.

71 Edward A. Synan, *The Popes and the Jews in the Middle Ages*. (New York: The Macmillan Company, 1965), 132.

72 Ziegler, *The Black Death*, 22; Herlihy, *The Black Death*, 64; William Chester Jordan, *Europe in the High Middle Ages*. (London: Penguin Books, 2002), 300.

73 Види, на пример, Ziegler, *The Black Death*, 98–99.

биле одговорни.⁷⁴ Постоеле и случаи каде им било понудено да ја избегнат трагичната судбина со тоа што ќе се откажат од нивната вера и ќе се покрстат, но тоа само малкумина го прифатиле.⁷⁵

Реакцијата на папата Климент VI била трезвена; тој постапил одговорно по ова прашање и ја продолжил папската политика во насока на заштита на Евреите, одбивајќи ним да им ја префрли вината. Имено, била реиздадена булата *Sicut Judeis* – која датирала од XII век – и тоа во три наврати последователно: на 5 јули, на 26 септември, и на крај – на 1 октомври 1348 година, со тоа што последниве две реизданија биле проширени со нови наредби и аргументи.⁷⁶ Во булата се тргнува со објаснувањето дека Римската курија е свесна дека има должност да ги помогне и заштити Евреите; ги осудува нападите врз нив кои биле безобсирни кон полот и возраста, па дури ги обвинува дел од христијаните дека ги извршувале насилствата од алчност, односно се надевале дека ако ги отстранат Евреите, би се ослободиле од големите долгови кои ги имале кон нив.

Понатаму во булата, папата ги дискредитира апсурдните обвиненија дека Евреите ја предизвикале и се одговорни за Црната смрт, аргументирајќи дека, како прво – чумата била предизвикана од Божјиот гнев поради гревовите на христијаните, и како второ – чумата силно ги погодила и самите Евреи, но покрај тоа, погодила и многу други народи од различни делови на светот кои никогаш не живееле покрај нив. Со ваквите аргументи потоа се сложиле уште и медицинските факултети на Универзитетот во Париз и Монпеље, а истиот став го гледаме присутен и кај Конрад од Мегенберг.⁷⁷ Воедно, се дава наредба да не се ограбуваат, заробуваат, повредуваат или убиваат Евреите, или да не им се наметнува принудна работа. Во спротивно, папата се заканил со одземање на функција или со евентуална екскомуникација. Во насока на неговата була, Климент поставил пример кој очекувал да го следат и другите европски авторитети преку тоа што ја заштитил еврејската заедница во самиот Авињон и во него им понудил прибежиште на прогонуваните.⁷⁸

На тој начин била обезбедена заштита на Евреите во Авињон и околината, но проблемот се состоел во тоа што папските наредби од булата генерално се покажале како неефикасни надвор од територијата контролирана директно од папството, па така, Евреите продолжиле да трпат прогонства и насилства.⁷⁹

74 Во врска со ова е особено интересно мислењето на Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 163.

75 Ziegler, *The Black Death*, 103–106.

76 Horrox, *The Black Death*, 221–222; Aberth, *The Black Death*, 158 – 159; Synan, *The Popes and the Jews*, 133.

77 Gottfried, *The Black Death*, 73; Aberth, *The First Horseman*, 35.

78 Rollo-Koster, *Avignon*, 213; Alexander Clarence Flick, *The Decline of the Medieval Church*, vol. 1. (New York: Burt Franklin, 1967), 72. Дополнително за некои мислења околу причините за папската заштита на Евреите во овој период, види Wood, *Clement VI*, 65, 198–201.

79 Synan, *The Popes and the Jews*, 133; Lionel B. Steiman, *Paths to Genocide: Antisemitism*

Таквата состојба можеме да ја објасниме со завршниот дел на булата, каде всушност папата вели дека и покрај сè, во никој случај не се отстранува моќта законски да се постапува против Евреите, односно тој што веќе тргнал да ги обвинува, услов е да има законска основа за тоа и обвинението да го изведе преку соодветна судска постапка со надлежни судии. Ваквата формулација отворила простор за злоупотреба на булата и им дала нов облик на понатамошните погроми – тие сега биле легитимирани.⁸⁰ На повеќе места градските власти им подметнувале вина на Евреите и се донесувале официјални пресуди против нив, па дури се одело и до таму што се извлекувале присилни признанија. Правната формалност била доволна за да се заобиколат и игнорираат папските наредби.

Освен тоа, не треба да се занемари и ефектот на народниот презир. Сега веќе било речиси невозможно да се одврати гневот кој народот го чувствувал кон Евреите. Дури и оние власти кои првично тргнале да се стават во нивна одбрана, набргу подлегнале на притисокот на народот и увиделе дека не можат многу да сторат.⁸¹ Кога Градскиот совет на Стразбур се обидел да ги заштити своите еврејски поданици, опозицијата ги симнала од власт старите и биле поставени нови членови – послушници на градските толпи, кои веднаш потоа дале согласност за спалување на стразбуршките Евреи.⁸²

Погромите се наоѓале во затишје од март до јули 1349 година и потоа биле обновени, со што настапил вториот бран на погроми. Но, овојпат истите биле поттикнати – како што веќе најавивме погоре – од флагелантите, кои во овој период биле доминантни на сцената, а една од нивните пропаганди (покрај повеќето други) вклучувала истребување на Евреите, верувајќи дека така би му угодиле на Бога.⁸³ Тие дополнително ги подгревале емоциите на градските популации преку нивните агитирања и ги насочувале кон еврејските квартави, кои како резултат на тоа биле целосно опустошени во некои од градовите. Ваквото антиеврејско расположение на флагелантите била уште една важна причина за папата да ги анатемоса. Во веќе споменатата була од октомври 1349 година, Климент VI ги обвинува за безбожничко пролевање на крвта на Евреите.⁸⁴

Во обидите за спречување на погромите, не успеале ниту папата, ниту другите власти. Но, погромите стивнале до 1350 година, паралелно како што стивнувала и Црната смрт во Западна Европа.

Заклучок

Папството било исправено пред тежок предизвик. Поради тоа што ставало поголем акцент врз секуларните прашања, Авињонското папство генерално се

in Western History. (New York: St. Martin's Press, 1998), 37.

80 Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 175–176.

81 Aberth, *The First Horseman*, 36.

82 Gottfried, *The Black Death*, 73–74; Herlihy, *The Black Death*, 65–66.

83 Wood, *Clement VI*, 197.

84 *Ibid.*, 199.

здобило со лош углед во периодот на неговото постоење, но кризата сега ја принудило институцијата повторно да им даде примарна важност на претходно занемарените духовни прашања. И навистина, Климент VI дејствувал на широк фронт – како локално, така и универзално – и ја искористил таквата прилика за да ја нагласи универзалноста на грижата што ја презел за сите христијани, обидувајќи се на тој начин на папството да му го поврати статусот на еден од највисоките духовни авторитети.

Видовме дека папата се стремел кон рационално објаснување на појавите околу него, а тоа директно се рефлектирало во неговите одлуки. Тој имал извонреден научно насочен пристап за медицинските стандарди од тој период и иако дисекциите биле мошне невообичаени и дури законски забранети, тој сепак наредил нивно извршување со цел да се дознае причината за пандемијата. На сличен начин – преку повикување на разумот – папата се обидел да го побие митот за еврејскиот заговор.

Забележавме дека Црната смрт ја продлабочила кризата со која црквата генерално се соочувала. Меѓутоа, мора да се истакне дека додека довербата во црквата како институција опаднала, верата во самото христијанство не била променета; напротив, неизбежноста од смртта сред пандемијата поттикнала поитна потреба од спасение. Негативните критики од некои хроничари упатени кон папата кои успеавме да ги проследиме погоре всушност претставуваат индиректен комплимент за него, бидејќи очигледно улогата на папата сè уште била многу важна и услугите на папството сè уште се потребни.

Но, колку сепак бил сензитивен периодот и колку само лесно можел да биде поткопан црковниот авторитет покажало и флагелантското движење, кое поради неговото радикализирање и хаосот што го предизвикало, било осудено за еретичко. Разбирливо, папата не сакал да биде ставена на второ место институцијата на чие чело се наоѓал. Но сепак, осудувањето на еретиците било од друга страна показател дека црквата немала цврста контрола врз христијанската популација на одредени простори. Можеби веќе се насирале претстојните промени?

Папството било принудено од околностите да експериментира и да донесува радикални решенија. Со цел да се решат настанатите проблеми и да се намали страдањето на верниците колку што е можно повеќе, морале да се релаксират формалностите и да се напуштат некои од дотогаш вообичаените практики и традиции. Едноставно, во целиот настанат хаос папството покажало дека е способно за флексибилност и адаптација.

Помошта и исцелувањето станале главните грижи во Европа, а духовната утеха што била понудена на огромниот број на болни – пленарните индулгенции – како пракса останала актуелна сè до денес. Имено, за време на КОВИД-19 пандемијата, на 20 март 2020 година, папството издало декрет со кој се доделувале пленарни индулгенции на сите верници кои страдаат од вирусот, како и на здравствените работници.⁸⁵

85 Vatican Press Office, “Decree of the Apostolic Penitentiary on the granting of special

Библиографија**Извори**

Aberth, John, ed. and trans. *The Black Death: The Great Mortality of 1348–1350*. New York: Bedford/St. Martin's, 2005.

Birdsall, Jean, trans. *The Chronicle of Jean de Venette*. Edited by Richard A. Newhall. New York: Columbia University Press, 1953.

Brereton, Geoffrey, ed. and trans. *Froissart's Chronicle*. Harmondsworth: Penguin Books, 1968.

Horrox, Rosemary, ed. and trans. *The Black Death*. Manchester Medieval Sources Series. Manchester and New York: Manchester University Press, 1994.

Marcus, Jacob R. *The Jew in the Medieval World: A Source Book, 315–1791*. Cincinnati: The Union of American Hebrew Congregations, 1938.

Martin, G. H., trans. *Knighton's Chronicle, 1337 – 1396*. Oxford Medieval Texts. New York: Oxford University Press, 1995.

Литература

Aberth, John. *From the Brink of the Apocalypse: Confronting Famine, War, Plague, and Death in the Later Middle Ages*. 2nd ed. New York: Routledge, 2010.

———. *The First Horseman: Disease in Human History*. New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2007.

Benedictow, Ole J. *The Complete History of the Black Death*. Woodbridge: The Boydell Press, 2021.

Byrne, Joseph P. *Daily Life During the Black Death*. Westport: Greenwood Press, 2006.

———. *Encyclopedia of the Black Death*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2012.

Cohn, Jr., Samuel K. *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*. London and New York: Arnold and Oxford University Press, 2003.

Cohn, Norman. *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*. rev. ed. New York: Oxford University Press, 1970.

Flick, Alexander Clarence. *The Decline of the Medieval Church*. Vol. 1. New York: Burt Franklin, 1930.

Gasquet, Francis Aidan. *The Black Death of 1348 and 1349*. 2nd ed. London: George Bell and Sons, 1908.

Indulgences to the faithful in the current pandemic, 20.03.2020," Vatican News, March 20, 2020, <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2020/03/20/200320c.html>; Vatican News, "Church grants special indulgence to coronavirus patients and caregivers," Vatican News, March 20, 2020, <https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2020-03/church-grants-special-indulgence-coronavirus-patients.html>.

Gottfried, Robert S. *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*. London: The Free Press, 1983.

Hays, J. N. *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*. rev. ed. New Jersey: Rutgers University Press, 2009.

Herlihy, David. *The Black Death and the Transformation of the West*. Edited by Samuel K. Cohn, Jr. Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press, 1997.

Johannes, Nohl. *The Black Death: A Chronicle of the Plague Compiled from Contemporary Sources*. Translated by C. H. Clark. London: Unwin Books, 1971.

Jordan, William Chester. *Europe in the High Middle Ages*. London: Penguin Books, 2002.

Leguay, Jean-Pierre. "Urban Life." In *The New Cambridge Medieval History*, ed. Michael Jones, vol. 6, c. 1300–c. 1415. New York: Cambridge University Press, 2000.

Logan, F. Donald. *A History of the Church in the Middle Ages*. London and New York: Routledge, 2002.

Norman F. Cantor. *In the Wake of the Plague: The Black Death and the World it Made*. New York: The Free Press, 2001.

Rollo-Koster, Joëlle. *Avignon and Its Papacy, 1309–1417: Popes, Institutions, and Society*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2015.

Snowden, Frank M. *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*. New Haven and London: Yale University Press, 2019.

Steiman, Lionel B. *Paths to Genocide: Antisemitism in Western History*. New York: St. Martin's Press, 1998.

Synan, Edward A. *The Popes and the Jews in the Middle Ages*. New York: The Macmillan Company, 1965.

Tuchman, Barbara W. *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*. New York: Ballantine Books, 1979.

Wood, Diana. *Clement VI: The Pontificate and Ideas of an Avignon Pope*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Zentner, McLaurine H. "The Black Death and Its Impact on the Popular Religion." Honors Theses, Sally McDonnell Barksdale Honors College, University of Mississippi, 2015.

Ziegler, Philip. *The Black Death*. New York: The John Day Company, 1969.

Zutshi, P. N. R. "The Avignon papacy." In *The New Cambridge Medieval History*, ed. Michael Jones, vol. 6, c. 1300–c. 1415. New York: Cambridge University Press, 2000.

Марио Јанески

Факултет за физичко образование, спорт и здравје, УКИМ – Скопје

Улогата на високото образование во Македонија: Репродукција на класната борба и нееднаквост

Abstract: This paper reexamines the role of higher education in Macedonia within the context of capitalist society, arguing that it predominantly serves the interests of the bourgeoisie and continues to nurture class struggles and societal inequalities. Through a historical analysis of the evolution of the Macedonian educational system, especially its transition towards capitalism, this paper reveals the increased privatization and market orientation of higher education. It notes the weaknesses stemming from the signing of the Bologna Declaration and the Bolognaization of our higher education. Furthermore, it highlights the economic barriers and social differences that limit access to higher education for lower socio-economic groups, essentially reserving it for the wealthy. The paper reveals that the current structure of higher education in Macedonia not only limits upward mobility for the less privileged but also exacerbates economic stratification and social alienation. This paper argues that the market nature of education in capitalism inherently favours the bourgeoisie. The paper concludes with critical reflections on the implications of these findings on future educational policies in Macedonia, indicating the need for reforms aimed at reducing inequalities and promoting social justice.

Keywords: higher education, Bologna Declaration, class differences, inequality, capitalism, social justice

Македонија, земја со богат, но сложен историски и општествено-политички пејзаж, стои како интригантен случај за испитување на сложеноста на високото образование во капиталистичка рамка. Мотивот за ова истражување произлегува од длабокиот интерес за разбирање како образовните системи, обликувани од пошироки економски и политички структури, влијаат на општествената динамика и на класните односи. Во Македонија, каде што транзицијата кон капитализам значително ги трансформираше различните општествени аспекти, улогата на високото образование во овие промени е и критична и недоволно истражена истовремено.

Овој труд се обидува критички да ја анализира улогата на високото образование во Македонија, особено во контекст на неговото влијание од капиталистичките идеологии. Централен принцип на оваа анализа е тврдењето дека високото образование, во неговата сегашна состојба, првенствено им служи на интересите на буржоазијата, следствено на влошување на класните борби

и продлабочување на општествените нееднаквости. Ова не е само академско истражување, туку одраз на пошироките социјални грижи во однос на еднаквоста, пристапот и улогата на образованието во обликувањето на општествените резултати.

Истражувањето навлегува во историската еволуција на македонскиот образовен систем, следејќи ја неговата транзиција од социјалистичка во капиталистичка ориентација. Овој историски контекст е клучен за разбирање на системските поместувања кои доведоа до моменталната состојба на високото образование. Ќе се обидеме да откриеме како овие промени го направија високото образование алатка која несразмерно им користи на повисоките ешалони на општеството, зајакнувајќи ги постојните класни разлики.

Дополнително, сакаме да ги откриеме социоекономските влијанија на образовните разлики и како ограничениот пристап до квалитетно високо образование за пониските социоекономски групи ја попречува нивната нагорна мобилност, овековечувајќи циклус на сиромаштија и ограничувајќи ги можностите. Ова истражување вклучува анализа за тоа како образовниот систем во Македонија, под влијание на пазарните сили, стана механизам кој го одржува статус квоото и ги штити интересите на елитата.

Крајната цел не е само да се прикаже критичка анализа на моменталната состојба на високото образование во Македонија, туку и да се придонесе кон поширокиот дискурс за образовна еднаквост и социјална правда. Со расветлување на овие критични прашања, трудот има за цел да даде сознанија кои би можеле да служат во насока на идните образовни политики и реформи во Македонија.

Почетоците на високото образование во Македонија

Кога зборуваме за високо образование и за неговото влијание врз репродуцирањето на класните разлики, важно е да се земат во обзир историските околности и да се даде една ретроспектива на историските процеси кои се одвивале на овие простори низ минатото и да го погледнеме развојот на образованието низ минатото за да можеме полесно да го разбереме денешниот контекст.

Патувањето на Македонија низ различни цивилизациски влијанија имало длабоко влијание врз нејзиниот образовен пејзаж. Крајот на 19 и почетокот на 20 век беа клучни во обликувањето на образовниот идентитет на Македонија, одразувајќи силен стремеж за образование на македонски јазик, симбол на националната свест и отпор против туѓите влијанија. Клучна улога во ова просветно будење имаше македонската интелигенција и дома и во странство. Организациите и движењата, често иницирани од студенти и културните друштва низ Европа, беа клучни за промовирање на македонскиот идентитет и образование. Значајни иницијативи ги вклучија Македонската студентска асоцијација и Младата македонска литературна дружина, кои гласно се залагаа за образовните права и за националното самоопределување. (Анчевски, 1999, стр. 60)

Почнувајќи уште од почетокот на 19 век просветата како важен фактор за однародување на македонскиот народ многу успешно била користена од про-

пагандите на соседните земји: грчката, бугарската и српската. (Чуповска, 2020, стр. 1)

Овој период беше обележан со борба за образовна еманципација во регионот полн со пропаганда и надворешни притисоци. Почетокот на 20 век забележа значителни напори за основање образовни институции кои се грижат за македонските интереси. Меѓутоа, образовниот напредок постојано беше оспорван од политичките и општествените пресврти од Балканските војни, Првата светска војна и последователните регионални конфликти. Наметнувањето на различни странски образовни системи во овие турбулентни времиња го загрози зачувувањето на македонскиот национален идентитет. (Анчевски, 1999)

И покрај овие предизвици, македонската интелигенција истраја, настојувајќи да воспостави образовни структури кои ќе го афирмираат нивното културно и јазично наследство. Формирањето на образовно-културни клубови и друштва, особено надвор од Македонија, беше доказ за нивната издржливост и посветеност на каузата на националното образование. Средината на 20 век, особено периодот околу и по Втората светска војна, означи значајна пресвртница. Основањето на Антифашистичкото собрание на Народното ослободување на Македонија (АСНОМ) и последователните образовни реформи ја истакнаа важноста на образованието на македонски јазик. Овој период беше формално признавањето на македонскиот јазик како официјален јазик на образованието и поставувањето на темелите на системот кој одекнуваше со националниот идентитет и аспирациите на македонскиот народ. Идејата за македонски универзитет најпрвин сериозно се размислуваше во манастирот Прохор Пчињски, каде една од клучните точки на агендата беше формирање на високообразовна институција. Оваа визија се оствари набргу по ослободувањето на Скопје на 15 ноември 1944 година. Формирањето на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје не е само пресвртница во образовната историја на Македонија, туку и одраз на националните стремежи и интелектуални потфати што ја обликуваа земјата. Вкоренет длабоко во националната свест, формирањето на овој универзитет беше кулминација на вековната потрага по образовен и културен суверенитет. Тоа беше време кога стремежите за национално самоопределување најдоа нова енергија. (Анчевски, 1999)

Основањето на Универзитетот се сметаше за клучен чекор во враќањето на културното и образовното наследство кое имаше свои корени во ерудицијата и традициите на историските институции како Светиклиментовиот универзитет и Охридската книжевна школа. Основањето на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, значи, не беше само едукативна иницијатива, туку значаен чин на културна и национална мелиорација. Го симболизираше враќањето на богатата образовна традиција на македонско тло по речиси еден милениум. Оваа институција беше замислена како светилник на националниот идентитет, интелектуалната слобода и културната преродба. Тоа го означува почетокот на една нова ера во македонското високо образование, која беше повеќе усогласена со националните стремежи и со историскиот контекст на македонскиот народ. (Анчевски, 1999)

Периодот на развој и трансформација на високото образование во Македонија

Изградбата на современите нации и држави во XIX век на тлото на европскиот континент се засновуваше, меѓу другите фактори и врз образовниот систем на сите нивоа: основно, средно и високо образование. Создавањето на Македонија како федерална држава во југословенската федерација се случи по многубројни премрежија и децениски борби на македонскиот народ што на крајот резултираа со решавањето на македонското прашање на еден дел од етногеографската територија на Македонија. Федералната македонска држава уште во 1944 година се најде исправена пред бројни тешкотии при постепеното создавање на нејзините институции кои требаше да бидат основата на нејзината државност. Една од првите задачи на македонските власти беше изградбата на македонски образовен систем. Во услови на многу мал број луѓе со соодветно образование и голем степен на неписменост во првите повоени години, тоа претставувало извонредно тежок процес. (Жежов, 2022, стр. 1)

Меѓутоа и покрај предизвиците неизбежно беше да се создаде еден образовен систем кој може да одговори на тековните политички и општествени промени.

Па така на 16 април 1945 година Народното собрание на Македонија усвои два законски акта. Со првиот се овласти Президиумот на Македонија да изработи Закон за универзитет во Скопје, а со вториот се овласти Народната влада на Македонија да пропишува уредби за високите школи и академии. (Анчевски, 1999, стр. 82)

Набргу потоа беше донесена одлука за формирање на првата факултетска установа и тоа да биде Филозофскиот факултет со два отсека – Историско-филолошки и Природно-математички. Како што минуваше времето, се создаваше потребата за отворање на нови факултети кои ќе одговорат на барањата кои ги има една современа држава. (Анчевски, 1999, стр. 84)

Општествениот поредок во едно општество фундаментално го обликува пејзажот на високото образование, одредувајќи ја неговата структура, цели и пристапност. Ова влијание се манифестира во различни димензии, вклучувајќи ја распределбата на ресурсите, приоритизирањето на одредени дисциплини пред другите и степенот до кој образованието е достапно за различни сегменти од населението. Во системите каде што доминираат пазарните сили, високото образование често ги отсликува овие принципи, со конкуренција за ресурси, акцент на области кои се сметаат за економски вредни и пристап кој понекогаш зависи од финансиските средства на поединецот. Спротивно на тоа, во општествата каде што колективната благосостојба и еднаквоста се приоритетни, високото образование има тенденција да биде подостапно за сите, финансирано од државата и може да се фокусира повеќе на општествените и хуманистичките науки, одразувајќи ја посветеноста на социјалната еднаквост. Овие разлики ја нагласуваат улогата на високото образование не само како академска или професионална обука, туку како одраз на пошироките општествени вредности и

приоритети. Како такво, влијанието на општествениот поредок врз високото образование е длабоко, што влијае на тоа кој е образован, што учат и на целта што ја служи образованието во општеството. Оваа динамична интеракција помеѓу општествениот поредок и образовниот систем ја нагласува клучната улога на високото образование и во одразувањето и во обликувањето на општествените норми и идните насоки.

Тоа што е специфично за нашиот образовен систем е тоа што темелите се удурени во еден поразличен систем од оној во кој живееме денес, па несомнено дека целите, структурата и влијанието тогаш биле поразлични од овие денес. Тоа може да се забележи и во Законот за Универзитет кој е донесен во 1946 година каде што јасно се гледаат основните цели на УКИМ како прв универзитет.

На основа чл. 73 т. 4 од Уставот на Народна Република Македонија а во врска со чл. 5 и чл. 7 од Законот за Президиум на Народното собрание на НРМ, Претседателството на Президиумот на Народното собрание на НР Македонија го прогласува Законот за Универзитетот во Скопје што го донесе Народното собрание на НРМ на седниците од 26 јануари 1949 година, а кој што гласи:

Член 2

Основните задачи на Универзитетот се:

1. Да изградува високо квалифицирани стручњаци од разните гранки на науката;

2. Да врши научноистражувачка работа и да учествува во научното решавање на културната, стопанската и техничката изградба на земјата

3. Да ја изградува и развива напредната научна мисла; да ја одржава и развива научноста во наставата и теоретската работа; да ги популаризира научните знаанија и постигнувања;

4. Да врши општо воспитно влијание на студентите и да ја развива кај нив љубовта и оданоста према социјалстичката татковина – Федеративна Народна Република Југославија;

5. Да соработува во научната работа и да врши размена на научни искуства, научни трудови и публикации со другите универзитети во Ф Н Р Ј и со иностраниите универзитети, во прв ред со универзитетите на СССР и на земјите со народна демократија. (Анчевски, 1999, стр, 82)

Денес пак во Акциониот план на УКИМ од 2019 до 2023 можеме да видиме дека стои, меѓудругото следново:

МИСИЈА

Како најстар универзитет во Република Македонија, Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје претставува темел и стожер на образовниот систем, научната работа и културниот развој на нашата земја. Универзитетот е одговорен за негувањето, чувањето и унапредувањето на сите аспекти на националниот идентитет и негова целосна афирмација во процесот на пристапување на земјата во

Европската Унија и како дел од широкото семејство на европските народи. (УКИМ 1, 2019)

Акционен план за реализација на стратегијата на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје (2019 – 2023)

1. НАСТАВНО-ОБРАЗОВНА ДЕЈНОСТ

Основните цели за унапредување на наставно-образовната дејност на Универзитетот кои произлегуваат од усвоената стратегија се:

1. Осовременување на студиските програми со потесна соработка со бизнис-заедницата преку реализација на заеднички проекти и вклучување на нејзини претставници во процесите на нивно осмислување;

2. Подобрување на условите за настава преку инвестиции во осовременување на просториите, опремата и примена на нови дигитални технологии во изведување на наставата (онлајн учење, дигитални платформи за размена на информации и дисеминација на знаење и др.);

3. Зајакнување на потенцијалот на наставниот кадар преку поддршка на неговото стручно усовршување и стекнување на способности и вештини во спроведување на современи наставни методи и активности;

4. Вработливост и развој на кариерата на дипломираните студенти (УКИМ, 2019).

Токму од овие документи можеме да забележиме дека влијанието на геополитиката врз високото образование е директно и нијансирано на стратешките приоритети, финансирањето и меѓународната соработка на академските институции низ светот. Земјите честопати може да усвојат образовни политики кои се усогласуваат со нивните геополитички сојузи или стратешки цели, како што се подобрување на технолошките способности за стекнување конкурентна предност или промовирање одредени идеологии. Ова усогласување често се протега на развојот на наставната програма, поттикнувањето на одредени области на студии и на воспоставувањето партнерства со странски институции кои споделуваат стратешки интереси. Понатаму, геополитичките тензии можат да влијаат на меѓународната академска соработка, влијаејќи на сè, од мобилноста на студентите и научниците до споделувањето на истражувањата. Образовните институции често стануваат арени за културна размена и дипломатија, придонесувајќи за стратегиите на мека моќ на нивните матични земји. Накратко, геополитиката длабоко влијае на високото образование, диктирајќи ги приоритетите, обликувањето на меѓународните соработки и влијаејќи на глобалниот проток на знаење и таленти. Оваа динамична интеракција помеѓу геополитиката и високото образование не само што ја одразува моменталната состојба на меѓународните односи, туку има и потенцијал да ги обликува идните глобални структури на моќ преку одгледување знаење, иновации и меѓукултурно разбирање. Она на кое ние ќе обрнеме внимание во продолжение е како европскиот пазар на труд влијае врз моделирањето на нашиот образовен систем, кои се

причините и последиците од истото.

Болоњизацијата на образованието

Уште во 1955 год. Европската заедница ја увиде потребата за создавање на заедничка високообразовна политика за подобро да се искористи европскиот интелектуален и научен потенцијал којшто ќе се доближи до народот. Првата фаза на развој на заедничка високообразовна политика во 60-тите год. на XX век е обележана со обид за пронаоѓање на адекватна институционална рамка. Во другата фаза, во 70-тите год., соработката на подрачјето на високото образование е призната како заедничка политика, за која институциите на ЕЗ може да формираат определени активности, па е дефинирано дека е потребен апарат во Европската комисија. Воспоставени се облици на соработка за унапредување на квалитетот во високото образование кои ќе влијаат истовремено и на национално ниво. Европскиот совет во 1987 год. ја одобри програмата „Еразмус“ со што е завршен еден циклус на образовната политика на Европската Унија. Така се отвори патот кон создавањето и развојот на Болоњскиот процес. (Ацески, 2016, стр. 11)

Принципите на вредностите на кои треба да се засноваат модерните универзитети се наведени во документот „Magna Charta Universitatum“ којшто во 1988 г. во Болоња го потпишале 400 ректори. Овој документ се темели на четири основни принципи: морална и интелектуална автономија на универзитетите во однос на политичката и економската сила на влијание, обезбедување на врска меѓу наставата и истражувањето, слобода во истражувањето и предавањето и – универзитетот е носител и чувар на европската хуманистичка традиција според универзално знаење. (Ацески, 2016, стр.15)

Усвојувањето на Болоњската декларација во областа на високото образование првично се претстави како ветувачка надеж за подигање на стандардите на високото образование. Како и да е, тој процес гледаме дека всушност значеше како длабоко опаѓање. Иницијативата беше покрената со потпишувањето на декларацијата во 1999 година од страна на министри од 29 европски земји, со цел да се формира „Европска област на високото образование“ до 2010 година. Оваа иницијатива беше особено насочена кон зајакнување на глобалната конкурентност на високообразовните институции.

Клучни цели на Болоњската декларација и на Болоњскиот процес се: прифаќање на систем на лесно препознатливи и споредливи степени, меѓу другото и со воведување додаток на дипломата за да се унапреди вработувањето на европските граѓани и меѓународната конкурентност на европскиот систем на високо образование, како и прифаќање на систем темелен врз два главни циклуси, преддипломскиот и дипломскиот. Пристапот кон вториот циклус бара успешно завршен прв циклус на студиите којшто мора да трае најмалку три години. Степенот што е постигнат по првиот циклус треба да одговара на европскиот пазар на трудот со соодветно ниво на квалификација. Вториот циклус ќе води кон магистрирање и/или докторат, како што тоа е случај во многу европски земји; воведување на кредитен систем (систем на кредити), како што е ЕКТС – европски

кредит трансфер систем или европски систем за пренос на кредити (англиски: ECTS - European Credit Transfer and Accumulation System) како соодветно средство за унапредување на најшироката размена на студенти (кредитите може да се постигнуваат и преку воншколско образование, вклучувајќи го и учењето за време на целиот живот, под услов да ги признае универзитетот кој го прифаќа студентот); унапредување на мобилноста со надминување на препреките за слободно движење, на студентите да им се даде можност за учење, да им се овозможи пристап до студиите и релевантните служби, на наставниците, истражувачите и административниот персонал да им се признае и валоризира времето што го поминале во Европа истражувајќи, предавајќи или учејќи, без прејудување на нивните статутарни права; унапредување на европската соработка во осигурувањето на квалитет со цел развивање споредливи критериуми и методологии; унапредување на потребната европска димензија во високото образование, посебно во развојот на наставните програми, меѓуинституционалната соработка, шемите на мобилност и интегрирани програми за студирање, обука и истражување. (Ацески, 2016, стр. 16)

Меѓутоа важно е да се забележи дека основниот мотив на овој процес беше повеќе усогласен со економските и политичките цели, а не со образовните. Тоа може да го забележиме и во основниот текст од 1999 година, каде што меѓу главните цели отворено се вбројува промовирање на:

....вработливоста на европските граѓани и меѓународната конкурентност на европскиот високообразовен систем...“, како и достигнување степен којќе биде релевантен за европскиот пазар на труд...“. (Мугра, 2016)

Потоа во дел од коминикеата може да се увиди една јасна тенденција на прилагодливост на високото образование пред сè кон потребите на пазарот на труд кој е диктиран од желбата за профит.

Прага, 2001: „Министрите особено потенцираа дека квалитетот на високото образование и истражувањето е и треба да биде важен фактор за меѓународната привлечност и конкурентност на Европа.“ (Communiqué, 2001.)

Берлин, 2003: „Министрите ги земаат предвид заклучоците од европските совети од Лисабон (2000) и Барселона (2002) со цел Европа да се направи **„најконкурентната и динамична економија базирана на знаење...“** (Communiqué, 2003)

Берген, 2005: „Ја поздравуваме **поддршката на организациите кои го претставуваат бизнисот и социјалните партнери** и со нетрпение очекуваме да се интензивира соработката во достигнувањето на целите на Болоњскиот процес.... **ЕПВО е структуриран околу три циклуси, каде што секое ниво има функција на подготовка на студентот за пазарот на трудот...“** (Communiqué, 2003)

Лондон, 2007: „Владите и високообразовните институции ќе треба да комуницираат повеќе со работодавците и со други засегнати страни за потребата на нивните реформи. Ние ќе работиме, како што е соодветно, во рамки на нашите влади за да обезбедиме сигурност дека вработувањето и кариерните структури

во рамки на јавниот сервис се целосно компатибилни со новиот систем на стени.“ (Communiqué, 2007)

Лувен, 2009: „Нашата цел е зголемување на почетните квалификации, како и одржување и обновување на квалификувана работна сила преку тесна соработка меѓу владите, високообразовните институции, социјалните партнери и студентите. Ова ќе **озвозможи институциите повеќе да одговорат на потребите на работодавачите (!)** и работодавачите подобро да ја разберат образовната перспектива. (Communiqué, 2009)

Будимпешта, 2010: „Убедени сме дека високото образование е главниот двигател на социјалниот и на економскиот развој, како и на иновациите во светот кој сè повеќе е воден од знаење.“ (Budapest, 2010)

Букурешт, 2012: „Нашата цел е да ја поттикнеме вработливоста, како и личниот и професионалниот развој на дипломираните студенти во текот на нивните кариери. Ова ќе го постигнеме со подобрување на соработката меѓу работодавачите, студентите и високообразовните институции, посебно **со развој на студиски програми** кои помагаат за зголемување на иновациониот, **претприемничкиот** и истражувачкиот потенцијал на дипломираните студенти.“ (Communiqué, 2012)

Јереван, 2015: „Ќе ги поддржиме високообразовните институции во истражување на различни мерки за да се постигнат овие цели, на пр. со зајакнување на нивниот дијалог со работодавачите, воведување програми со добар баланс меѓу теоретските и практичните компоненти, негување на претприемачките и иновационите вештини на студентите и понатамошен развој на кариерите на дипломираните студенти.“ (Communiqué, 2015)

Од посоченото може да се забележи дека со овие цели Универзитетот на некој начин раскинува со првобитната улога на агенс на универзалото знаење и се насочува кон производство на студенти кои ќе бидат „вработливи“ и употребливи за потребите на пазарот.

Во 2003 година, Македонија се приклучува на договорот, наводно за да ги исполни европските образовни стандарди. Сепак, дваесетина години по одобрувањето на Болоњската декларација, остануваме заплеткани во мрежа од збунети административни практики и премногу бирократизирани универзитети. Двосмислената природа на Болоњскиот процес доведе до значителен степен на флексибилност, поради неговите широки и неспецифични насоки, на кои им недостасуваат јасни одредници за спроведување на реформите. (Мутра, 2016)

Влијанието од потпишувањето на Болоњската декларација и приближувањето на нашето високо образование кон пазарот може да го видиме изразено и низ некои бројки. Тоа што може да се заклучи од ова е дека непосредно после потпишувањето на Болоњската декларација во нашиот образовен систем е зголемен бројот на запишани студенти во првите неколку години, а со тоа и бројот на дипломирани, магистрирани и докторирани студенти. Ова се должи пред сè на отворањето и на голем број на факултети и дисперзирани студии низ државата, па оттаму логично е да имаме една тенденција на пораст на овие бројки.

Статистика: број на запишани, дипломирани, магистрирани и докторирани студенти на УКИМ

Година	Дипломирани	Магистрирани	Докторирани	Запишани
2005	5 397	198	92	49 364
2006	6 213	203	85	48 368
2007	8 360	277	82	57 011
2008	10 838	272	87	64 254
2009	10 232	425	119	57 894
2010	9 944	691	157	63 250
2011	9 802	1 294	197	58 747
2012	10 392	1 568	146	56 906
2013	9 480	1 664	219	57 746
2014	9 863	2 194	206	59 359
2015	8 458	2 440	246	59 865
2016	8 247	2 021	197	58 083
2017	8 545	1 977	209	56 941
2018	7 698	1 885	243	53 667
2019	7 874	1 916	204	51 734
2020	6 907	1 758	174	50 881
2021	7 753	1 976	201	51 582
2022	7 843	1 883	197	53821

Податоците се преземени од Државен завод за статистика на Р. Македонија.

Дилемата која овде се наметнува е, од каде е мотивот и дали со зголемување на бројот на запишани студенти се зголеми и квалитетот на образованието или тоа беше параван зад кој се кријат потребите на буржоазијата, односно доволно квалификувани кадри кои можат да одговорат на потребата на пазарот на трудот, притоа недоволно образовани за да се спротивстават на статус квото. Образование кое сè повеќе и повеќе ги занемарува своите примарни цели на сметка на пазарната економија и на условите кои ги диктира таа.

Маркетизација на образованието

Како што минуваше процесот на болоџизација на образованието, така паралелно се одвиваше и еден друг процес, односно приватизација или маркетизација на нашето високо образование. Со отворањето на голем број на приватни универзитети и факултети се создаде нелојална конкуренција, па така државните универзитети беа доведени во ситуација каде што започнаа да губат дел од своите студенти. Дополнително на тоа, универзитетите претрпуваат намалување на финансиите кои ги добиваат од страна на државата, со што се принудени да бараат нови начини на финансирање под услови кои ги диктира

бизнис-светот.

Во едни такви услови образованието започна да се доживува како стока за пазар. Така, тие ги користат ресурсите со кои располагаат како начин да заработат пари: просторот го издаваат на приватни бизниси како бифеа и разни невладини организации, додека самите студенти не располагаат со свој простор; масовно ги шират квотите на студенти, што директно резултира со пад во квалитетот на наставата поради немањето услови да се изведе истата. Така, универзитетите се претвораат во ентитети кои првенствено му служат на приватниот сектор, во суштина станувајќи фабрики насочени кон производство на човечки капитал за пазарот на труд. Во ова сценарио, студентот се преобразува како потрошувач, задолжен да го подмири целиот трошок за неговото образование, што сè повеќе се гледа како само уште еден производ. (Мугра, 2016)

За тоа дека образованието игра танго со бизнис-заедницата не само што увидовме и претходно во Акциониот план на УКИМ 2019 – 2023 туку го гледаме и низ изјавата на Бранко Азески, претседател на Стопанската комора на Македонија дадена на 30 јануари, 2024 година:

„Пет отсто од Буџетот да се одвојуваат за образованието и да се ревидира работењето на сите високообразовни институции во државата, е едно од клучните барања на бизнисот што ќе им биде испорачано на политичките партии. Претседателот на Стопанската комора Бранко Азески, денеска од прес-конференција меѓу другото порача дека мора да се спречи натамошната ерозија на квалитетот на високото образование, но и да се продуцира неопходниот стручен кадар. -Засукани ракави, храброст и преземање ризик се неопходни за да се воведат одредени процеси кои мора да доведат до подобрување на кадровскиот потенцијал. Оваа порака ќе биде силно пренесена и до лидерите на партиите. Ќе бараме за образованието да се одвојуваат пет отсто од Буџетот, но не веднаш, туку во мандатни периоди и ќе бараме ревизија на работењето на сите високообразовни институции во државата за да се спречи натамошната ерозија на квалитетот на високото образование, истакна Азески. Според него, земјава е мала и има потреба за специјализирани кадри. -Ние не сме Америка, ние сме мала земја, немаме огромни потреби, туку имаме специјализирана потреба за кадри и треба да се свртиме кон тоа. Оваа порака значи дека во тие дејности ќе одвојуваме средства кои би ги зголемиле активностите. Така ќе дојдеме и до реформиран буџет кој ќе стане развоен и ќе ѝ овозможи на државата да финансира продуктивни дејности, во нејзин интерес, додаде Азески напоменувајќи дека останува оптимист дека земјава може да конкурира и да испорача нешто вредно и значајно во ЕУ со интелигенција, образование и култура.“ (24info, 2024)

Според нашевидување оваа изјава се должи пред сè на недостатокот на работници со кои се соочува Македонија. И наместо нашиот економски модел да стимулира достоинствени платени професии кај нас е обратно. Бизнис-заедницата или капиталистичката владејачка класа пробува да го диктира образовниот модел од за нив веројатно лукративни причини.

За капитализмот, образованието е пазар од кој може да се направи профит.

Тоа е особено важен пазар кој сè повеќе се продава. За капиталистичката класа и нивните корпорации и владите, ништо не смее да пречи на репродукцијата на капитализмот и општествените односи и на капиталистичките економски односи. И тоа вклучува отпорни и алтернативни модели и практики во јавното образование. (Prendergast, 2017, p. 28)

Во суштина, Болоњската декларација, како и Лисабонската декларација (2000 год.), тежиштето на промените го насочуваат главно кон економската димензија, образованието го доживуваат како стока со која може да се зголеми ефикасноста на европската економија, во услови на глобален пазарен натпревар, и во тој контекст реформата има една важна цел во создавањето на „единствен европски образовен пазар“. Во исто време, во духот на идејата за зголемување на ефикасноста и пораст на профитот, универзитетите, како и секои јавни институции/услуги/служби се претвораат во пазарно ориентирани организации. (Ацески, 2016, стр. 79)

Неолибералните принципи применети на примерот на високообразовните институции имаа за последица континуиран пад на нивото на услуги, намалување на работните места, но и пораст на цените на услугите, т.н. самофинансирање/приватни квоти, што доведе до енормен пораст на бројот на студенти по наставник, зголемување на обврските на наставниците, кои немаат многу допирни страни со научна работа и слично. Универзитетот се доведе во ситуација да се бори за што повеќе студенти, и со тоа до поголеми финансиски средства. (Ацески, 2016, стр. 201)

Во овој контекст, авторот (Ацески, 2016, стр. 109) вели дека со дозволувањето за формирање на приватните факултети, се веруваше дека тие ќе го подигнат квалитетот, дека ќе се зголеми конкуренцијата и дека студентите ќе бидат далеку позаинтересирани за факултетите кои гарантираат квалитет. Но, се чини дека тој експеримент не успеа, за кратко време на државните факултети се запишуваа неколку пати повеќе студенти од можноста факултетот да им овозможи нормално студирање. Бројот на дипломираните ненадејно порасна, државата ја олабави контролата за трошење на средствата добиени по основа на партиципација, за еден дел од младите го одложи вработувањето. Тоа е состојба во која сите на некој начин имаат некоја корист: државата, факултетите и идните студенти. Секој кој посака се запиша на факултет, државата се ослободи од значаен дел од финансирањето, скоро сите кои завршија средно беа запишани на факултет, се разбира најголем дел на т.н. приватни квоти на државни универзитети.

(Бес)платно образование

Зголемувањето на улогата на приватниот сектор и на приватните организации во основното, средното и високото ниво создадоа нееднаков пристап до школување врз основа на социјалната класа. Приватните училишта и факултети ги берат црешите или ги „собираат“ децата од побогати семејства кои се поопремни да успеат во образованието, оставајќи го државниот училиштен систем да прими попредизвикувачки ученици со поголеми потреби.

Сиромашните имаат помал пристап до предучилишното, средното и високото образование; тие исто така посетуваат училишта со послаб квалитет каде што се социјално сегрегирани. Сиромашните родителите имаат помалку ресурси за да го поддржат образованието на своите деца и тие имаат помалку финансиски, културен и социјален капитал за пренос. Само политики кои експлицитно се однесуваат на нееднаквоста, со главна редистрибутивна цел, може да го направат образованието изедначувачка сила во социјалните можности.

За авторот (Blanden, 2022, p. 1) суштинската економска улога на образованието подразбира дека образованието може да биде нееднаков двигател на нееднакви резултати меѓу различните групи во општеството, што сè повеќе образовната нееднаквост е основата на малата социјална мобилност низ генерациите. Ако само децата на богатите и успешни родители имаат пристап до најдобрите образовни можности, нееднаквоста ќе биде потрајна низ генерациите во споредба со општество каде образованието е помалку зависно од семејното потекло. Затоа, разбирањето на природата и детерминантите на образовната нееднаквост е од клучно значење за проучување на целокупната економска нееднаквост и за распределбата на економска можност во општеството.

Наместо отворање на голем број на приватни факултети, зголемување на квотите и безбројните скриени трошоци со кои се соочуваат студентите, на Македонија ѝ е потребно целосно бесплатно образование. Македонија го нема луксузот да го загуби квалитетот и потенцијалот на студентите од социјално ранливите групи. Политиката за масовно студирање, отворање на приватни факултети, зголемување на трошоците се покажа како погубна за нашето образование.

Образование ориентирано кон човекот, не кон капиталот

Анализата презентирана во овој труд ја осветлува повеќеслојната улога на високото образование во Македонија, покажувајќи го неговото значајно влијание врз овековечувањето на класните борби и на социјалните нееднаквости во капиталистичкото општество. Низ историска призма, ја видовме еволуцијата на македонскиот образовен систем, особено неговата транзиција кон капитализам, истакнувајќи ја зголемената приватизација и пазарна ориентација на високото образование. Оваа промена не само што ја ограничи нагорната мобилност за помалку привилегираните групи, туку исто така ја влоши економската стратификација и социјалното отуѓување. Наместо критичкото испитување на сегашната структура на високото образование ја открива неговата доминантна услуга на буржоазијата, дополнително продлабочувајќи ги класните поделби и општествените разлики. Природата на капитализмот водена од пазарот инхерентно ги фаворизира богатите, оставајќи ги маргинализираните групи во неповолна положба. Овој труд ја аргументира потребата од образовни реформи насочени кон намалување на нееднаквостите и поттикнување на социјалната правда.

Императив е идните образовни политики во Македонија да ги решат овие системски прашања. Реформите треба да имаат за цел да го модулираат високото

образование кое ќе биде ориентирано кон студентите. Покрај тоа, постои итна потреба да се преиспита пазарно ориентираниот пристап кон образованието, застапувајќи се за модел кој ѝ дава приоритет на општествената благосостојба пред економските придобивки. Прогресот треба да вклучува заеднички напор меѓу креаторите на политиките, академската фела и заедницата за повторно да се замисли образовен систем кој се усогласува со принципите на социјална правда и еднаквост.

Станува јасно дека улогата на високото образование во Македонија се протега надвор од доменот на академските достигнувања, навлегувајќи во социоекономското ткиво на нацијата. Како таква, потребата за образовни реформи добива критична итност, нагласувајќи ја неопходноста да се премости јазот помеѓу теоретскиот потенцијал на високото образование и неговите практични импликации во промовирање на правичниот општествен раст. Дополнително, улогата на високото образование во поттикнувањето на граѓанско и политички свесно население не може да се потцени. Со негување на критичко размислување и граѓански ангажман, високото образование може да придонесе за поинформирано и поактивно граѓанство, способно да придонесе за демократските процеси и за општествените реформи неопходни за праведно општество. Предизвикот што претстои е значаен, но сепак потенцијалот за промена е огромен. Со повторното преиспитување на високото образование како столб на социјалната правда, Македонија може да создаде пат кон правична иднина, обезбедувајќи високото образование да служи како светилник на надеж и катализатор за позитивни општествени промени.

Користена литература:

Blanden, J., Doepke, M., Stuhler, J. (2022). *Educational Inequality**. United Kingdom: National Bureau of economic research.

Budapest-Vienna Declaration on the European Higher Education Area (2010). Budapest

Communiqué of the meeting of European Ministers in charge of Higher Education (2001). Towards the European Higher Education Area. Prague

Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education (2003). Realising the European Higher Education Area. Berlin

Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education (2005). The European Higher Education Area - Achieving the Goals. Bergen

Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education (2007). Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world. London

Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education (2009). The European Higher Education Area in the new decade. Leuven

Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education (2012). Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher

Education Area. Bucharest

Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education (2015). Yerevan

Prendergast, LM. (2017). *Social Exclusion, Education and Precarity: neoliberalism, neoconservatism and class war from above*. Northampton: Journal for Critical Education Policy Studie

Анчевски, А. (гл. ур.) (1999). *Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје 1949 – 1999*. Скопје: Лоуренс Костер.

Аџески, И. (2016). *Универзитетот на распаќе*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје - Филозофски факултет

Државен завод за статистика. Дипломирани студенти на високите школи и факултетите. <https://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast.aspx?id=28&rbrObl=5>

Жежов, Н. (2022). *Историското образование во наставните планови и програми во НР/СР Македонија*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје - Филозофски факултет

Мутра (2016). *Зошто Болоњскиот систем мора да се укине (2): Универзитетот се претвори во пазар, а образованието во бизнис!*. <https://momugra.wordpress.com/2016/01/08/zosto-bolonjskiot-sistem-mora-da-se-ukine-2-komercijalizacija/> (пристапено на 11.12.2023)

Мутра (2016). *Зошто Болоњскиот систем мора да се укине (1): Повеќедимензионално нарушување на универзитетската автономија*. <https://momugra.wordpress.com/2015/11/26/zosto-bs-mora-da-se-ukine-1/> (пристапено на 5.12.2023)

Сидоровска-Чуповска, С. (2020). *Основното образование во Вардарскиот дел на Македонија меѓу двете светски војни (1918-1941)*. Скопје: Здружение на историчарите на Република Македонија, Скопје.

УКИМ. (2019). Стратегија на УКИМ 2019-2023. Скопје.

УКИМ. (2019). Акционен план на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје 2019 – 2023. Скопје.

Бојана Кацарова и д-р Дијана Милошева

Факултет за медицински науки, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип

Факултет за медицински науки, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип & ЈЗУ

Универзитетска клиника за психијатрија - Скопје

Ментор: проф. д-р Ленче Милошева, Факултет за медицински науки, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип

Ефективноста на когнитивно- бихевиоралната терапија (КБТ) во третманот на перинатална депресија: систематски преглед¹

Abstract:

Background: Perinatal depression (depression during pregnancy and the first 12 months after childbirth) is a serious mental health problem in developed countries and, more recently, in low and middle-income countries. It leads to impaired daily functioning, reduced social and parental function. Evidence for effective psychological interventions in the treatment of perinatal depression is increasing, but a comprehensive synthesis of findings is lacking.

Purpose: The purpose of the research is to demonstrate, through a systematic review of relevant publications, the importance of timely recognition of the symptoms of perinatal depression and to highlight the effectiveness of CBT as the most acceptable therapy model.

Methodology: A systematic review of publications regarding the effectiveness of psychological interventions, with a particular focus on CBT in the treatment of perinatal depression in adult women, was conducted. The electronic databases MEDLINE (PubMed), PsycINFO, The Cochrane Library, Web of Science were searched, in July and August 2023, using a combination of keywords. This systematic review was conducted following the PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic reviews and Meta-Analyses) model. Data were independently extracted by two authors, and a synthesis of the results will be presented in detail.

Results: The effectiveness of psychotherapy in reducing depressive symptoms in women in the perinatal period is short-term and long-term. CBT has been found to be the most effective therapeutic intervention, regardless of treatment format. Also, the application of CBT has a positive impact on the mother-child relationship.

¹ This study is part of the small grant project activities, CBT & Neuroscience Hub, SOMA, Faculty of Medical Sciences, Goce Delčev University, Štip, supported by Macedonian American Alumni Association (Project Manager: Prof. Dr. Lenče Miloševa).

However, additional systematic reviews are needed, with other types of psychological interventions (third-wave CBT), due to a lack in the literature.

Conclusion: CBT is currently the most evidence-based psychotherapy offered in a variety of formats (individual, group, face-to-face, or via Internet platform).

Keywords: Perinatal depression, CBT, effectiveness, systematic review.

ВОБЕД

Дијагностичкиот и статистички прирачник DSM V (The Diagnostic and Statistical Manual for Mental Disorders, American Psychiatric Association, 2013) ја класифицира перинаталната депресија како депресивна епизода која започнува за време на бременост или во првиот месец после породувањето. Истражувачите и клиничарите препорачуваат дека временската рамка би требало да се прошири на првите шест постпартални месеци (Sharma & Mazmanian, 2014), или до дванаесет месеци постпартално (O'Hara & McCabe, 2013). Перинаталната депресија е широко препознаена како сериозен ментално-здравствен проблем во развиените земји (ARHQ, 2018), но и во земјите со понизок и среден стандард (Dadi et al., 2020; Umuziga et al., 2020). Анализата на разни студии укажува на различност на преваленцата, која варира во зависност од критериумот на евалуација, временската рамка и популацијата/регионот. Според наодите на Woody и сор. (2017) просечната прилагодена заедничка преваленца на перинатална депресија е 11,9 %. Кога се прави споредба на преваленцата помеѓу земји со низок и среден стандард со земји со повисок стандард, се забележува повисока процентна стапка кај земјите со понизок стандард (19 – 25 %) (Woody et al., 2017).

Постојат суштински наоди кои сугерираат дека перинаталните растројства кај мајките имаат длабоки и широко распространети ефекти на мајката (Slomian et al., 2019) и релацијата мајка - доенче (Sliwerski et al., 2020). Тоа повлекува сериозни импликации за последователниот развој на доенчињата (Stein et al., 2014; Slomian et al., 2019) и за благосостојбата во семејството (Letourneau et al., 2012).

Жените со дијагностицирана депресија во текот на бременоста се со покачен ризик да искушат постпартални ментални растројства, нарушено соматско здравје и исход од породувањето (Alder et al., 2007). Истражувањата покажуваат дека перинаталната депресија е поврзана со тешкотии во родителската улога на мајката, како на пример доењето, грижата за доенчето, спиењето и сигурноста (Field, 2011). Многу важен наод е дека перинаталната депресија ја оневозможува способноста на мајката да биде сензитивна и респонсивна за потребите на доенчето, што исто така влијае на: поврзаноста и приврзаноста мајка - дете и на адаптивниот развој на саморегулирачките вештини на доенчето.

Пренаталната депресија е поврзана со редуцирано вклучување во активности, нагласена негативност и сиромашна регулација на страв; дезорганизиран атакмент (Hayes et al., 2013), понизок коефициент на интелигенција (Evans et al., 2012; Koutra et al., 2012), емоционални и бихевиорални проблеми, социоемоционални развојни проблеми и бихевиорална дисрегулација (Madigan et al.,

2018).

Постнаталната депресија е поврзана со несигурен атачмент (Murray et al., 2011) и нарушен ментален развој (Conroy et al., 2012), како и со појава на разни проблеми во менталното здравје подоцна во детството (Stein et al., 2014). Постнаталната депресија е поврзана и со патерналната депресија (Carreros & Rodríguez-Munoz, 2020) и со татковото ментално здравје, кое исто така е асоцирано со проблеми во детскиот развој (Stein et al., 2014). Дополнително, мајчината перинатална депресија може да влијае врз здравјето на партнерот на мајката, посебно врз неговата способност да ја поддржи, да се вклучи и да ги сподели родителските обврски (Webster, 2002).

Употребата на антидепресиви во текот на бременоста или во постпарталниот период се одбегнува, проследено со страв и перцепција за можни последици за плодот и за сопственото здравје (Molenaar et al., 2018).

Дополнително, литературата покажува дека жените преферираат психолошки интервенции во третманот на перинаталната депресија, споредбено со психофармаколошките интервенции (Battle et al., 2013). Кај посериозните состојби, се развиени и применети неколку фармаколошки и психолошки интервенции за третирање на перинатална депресија и за добивање на докази за нивната ефективност (Chow et al., 2021; Cuijpers et al., 2008).

Според Nillni и сор. (2018), когнитивно-бихевиоралната терапија (КБТ) и интерперсоналната терапија (ИПТ) се широко распространети ефективни психолошки интервентни модалитети за третирање на депресија во текот на перинаталниот период (Nillni et al., 2018). Во последните години, контекстуално-бихевиоралните интервенции - трет бран КБТ, таргетирале трудници кои страдаат од депресија и анксиозност и имаат ветувачки резултати. Од целокупниот преглед на литература, за издвојување се: интервенции базирани на мајндфулнес (Shi & MacBeth, 2017), терапија на прифаќање и посветеност и Интервенции фокусирани на сочувствителност (Bonacquisti et al., 2017). Овие психолошки интервенции биле понудени во разни форми, индивидуална и групна терапија, но исто така и преку телефон и комуникациони технологии (Nillni et al., 2018). Неодамна, исто така биле понудени и применети интервенции базирани на интернет или мобилни апликации, покачувајќи ја пристапноста и кост-ефективноста на ваквите интервенции (Loughman et al., 2019).

Неколку систематски прегледи на литературата се спроведени за ефективноста на психолошките интервенции за третирање на перинатални афективни растројства (Huang et al., 2018; Lee et al., 2016), посебно на перинаталната депресија, истражувајќи ја улогата на интервенциите во живо (КБТ), како и интервенциите онлајн, засновани на веб-платформи. Од посебен интерес е систематскиот преглед на Nillni et al. (2018), кој како таргетна група ги зема жените со ниски приммиња и/или малцински групи. Сметаме дека овој систематски труд само делумно ги покрива бараните цели, фокусирајќи се исклучиво на специфични типови (само електронски КБТ-интервенции; само интервенции со партнерот).

Според нашите сознанија, во Република Северна Македонија и регионот не

постои систематски труд за ефективноста на психолошките интервенции во третманот на перинаталната депресија. Затоа, овој систематски труд би требало:

а) да овозможи сеопфатно да се сумираат доказите во врска со ефективноста на психолошките интервенции за перинатална депресија (депресија за време на бременоста и првите 12 месеци по породувањето);

б) да понуди подобра употреба на постоечките докази;

в) да обезбеди насоки за клиничарите и за истражувачите; и

г) да помогне да се идентификуваат празнините во знаењето во тековната истражувачка литература за да се поттикнат идните истражувања во областа.

Посебни цели на овој труд се:

да се идентификуваат заедничките карактеристики на психосоцијалните интервенции со цел подобро справување со клиничката депресивна слика;

да се истражи дали психолошките интервенции се ефективни истовремено за третирање на депресија во пренатален период и за третирање на депресија во постпарталниот период; и

да се идентификуваат секундарните исходи за кои има податоци во студиите, а се однесуваат на мајката и на детето.

Методологија

Спроведен е систематски преглед на публикации - систематски прегледи во врска со ефективноста на психолошките интервенции, со посебен фокус на КБТ во лекувањето на перинаталната депресија кај возрасни жени, публикувани од 2013 до 2023 год. Електронските бази на податоци MEDLINE (PubMed), PsycINFO, The Cochrane Library, Web of Science беа пребарувани, во јули и август 2023 година, користејќи комбинација на клучни зборови. Овој систематски преглед беше спроведен со следење на PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic reviews and Meta-Analyses) моделот. Податоците беа независно извлечени од двете авторки, а синтезата на резултатите е детално презентирана.

За да биде спроведена анализата најнапред се воспоставени критериуми на вклучување и исклучување на трудовите, според примерот на Branquinho et al. (2021).

За вклучување ги воспоставивме следните критериуми:

1. Примерок: жени на старост над 18 години во пренатален период (во тек на бременост и првите 12 месеци постпартално);
2. Интервенции: психолошки интервенции кои целат да ја третираат перинаталната депресија;
3. Исходи: депресивни симптоми мерени со структурирани клинички интервјуа или со валидирани самоизвестувачки скали;
4. Дизајн на студија: систематски прегледни трудови за ефективноста на психолошките интервенции, посебно на КБТ-интервенциите.

Систематските прегледи беа исклучени ако не ја евалуираат ефективноста на психолошките интервенции во третманот на перинаталната депресија, потоа не вклучуваат информации за третманот или за возраста на жената и/или ин-

формации за постпарталниот период. Истражувачките резултати беа внесени во Excel-документ и дупликатите беа отстранети.

Резултати и дискусија

При излагање на резултатите и нивното синтетизирање се фокусиравме на систематските прегледи и на трудовите кои ги анализираат и кои се предмет на нашиот интерес и труд, ефективноста на КБТ-интервенциите за време на бременост, послепартум или перинаталниот период (Loughnan et al., 2019; Nair et al., 2018; Nillni et al., 2018).

Како прв заклучок, нагласуваме дека во сите систематски прегледи е забележлива доминација на имплементирана когнитивно-бихевиорална терапија (КБТ) во третманот на перинаталната депресија. Според националниот Институт за здравје и клиничка извонредност (NICE, 2009; 2014), КБТ се препорачува како прва линија во третманот на перинаталните депресији.

Во трудовите кои се фокусирани исклучиво на имплементирање на КБТ, најдена е значајна редуција на депресивните симптоми од пред до посттретманот (Nillni et al., 2018). Во студиите со рандомизирани проби вклучени во овие прегледи, жените во активни КБТ-третмани соопштуваат значаен пад на депресивните симптоми после третманот наспроти контролната група (Huang et al., 2018; Nillni et al., 2018; Ponting et al., 2020). Дополнително, подолгите интервенции се покажале како поефективни во однос на оние КБТ- интервенции со помал временски рок (Mendelson et al., 2017).

Земајќи ги предвид анализираните резултати можеме да заклучиме дека КБТ-интервенциите применети „лице во лице“ се најадекватниот избор за третман на жени со перинатална депресија, краткорочно и долгорочно. Ефикасноста на терапијата се објаснува со промовирањето на терапевтска поддршка и со посветеноста на третманот.

Што се однесува до ефективноста на интерперсоналната психотерапија во третманот на перинаталната депресија, постојат неконзистентни резултати. Некои студии откриваат значајно редуцирање на депресивните симптоми дури шест последователни месеци, додека пак други студии не ги потврдија овие резултати (Nillni et al., 2018; Ponting et al., 2020).

Што се однесува до трудовите кои во фокус ги имаат ефективноста на други вербални терапевтски стратегии (Nillni et al., 2018), како што е решавање на проблем, визити и супортивна терапија, резултатите биле статистички незначајни во однос на ефективноста на интервенциите.

Во однос на приоди базирани на образование и интервенции фокусирани на подобрување на мајка - доенче респонзивност, резултатите не потврдиле подобрување во овие области.

Евидентен е недостигот на систематски преглед и трудови кои се однесуваат на ефикасноста на контекстуално-бихевиоралните интервенции/трет бран на КБТ (терапија базирана на мајндфулнес/сочувствителност, АСТ) за перинатална депресија и затоа ефикасноста на овие интервенции како понови не може да се споредува со потрадиционалните и широко користени во светски размери

КБТ-третмани.

Интересен е податокот дека некои систематски прегледи покажуваат дека КБТ-интервенциите кои ја таргетираат перинаталната депресија исто така покажуваат и редукција на анксиозните симптоми кои постоеле како коморбидитет и ја подобруваат благосостојбата на жената (Loughnan et al., 2019; Nair et al., 2018; Nillni et al., 2018; Ponting et al., 2020).

Во однос на форматот на психолошките интервенции, во студиите пронајдовме различни применети форми (онлајн или лице во лице; индивидуална или групна) (Huang et al., 2018; Nillni et al., 2018; Ponting et al., 2020).

Систематските прегледи на истражувања кои ги интегрираат психолошките интервенции на далечина, користејќи онлајн платформа (Loughnan et al., 2020; Nillni et al., 2018) покажуваат дека жените кои имаат бенефит од КБТ-интервенциите пред, за време и по интервенциите, презентираат значајни подобрувања во редуцирање на тежината на депресивните симптоми (кај голема и клиничка депресија) кога се прави компарација пред и по интервенциите и кога се споредува третираната и контролната група. Слични резултати се добиени и кај користените модалитети преку телефон, форум и мејл (Milgrom et al., 2016). Интернет-базираните интервенции може да имаат посебни предности во однос на заштеда на време и трошоци и комодитет од својот дом, што исто така е важно за жените кои се бремени или се породиле.

Заклучок

Ова е прв систематски преглед на оваа тема со фокус на ефективноста на психолошките интервенции во третманот на перинаталната депресија. Анализата на добиените резултати покажа дека постои голем недостиг на постоечката литература, посебно на недостиг на трудови за ефективноста на контекстуално-бихевиоралните интервенции (на пример, кон сочувствителност фокусирана терапија). Поради ова, сметаме дека во иднина се потребни повеќе трудови со систематски прегледи кои би го опфатиле „третиот бран на КБТ“.

Во целина, овој систематски преглед кој е фокусиран на ефикасноста на КБТ во третманот на перинаталните депресивни симптоми кај жени покажа дека КБТ е актуелен третман кој е најмногу базиран на докази, понуден во различни формати (индивидуална, групна, лице в лице, или преку интернет-платформа).

Систематските прегледи нудат поширок преглед и поглед на можностите кои ги нуди когнитивно-бихевиоралната терапија, нудејќи корисни информации за најефективно користење на психолошките интервенции кај перинаталната депресија, придонесувајќи за подобра благосостојба на жената за време на бременоста и во првите 12 месеци по породувањето.

**Оваа студија е дел од активностите на проект (мали грантови), CBT & Neuroscience Hub, SOMA, Факултет за медицински науки, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип, поддржан од Македонско-американска алумни асоцијација (проект-менаџер: проф. д-р Ленче Милошева). Двете авторки на трудот се рамноправни први авторки на трудот.*

Библиографија

Agency for Healthcare Research and Quality. (2018). *Clinical Guidelines and Recommendations | Agency for Healthcare Research & Quality*. Ahrq.gov. <https://www.ahrq.gov/prevention/guidelines/index.html>

Alder, J., Fink, N., Bitzer, J., Hösl, I., & Holzgreve, W. (2007). Depression and anxiety during pregnancy: A risk factor for obstetric, fetal and neonatal outcome? A critical review of the literature. *The Journal of Maternal-Fetal & Neonatal Medicine*, 20(3), 189–209. <https://doi.org/10.1080/14767050701209560>

American Psychiatric Association, D. S. M. T. F., & American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5* (Vol. 5, No. 5). Washington, DC: American psychiatric association.

Barker, E. D., Jaffee, S. R., Uher, R., & Maughan, B. (2011). The contribution of prenatal and postnatal maternal anxiety and depression to child maladjustment. *Depression and Anxiety*, 28(8), 696–702. <https://doi.org/10.1002/da.20856>

Barrera, A. Z., Wickham, R. E., & Muñoz, R. F. (2015). Online prevention of postpartum depression for Spanish- and English-speaking pregnant women: A pilot randomized controlled trial. *Internet Interventions*, 2(3), 257–265. <https://doi.org/10.1016/j.invent.2015.06.002>

Battle, C., Salisbury, A., Schofield, C., & Ortiz-Hernandez, S. (2013). Perinatal Antidepressant Use: Understanding Women's Preferences and Concerns. *Journal of Psychiatric Practice*, 19(6), 443–453. <https://doi.org/10.1097/01.pra.0000438183.74359.46>

Bonacquisti, A., Cohen, M. J., & Schiller, C. E. (2017). Acceptance and commitment therapy for perinatal mood and anxiety disorders: development of an inpatient group intervention. *Archives of Women's Mental Health*, 20(5), 645–654. <https://doi.org/10.1007/s00737-017-0735-8>

Branquinho, M., de la Rodriguez-Muñoz, M.F., Maia, B.R., Marques, M., Matos, M., Osmá, J., Moreno-Peral, P., Conejo-Cerón, S., Fonseca, A., Voursora, E.(2021). Effectiveness of psychological interventions in the treatment of perinatal depression: A systematic review of systematic reviews and meta-analyses. *Journal of Affective Disorders*, 291, 294–306. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2021.05.010>

Cajal, B., Jiménez, R., Gervilla, E., & Montañó, J. J. (2020). Doing a Systematic Review in Health Sciences. *Clínica Y Salud*, 31(2), 77–83. <https://doi.org/10.5093/clysa2020a15>

Caparrós-González, R. A., & Rodríguez-Muñoz, M. de la F. (2020). Depresión Posparto Paterna: Visibilidad e Influencia en la Salud Infantil. *Clínica Y Salud*, 31(3), 161–163. <https://doi.org/10.5093/clysa2020a10>

Chow, R., Huang, E., Li, A., Li, S., Fu, S. Y., Son, J. S., & Foster, W. G. (2021). Appraisal of systematic reviews on interventions for postpartum depression: systematic review. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 21(1). <https://doi.org/10.1186/s12884-020-03496-5>

Cuijpers, P., Brännmärk, J. G., & van Straten, A. (2007). Psychological treatment of postpartum depression: a meta-analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 64(1), 103–

118. <https://doi.org/10.1002/jclp.20432>

Dadi, A. F., Akalu, T. Y., Baraki, A. G., & Wolde, H. F. (2020). Epidemiology of postnatal depression and its associated factors in Africa: A systematic review and meta-analysis. *PLOS ONE*, *15*(4), e0231940. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0231940>

Evans, J., Melotti, R., Heron, J., Ramchandani, P., Wiles, N., Murray, L., & Stein, A. (2011). The timing of maternal depressive symptoms and child cognitive development: a longitudinal study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *53*(6), 632–640. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2011.02513.x>

Field, T. (2011). Prenatal depression effects on early development: A review. *Infant Behavior and Development*, *34*(1), 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2010.09.008>

Huang, L., Zhao, Y., Qiang, C., & Fan, B. (2018). Is cognitive behavioral therapy a better choice for women with postnatal depression? A systematic review and meta-analysis. *PLOS ONE*, *13*(10), e0205243. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0205243>

Koutra, K., Chatzi, L., Bagkeris, M., Vassilaki, M., Bitsios, P., & Kogevinas, M. (2012). Antenatal and postnatal maternal mental health as determinants of infant neurodevelopment at 18 months of age in a mother–child cohort (Rhea Study) in Crete, Greece. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, *48*(8), 1335–1345. <https://doi.org/10.1007/s00127-012-0636-0>

Lee, E. W., Denison, F. C., Hor, K., & Reynolds, R. M. (2016). Web-based interventions for prevention and treatment of perinatal mood disorders: a systematic review. *BMC Pregnancy and Childbirth*, *16*(1). <https://doi.org/10.1186/s12884-016-0831-1>

Letourneau, N. L., Dennis, C.-L., Benzies, K., Duffett-Leger, L., Stewart, M., Tryphonopoulos, P. D., Este, D., & Watson, W. (2012). Postpartum Depression is a Family Affair: Addressing the Impact on Mothers, Fathers, and Children. *Issues in Mental Health Nursing*, *33*(7), 445–457. <https://doi.org/10.3109/01612840.2012.673054>

Madigan, S., Oatley, H., Racine, N., Fearon, R. M. P., Schumacher, L., Akbari, E., Cooke, J. E., & Tarabulsky, G. M. (2018). A Meta-Analysis of Maternal Prenatal Depression and Anxiety on Child Socioemotional Development. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, *57*(9), 645-657.e8. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2018.06.012>

Mendelson, T., Cluxton-Keller, F., Vullo, G. C., Tandon, S. D., & Noazin, S. (2017). NICU-based Interventions To Reduce Maternal Depressive and Anxiety Symptoms: A Meta-analysis. *Pediatrics*, *139*(3), e20161870. <https://doi.org/10.1542/peds.2016-1870>

Milgrom, J., Danaher, B. G., Gemmill, A. W., Holt, C., Holt, C. J., Seeley, J. R., Tyler, M. S., Ross, J., & Ericksen, J. (2016). Internet Cognitive Behavioral Therapy for Women With Postnatal Depression: A Randomized Controlled Trial of MumMoodBooster. *Journal of Medical Internet Research*, *18*(3), e54. <https://doi.org/10.2196/jmir.4993>

Nilni, Y. I., Mehralizade, A., Mayer, L., & Milanovic, S. (2018). Treatment

of depression, anxiety, and trauma-related disorders during the perinatal period: A systematic review. *Clinical Psychology Review*, 66(3), 136–148. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2018.06.004>

National Collaborating Centre for Mental Health, & National Institute for Health and Clinical Excellence. (2008). *Antenatal and postnatal mental health: clinical management and service guidance*. British Psychological Society and Gaskell.

NIfHaC, E. (2014). *Antenatal and postnatal mental health: clinical management and service guidance*. London: National Institute for Health and Care Excellence.

O’Hara, M. W., & McCabe, J. E. (2013). Postpartum Depression: Current Status and Future Directions. *Annual Review of Clinical Psychology*, 9(1), 379–407. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050212-185612>

Ponting, C., Mahrer, N. E., Zelcer, H., Dunkel Schetter, C., & Chavira, D. A. (2020). Psychological interventions for depression and anxiety in pregnant Latina and Black women in the United States: A systematic review. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 27(2), 249–265. <https://doi.org/10.1002/cpp.2424>

Sharma, V., & Mazmanian, D. (2014). The DSM-5 peripartum specifier: prospects and pitfalls. *Archives of Women’s Mental Health*, 17(2), 171–173. <https://doi.org/10.1007/s00737-013-0406-3>

Śliwerski, A., Kossakowska, K., Jarecka, K., Świtalska, J., & Bielawska-Batorowicz, E. (2020). The Effect of Maternal Depression on Infant Attachment: A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(8), 2675. <https://doi.org/10.3390/ijerph17082675>

Slomian, J., Honvo, G., Emonts, P., Reginster, J.-Y., & Bruyère, O. (2019). Consequences of Maternal Postpartum Depression: a Systematic Review of Maternal and Infant Outcomes. *Women’s Health*, 15(15), 174550651984404. <https://doi.org/10.1177/1745506519844044>

Umuziga, M. P., Adejumo, O., & Hynie, M. (2020). A cross-sectional study of the prevalence and factors associated with symptoms of perinatal depression and anxiety in Rwanda. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 20(1). <https://doi.org/10.1186/s12884-020-2747-z>

Woody, C. A., Ferrari, A. J., Siskind, D. J., Whiteford, H. A., & Harris, M. G. (2017). A systematic review and meta-regression of the prevalence and incidence of perinatal depression. *Journal of Affective Disorders*, 219(219), 86–92. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2017.05.003>

Webster, A. (2002). The forgotten father: the effect on men when partners have PND. *Community Practitioner*, 75(10), 390.

м-р Филип Марковски

Институт за историја, Филозофски факултет, УКИМ – Скопје

Еклогата и нејзината преамбула (προοίμιον): преглед на некои специфични особености и позначајни новини во корелација со царската византиска идеологија

Abstract: This study delves into issues related to Byzantine legislation from the 8th century. The specific focus is on the preamble of the Eclogue and its distinctive characteristics, both in terms of law in general and the representation of Byzantine imperial ideology. The preamble has been chosen as a separate unit for several reasons. Firstly, it provides a comprehensive insight into the governance matrix that the Byzantine emperors aimed to implement. Secondly, we believe that certain aspects of the preamble can be effectively addressed in a concise scientific format like this one. The goal here is not to conduct deep legal analyses or uncover previously unknown information. Instead, we aim to emphasize phenomena and trends related to the legislation of the Isaurian dynasty. By examining these aspects, we gain valuable insights into the fundamental frameworks that shaped the intended functioning of the Byzantine order. As an appendix to this paper, we present the first translation of the preamble into Macedonian, based on the critical edition by L. Burgmann.

Keywords: Eclogue, Preamble, Iconoclasm, Leo III, Byzantine Law

Истражувањата поврзани со иконоборството секогаш се покриени со завеса на несигурност и со доза на претпазливост во изнесувањето на цврсти заклучоци и тврдења. Тоа се должи на општопознатиот факт дека иконоборскиот период во Византија припаѓа на периодот на „Темните векови“, каде изворната граѓа е целосно ограничена и мошне скудна. Најверојатно една од главните причини за таквата ситуација е подоцнежното расчистување со иконоборските документи од страна на иконофилите, со цел да се заборави тој „еретички“ период на византиско егзистирање.¹ Но, без разлика на ваквите тогашни околности, Еклогата се јавува како единствен целовит и сигурно идентификуван до-

¹ За изворите во овој период види: Brubaker, Leslie & Haldon, John, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: The Sources* (Birmingham: Ashgate, 2001), 165-199; За систематичното елиминирање на иконоборските документи јасно е изложено во Канон IX од Седмиот вселенски собор, в. Штрбеvски, Љ. Миле, фак. Мулев, Јани, прев., *Свештени канони на Светата Православна црква* (Велес: Повардарска Епархија – „Св. Ѓорѓи Полошки“, 2011), 242.

кумент кој бил публикуван во времето на првиот иконоборски бран.² Па оттаму, несомнено самото негово постоење има непроценлива важност за градење на синхорни погледи за иконоборскиот период. Практично, преку Еклогата единствено може да се узнае каков светоглед и какви ставови проектирале првите иконоборски цареви, Лав III и Константин V. Токму во таа насока, трудот ќе се фокусира на анализа на преамбулата од Еклогата, нејзината важност и нејзините политичко-правни устројства кои во крајна инстанца го прикажуваат концептот на функционирање и уредување на византиското општество низ очите на иконоборските цареви, што всушност не може да се долови со ниту еден друг документ во тој период.

Целта на овој труд не е да влегува длабоко во правничкиот простор, туку со еден сублимативен и аналитички пристап да ги презентира најважните додани вредности кои ги донела со себе Еклогата, низ призмата на својата преамбула, што би послужило за сеопфатен увид во устројството на византиското општество и кон византискиот модел на царување во VIII век. Исто така, поради сложеноста на материјата, сметаме дека е нужно да се направи и кратка ретроспектива на политичките причини кои довеле до тоа Лав III да се издигне на престолот и да се зафати со законодавна политика. На крајот, за директна илустрација, кон анализата ќе биде додаден и првиот превод на преамбулата на македонски јазик направен врз најновото критичко издание на Еклогата.

Општествено-политички контекст од втората половина на VI век до првата половина на VIII

Втората половина на VI век и почетокот на VII век е еден од најтешките периоди за Источното Римско Царство. По смртта на Јустинијан I (527-565), во Византија започнува процес на сериозна нестабилност, како во внатрешната политика, така и во надворешната. Концептот на Јустинијан за Средоземното Море како *mare nostrum* заминал во неповрат.³ Рушењето на голем дел од византиските италијански владенија од страна на Лангобардите, губењето на Шпанија од Визиготите и длабоките продори на Аварите и Словените на Балканот предизвикале криза во западниот дел од Империјата. Во источниот дел од Империјата веќе долго време, со повремени прекини, се водела војна со Персијците, па така и во овој период продолжила нестабилноста на источната граница. Во внатрешната политика, покрај тоа што континуирано имало тензии помеѓу монофизитските и диофизитските струи, па и засилен црковен спор помеѓу Константинопол и Рим за приматот во црквата, на византискиот трон имало не толку способни императори кои можеле да го задржат претходно

² Penna, Daphne & Meijering, Roos, *A Sourcebook on Byzantine Law: Illustrating Byzantine Law through the Sources* (Leiden/Boston: Brill, 2022), 99-100.

³ Концепт што подразбирал целото Средоземно Море да биде под власт на една империја (Византија). Види: Louth, Andrew, "Byzantium transforming (600–700)", *The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500–1492*, ed. by Jonathan Shepard (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 221-224.

стекнатото, но и внатрешните борби за престолот предизвикале повеќегодишна „анархија“ на која ѝ било ставено крај со доаѓањето на картагинскиот егзарх Ираклиј (610-641) на чело на државата.⁴ Но тешките времиња за Империјата ќе продолжат и во наредните неколку децении, кулмирајќи со опсадата на Константинопол во 626 година. Дури и во тие тешки околности, Ираклиј и Византија успеале на крај да излезат како победници во војната со Персија (602-628), па дури и претходно заплениот Чесен крст бил вратен во Ерусалим. Во времето на Ираклиј исчезнал и стариот бирократски начин на управување, провинциите, а темите почнале да стануваат основната клетка на Империјата. Во официјалните текстови и документи веќе се наметнал автохтониот грчки јазик на местото на латинскиот јазик: дури и официјалната титулација на императорот се заменила во едноставното именување Βασιλεύς. По сите основи се случувале кризи, но и промени: воени, административни, демографски, економски, културни и социјални.⁵ Империјата се претворала во нешто ново, но немала време за стабилизација бидејќи во 30-тите години на VII век арапската наезда станала мошне силна и скоро цела Сирија и Палестина потпаднале под власт на Арабјаните. Во наредните децении Византија го изгубила и Египет, како и некои важни острови на Средоземното Море. Оваа војна со Арабјаните долг временски период ќе биде мошне исцрпувачка за Византија. Ограбувачките војски постојано навлегувале на територијата на малоазиските византиски територии и, како кулминација на сево ова Константинопол уште еднаш се нашол под опсада (674-678).⁶ Во оваа опсада Византијците со најразлични иновативни пристапи повторно успеале да ја сочуваат својата престолнина.⁷ Но, тука не бил крајот на византиските незгоди: само по две години од тешката опсада на Константинопол, на Дунав се појавиле Бугарите предводени од Аспарух. По нивниот продор преку Дунав и победата над Константин IV, самиот император бил принуден да ја признае новата држава, па дури катагодишно да им плаќа и данок.⁸ Паралелно со ваквата мешавина од воени дејства продолжиле и црковните превирања. Иако царот Ираклиј, издавајќи го *Ектесисот*, а по него и Констанс II (641-668), со *Типосот*, сакале да го решат настанатиот спор за Христовата природа, со цел да постигнат единство, загубата на териториите

4 Види повеќе: Ibid, 221-250; Sarris, Peter, “The Eastern Empire from Constantine to Heraclius (306-641)”, *The Oxford History of Byzantium*, ed. by Cyril Mango (Oxford; New York: Oxford University Press, 2002), 81-112;

5 Острогорски, Георги, *Историја на Византија* (Скопје: Наша книга, 1992), 105-148; Успенски, Фјодор, *Историја Византијског Царства од 6. до 9. Века*, прев. Зоран Буљугић (Београд: Zepter Book World, 2000), 408-476.

6 Hiti, Filip, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas* (Sarajevo: Veselina Malesa, 1988), 193-194.

7 Kokoszko, Maciej & Leszka, J. Mirosław, “Naval fire/liquid fire. Byzantine „MIRACLE“ Weapon and the question of its familiarity to the Bulgarians between the 7th and 11th century”, *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 25 (2012), 9-15.

8 Божилов, Иван и Гюзелев, Васил, *История на средновековна България VII-XIV век* (София: Анубис, 1999), 85-103.

во коишто спаѓале тие источни монофизитски цркви го поместила решението на спорот за некои идни времиња. Но спорот без да биде решен се запечатил со Шестиот вселенски собор, одржан во Константинопол во 680 година. Овде засекогаш се осудил монотелитскиот правец, што симболично може да се сфати како уништување на компромисот помеѓу монофизитите и диофизитите.⁹ Целовито гледано, од смртта на Јустинијан I па сè до крајот на VII век Византија се наоѓала во перманентен процес на криза кој ги опфаќал сите сфери на живеењето. Во тој процес Византија влегла како една држава, а излегла како држава со сосема нови принципи на функционирање, како што всушност и Г. Острогорски пишува за последните години од VI век и почетните од VII век: „Со нив завршува римската, односно рановизантиската епоха. Од тешката криза што ја доживеала, Византија излегува како нова државна творба, ослободена од оптоварувањата на трулата позноримска држава и зајакната со нови сили.“¹⁰

Почнувајќи од 695 г., па сè до 717 г., во Византија беснееле внатрешните судири во вид на граѓански војни. Во овој период царскиот престол бил променет осум пати, сè додека на византиската столица не дошол Лав III Исавриецот (717-741). Ираклиевата династија (610-711) заминала во историјата. Менувањето на императорите било изведувано од стратезите на темите,¹¹ а царевите во овој период личеле на авантуристи. Во овие времиња додатна несигурност надвиснувала од соседните држави, како Бугарија и Калифатот. Во една ваква атмосфера се појавил Лав, тогаш стратег на темата Анатолика, како претендент на престолот. Слабиот император Теодосиј II (715-717), не можел да се спротивстави на унијата створена против него,¹² се спогодил со Лав и се завештал дека доброволно ќе се замонаши.¹³ На тој начин, со согласност од страна на Сенатот, на патријархот и на императорот Теодосиј, во текот на пролетта 717 год., Лав станал новиот император на развишаната до темел Империја.¹⁴

Лав III останува да биде препознатлив во византиската историја како еден од најуспешните војсководители против арабјанските напади. Во опсадата на Константинопол 717/718 г. се чинело дека големиот град бил пред пад, но за византиска среќа, воените вештини на императорот биле пресудни и арабјанските напади биле одбиени, а Константинопол бил спасен. Во таа насока е и

9 Davis, D. Leo, *The First Seven Ecumenical Councils (325-787): Their History and Theology* (Collegeville: The Liturgical Press, 1983), 258-288.

10 Острогорски, *Историја на Византија*, 114.

11 Леонтиј (695-698) бил стратег на темата Елада. Тибериј II (698-705) друнгар на темата Кивереота. Анастасиј II (713-715) го доведе на власт трупите од темата Опсикија, а истите трупи го донеле на тронот и царот Теодосиј II (715-717).

12 Стратег на темата Анатолика бил Артавазд, кому Лав му ветил дека ќе му ја даде ќерката за жена, доколку го поддржи во заземањето на Константинопол, а му ја ветил и титулата куропалат.

13 Brubaker, L. and Haldon, J., *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: A History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 73-74.

14 Kaldellis, Anthony, *The New Roman Empire: A History of Byzantium* (Oxford: Oxford University Press, 2024), 438-442.

клучната победа во битката кај Акроион во 740 г. кога Арабјаните биле тешко поразени во претензиите за превласт на Мала Азија. Тоа всушност е и круна од владеењето на Лав III. Покрај успешните воени походи, Лав III, а и целата Исаврсиска династија е тесно поврзана со воведувањето на иконоборството и постапното отстранување на светите слики од христијанските храмови, но денес сè повеќе се намножуваат научните разногласија околу тоа „кога, како и во колкав интензитет била применувана иконоборската политика од страна на Лав III?“¹⁵ Токму затоа нема да даваме никакви дефинитивни искази околу конкретните постапки, но секако раздвижувањата околу отстранувањата на иконите веројатно започнале во дваесеттите години, а ја добиле својата кулминација со Соборот во Хиерија (754 г.).¹⁶ Покрај обидите за црковна инволвираност и карактеристиките на *цезаропапизмот*, Лав III бил мошне активен и на планот на реформи во административниот дел на Империјата. Се фокусирал кон зголемување на бројот на темите за да се намали моќта на стратезите на истите, па затоа како краен исход биле создадени повеќе помали теми.¹⁷

Така, со извршените новитети, Лав се етаблирал себеси како реформатор на разнишаната Византиска Држава.

*

Како производ на целиот овој политичко-општествен контекст, всушност, се и новите законодавни реформи. Еклогата како единствен правен документ лоциран со хронолошка одредница во 741 г.,¹⁸ несомнено ни прикажува дека Лав III и неговиот тогашен совладател, но и престолонаследник, Константин V (741-775), се зафатиле за сериозна реформа во византискиот правен поредок. Грчкиот средновековен јазик кој континуирано бил доминантен на источниот дел од Империјата веќе станал и јазик на кој се пишуваат официјалните доку-

15 Haldon and Brubaker, *Byzantium in the Iconoclast Era: A History*, 79-89; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 447-450; Острогорски, *Историја на Византија*, 204-208; Auzépy, Marie-France, “State of emergency (700–850)”, in *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500–1492*, ed. Jonathan Shepard (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 279-280; Shedlock, R., *The Iconoclastic Edict of the Emperor Leo III 726 A.D.* (Massachusetts: University of Massachusetts, 1968). Постојат и гледишта дека почитувањето на иконата не интензивирало сè до IX век, па согласно на тоа се става и знак прашалник на постоење на опозиција кон почитувањето на иконите – иконоборство. v. Speck, Paul, “Wunderheilige und Bilder. Zur Frage des Beginns der Bilderverehrung”, *Varia III*, *Poikila Byzantina* 11 (1991) 163—247. Истиот автор отиде и чекор понатаму во негирањето и на изворната иконофилија, па оттаму и на иконоборството, тврдејќи дека Актите од Седмиот вселенски собор биле целосно изгубени во оригинал, дури подоцна почнувајќи од IX почнале одново да се составуваат (Speck, Paul, “Bilder und Bilderstreit”, *Varia VII*, *Poikila Byzantina* 18 (2000) 53—74), што е целосно оспорено по извонредната критика на Е. Ламберц во најновото критичко издание на тие акти (Lamberz, Erich, ed., *Concilium universale Nicaenum secundum: concilii actiones I-III, vols. III pars I* (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2008), LII-LVI).

16 v. бел. 57.

17 Острогорски, *Историја на Византија*, 199-200.

18 v. во натамошниот текст.

менти, како што споменавме, па така и Еклогата е законик што за прв пат во Римската Империја бил создаден во својата интегрална форма на грчки јазик. Но се чини дека законодавните реформи не застанале со Еклогата, бидејќи во неа не е сочинета голема збирка на закони со сестран пристап кон правната проблематика, на пример, испуштени се регулативите за аграрните односи или за статусот на занаетчиите и селаните, следствено на Еклогата неминовно ѝ требале некои дополнувања за систематичност. Во таа насока, постои голема веројатност *Додатоците на Еклогата* (Appendix Eclogae), *Земјоделскиот законик* (Νόμος γεωργικός), *Воениот законик* (Νόμος στρατιωτικός) и *Поморскиот законик* (Νόμος ναυτικός) да биле предвидени како комплементарност на еден голем корпус на закони, што во некоја смисла би го подражавале Јустинијановиот пример.¹⁹ Секако, споменатите законици не се хронолошки фиксирани и тешко е да се одреди во кој попрецизен период припаѓаат и дали биле дел од таков поширок исавриски концепт на законодавство, но во генерални црти истражувачите се согласуваат дека ова се законици што најсоодветно е да се сместат помеѓу почетокот на VII в. и IX в.²⁰ Оттаму, без разлика дали имаме минималистичко или максималистичко гледање кон законодавните реформи во овој период, односно дали сметаме дека Исавриската династија ја издала само Еклогата или и другите споменати законици, обидот да се изведе темелен реформен процес, вклучувајќи ги и систематските законски реформи, се неспорен атрибут што треба да им се припише.

Тргувајќи од изнесените фактографски настани преку кои со дедукција се стигна до законодавната политика на Исавријците, а и од дадените премиси за важноста на Еклогата, несомнено се раѓа потреба од разгледување на Законикот и неговото сместување во еден поширок контекст – сега, реверзибилно, преку индукција. Всушност тоа е и целта на овој труд, да се иследи преамбулата на Еклогата, каде и се наоѓаат главните нишки на нејзиниот правен идентитет, да се образложат специфичните точки и на крај со враќање назад кон премисите, преку изнесените анализи, од една страна да се „тестира“ нивната вистинитост, а од друга страна да се смести на соодветен начин во византискиот историски поредок.

Структурата и неколку главни карактеристики на Еклогата

Ако се погледне содржинскиот состав на овој правнички документ, се воочува дека е поделен на титули (поглавја) кои групирани по редослед ги опфаќаат следниве области од правните односи:

- Граѓанско право (1-8 титула)
- Облигационо право (9-13 титула)

19 Humphreys, Mike, *The Laws of the Isaurian Era: The Ecloga and its Appendices* (Liverpool: Liverpool University Press, 2017), 18-33; Burgmann, Ludwig, “Die Nomoi Stratiotikos, Georgikos und Nautikos”,

Zbornik Radova Vizantološkog Instituta XLVI (2009), 53–64.

20 Ibid.

- Процесно (формално) право (14-15 титула)
- Посебни области, како делба на воен плен (16 и 18 титула)
- Кривично право (17 титула)

Оваа поделба е соодветна и специфицирана од модерен аспект.²¹ Но, ако се анализира самиот текст на преамбулата каде се споменува причината зошто се собираат овие одредби, во очите на законодавецот постојат две крупни области: „одредбите за секојдневните спорови, за [правните] договори, а и за соодветните казни за престапите“.²² Имено, евидентно е дека во синхрониот период не се навлегува толку деталистички во групирањето на самите законски одредби, а и самиот карактер на државата не дозволува јасна поделба помеѓу приватното и јавното право. Краткоста и концизноста на конкретниов византиски законик и симплифицираната форма во која се манифестира, дури и го покренуваат прашањето дали воопшто Еклогата претставува законик кој е предвиден да има широка систематична примена или пак е само еден врамен законски прирачник кој требало да служи за забрзано функционирање на правниот систем - кој пак од самиот текст се дознава дека почнува да егзистира во строго централизиран поредок.²³

Како што напоменавме во овој труд нема да биде целисходно да се навлегува темелно во расчленување на правниот систем низ титулите на Еклогата, зашто иако се работи за релативно краток законик, сепак е особено податлив за анализирање. Напротив, пред да навлеземе во анализата на преамбулата, тука само ќе нафрлиме некои особено важни подновувања или модифицирања споредено со Јустинијановиот правен систем, а и воопшто одредници кои се впечатливи за Еклогата, а се вредни да се споменат за подобар увид.

Класично-римската власт на таткото во семејството (*patria potestas*) низ целиот текст веќе се засенува, а обратпропорционално на ова, зголемени се правата на жената и децата.²⁴ Особено правата на жената се надградени до некој еднаков степен со мажот во врска со уделот во заедничкото сопствеништво.²⁵ Во областа на свршувачката и бракот се направени различни разигрувања. Црквата е воведена како правен застапник за бракот, но само во случаите кога не постои доволна финансиска можност на брачните сопружници да обезбедат

21 Penna & Meijering, *A Sourcebook on Byzantine Law*, 102-103.

22 v. прил. пар. 3.

23 Ibid, пар. 7.

24 Конкретен пример за намалената подвластеност кон таткото е Е. Т. XVI. Не треба да се разбира дека се губи патријархалниот конструкт на семејството, бидејќи Еклогата како законик со христијански постулати (1 Кор. 11:3) не може да си го дозволи тоа. v. Лысенко, О. Л., „Еклога 726 г. - памятник права Византии эпохи иконоборчества и «Правового новаторства»,“ *Вестник Московского университета*, Серия 11: Право 2014. № 3, 28.

25 Поповска, Билјана, *Историја на правото*, дел II (Скопје: 2-ри август С, 2007), 70-71. За ова и детално за новостите на Еклогата v. Липшиц, Е.Э., *Право и суд в Византии в IV-VIII вв* (Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1976), 195-203.

правна формализација преку цивилните институции.²⁶ Се воведуваат и одредени ограничувања на правните причини за развод: имено, се дозволува развод само поради прелјуба на жената,²⁷ немоќ за полово општење на мажот, поради заговарање убиство од која било страна, како и поради лепрознаост. Практично, се наведуваат само четири правни причини поради кои може да дојде до разбрачување.²⁸ Во кривичното право, пак, кое е застапено во една титула и опфаќа 1/5 од целиот текст, клучното поместување може да се увиди во ограничувањето на смртната казна само за специфичен опсег на кривични дела, а се воведува и казна со „furca“,²⁹ наместо распнувањето на крст.³⁰ Како чекор кон филантропизирање на самиот законик е и заменувањето на смртните казни со телесни и други казни како сечење на јазик, нос, раце, ослепување, протерување и камшикување. Секако, овде за филантропизирање се смета замената на смртната казна со телесна казна, а не ослободување во апсолутна смисла.³¹ Доста впечатливо е што телесните казни најчесто се применувани врз основа на старозаветниот принцип „око за око, заб за заб“ (*lex talionis*).³² Една општа тенденција е прогредирањето кон изедначување на различните статусни пози-

26 Е. Т. 2.6. Овој чин е почеток во процесот на инволвирање на црквата како гарант за браковите. Во Еклогата црквата добива само маргинална улога во склучувањето на бракот, но законодавците направиле преседан што во иднина само ќе се наголемува во корист на црквата.

27 Интересно е што прелјубата на мажот не предизвикува такви правни консеквенции, најверојатно ова е извлечено од светоотечката традиција, од 9 канон на Св. Василиј Велики (Свештени канони, 513-514).

28 Јустинијан веќе претходно (Nov. 22 & 117) ја укинал можноста за развод само со заемна согласност на сопружниците и вовел само одредени причини за развод. Но само неколку години подоцна, императорот Јустин II ја отповикал оваа одредба и повторно дозволил развод со заемна согласност. Во таа смисла, Еклогата го ретаблира концептот на Јустинијан, но причините за развод ги намалува и модифицира.

29 Е. Т. 17.50. Постои различен превод на глаголот „φορκίσειν“. Во некои преводи е пренесено со бесење на furca (Humphreys, *The Laws of the Isaurian Era*, 76; Поповска, *Историја на правото*, 159; Spulber C. A., *L'Eclogue des Isauriens* (Cernautzi: Librarie Mühldorf, 1929), 75 а во некои со распнување на furca (Липшиц, Е. Э., пере., комме., *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века* (Москва: Наука, 1965), 73; Веројатно се работело за бесење на осуденикот на дрвен чатал наречен „furca“ што имал форма на дворога вила.

30 Во Јустинијановото право се споменува дека во римското право служела како екстремна казна (Dig. 48.19.28), но Јустинијан не ја променува одлуката на Константин Велики да не се врши веќе казнувањето со распнување на крст, туку да се применува бесење на furca, што би симболизирило христијанско филантропизирање бидејќи на вториов начин осуденикот умирал мошне брзо (Hegel, Martin, *Crucifixion: In the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross* (Philadelphia, Fortress Press, 1978), 29, 40.).

31 Kaldellis, *The New Roman Empire*, 444-445.

32 5 Мојс. 19:21; е. г. Е. Т. 17.2, 17.10, 17.13, 17.14, 17.16, а и на бројни други места ни седумнаесеттата титула.

ции во општеството пред лицето на законот што може да се увиди низ повеќето од законските норми,³³ но без разлика на таквата тенденција, на неколку места сè уште се провлекува различниот третман.³⁴

Сметаме дека тука е сходно да се споменат два-три збора околу датирањето на Еклогата. Старото издание од XIX век на А. Момфератос се базира на ракопис што ја дава 726 година како година на издавање на Еклогата и врз него се направени доста преводи што го пренесуваат тоа датирање.³⁵ Изданието, пак, на Бургман кое е најново, се базира на ракопис што ја сугерира 741 година како одредница за публикацијата.³⁶ Критичкото издание на Бургман и неговата оправданост за ваквото расчитување може да се каже дека го заземаат научниот простор и полека се формира научен монопол на таа позиција.³⁷ Прашањето за дискутабилноста се состои во индиктот со вредност „9“ кој е сигурна константа во ракописите, но проблемот настанува што во совладателството на Лав III и Константин V има два индикти со таа вредност кои соодветствуваат на 726 г. и 741 г.³⁸ Од друга страна, како издржана подлога за позицијата која се застапуваше за 726 година беше и гледиштето дека во Еклогата нема никакви траги од иконоборски сфаќања и регулативи, а истовремено традиционално се сметаше дека во 727 г. се направени и првите потези околу иконоборството, што значи дека 741 г. испаѓаше од можноста за историографско засновано датирање. Во поново време, како што се множуваат истражувањата, сè повеќе се наметнува стојалиштето дека Лав III или имал мека иконоборска политика или воопшто не постоела таква сè до неговиот наследник Константин V.³⁹ Во таа смисла, веќе се губи логичката оправданост за традиционалното датирање. Нема да навлегуваме понатаму во дискусија за датирањето бидејќи потребно е да се направи едно засебно истражување, но добро е да се потенцираат трендовите и научните достигнувања кои ги ползуваме и тука во една или во друга смисла.

33 Веројатно се работи од строго христијанска морална побуда за потенцијално „демократизирање“ на Еклогата (cf. Кол. 3:11).

34 Т. XVII ст. 11, 12, 22, 29, 49.

35 Monferratus, G. Antonius, ed., *Ecloga Leonis Et Constantini Cum Appendice* (Athenis: Typis Fratrum Perri, 1889).

36 За детална дискусија види: Burgman, L., ed., *Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V* (Frankfurt: Löwenklau-Gesellschaft, 1983), 10-12; 100-104; За другите датирања врз едицијата на Antonius G. Monferratus v. Gero, Stephen, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, with Particular Attention to the Oriental Sources* (Louvain: Secretariat du Corpus-SCO, 1973), 48 n. 1.

37 Daphne & Meijering, *A Sourcebook on Byzantine Law*, 100; Humphreys, *The Laws of the Isaurian Era*, 1-2; Humphreys, Mike, “Introduction: Contexts, Controversies, and Developing Perspectives”, in *A Companion to Byzantine Iconoclasm*, ed. by Mike Humphreys (Leiden/Boston: Brill, 2021), 32; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 444-445.

38 Humphreys, *The Laws of the Isaurian Era*, 14.

39 Детално за ова во: Brubaker & Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: A History*, 69-212; Humphreys, Mike, “First Iconoclasm, ca. 700–780”, in *A Companion to Byzantine Iconoclasm*, ed. by Mike Humphreys (Leiden/Boston: Brill, 2021), 325-368.

Некои карактеристични тенденции во правото после Јустинијан I

Постојат размислувања и веројатности дека во текот на VII век, кога одново се бараат државните поставки, Јустинијановото право воопшто и да не било непосредно користено, од една страна поради достапност или неразбирливост, а од друга страна поради намерно занемарување имајќи ги предвид сосема различните затекнати околности.⁴⁰ Секако, неразбирливоста доаѓа од процесот на еволутивната доминација на грчкиот јазик во секоја сфера од општеството, и запоставувањето на латинскиот. Но од друга страна, рамките кои биле ставени од страна на Јустинијан воопшто не биле занемарени, тоа е очигледно од насловот на Еклогата и од директното повикување на старото шествековно право. Веројатно задржувањето на старата рамка повеќе се должи на тежнеење кон икуменскиот карактер на државата, кој е проткаен низ визијата на Јустинијан и негово евентуално рестаблирање, наместо реално применување на Јустинијановите норми. Имено, во текот на VII век сретнуваме повеќе решавања на конкретни случаи, отколку трагање по едно општо законодавство. Императорите се стремеле да ги „изгаснат“ настанатите „пожари“ од место до место, преку едиктите, директни наредби или писма, а не да создадат правен систем.⁴¹ Секако дека за воведување на системско право решение, најпрво е потребно да се создаде политички систем и територија на која може да се примени истиот. Во никој случај тоа не било VII век, кога поскоро се надвиснувале постојано нови непријателски сили и од запад и од исток, отколку да се создава цврста византиска територија. Правните школи кои биле финансирани и исклучително важни во Јустинијановиот период, со предничење на Бејрутската школа, скоро и да исчезнале во периодот што следува. Евентуално може да се претпостави дека во Константинопол имало некаква оставштина на професорските кадри од старите римски правни центри и дека таму сè уште се изучувало правото.⁴² Веројатно е дека толкувањата направени врз основните одредби од Јустинијановиот корпус од страна на образованите професори (*antecessores*) и тогашните правни адвокати (*σχολαστικοί*) биле подостапни варијанти за потребите на судските разрешувања од втората половина на VI век, па сè до издавањето на Еклогата, кон средината на VIII век.⁴³ Таквата ситуација се должела на тоа што толкувањата биле подготвувани да служат како олеснети толкувања на неразбирливите законски норми или како непосредни предлози за решенија на конкретни проблеми. Оттаму изводливо е дека законотворците што Лав ги собрал за составување на Еклогата ги ползувале во голем степен токму списите

40 Haldon, John, *Byzantium in the Seventh Century*, rev. ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 257.

41 Ibid, 263-64.

42 Humphreys, *Law, Power, and Imperial Ideology*, 86. Индиректен доказ за такво нешто е канон 71 од Трулскиот собор каде се критикуваат студентите што изучуваат право (Свештени канони, 204).

43 ODB, vol. I, 109; Humphreys, *Law, Power, and Imperial Ideology*, 89; Burgman, *Ecloga*, 4-7.

на споменатите.⁴⁴ Има претпоставки дека во Еклогата се присутни некои црти и од источното обичајно право, што секако е доста логично, но тешко се извлекуваат директните линии на влијание.⁴⁵ Кога византиската централна власт го изгубила бирократскиот провинциски апарат и пропаднал стариот римски систем централизиран врз големите градски центри, многу тешко одело спроведувањето на централно донесените одредби, па затоа, како што споменавме, царевите се занимавале со континуирано решавање на поединечни локални теми, а пак разрешувањето на секојдневните граѓански проблеми било оставено на колку-толку функционалните остатоци на стариот правен поредок што во тој миг станал особено корумпиран и често се донесувале одлуки согласно на поединечната волја на судијата,⁴⁶ а воедно и во некои случаи може да се претпостави дека се синхронизирале со локалното обичајно право во недостаток на државна поткрепа.⁴⁷

Следствено, несомнено се раѓала силна потреба за создавање на ново практично законско устројство, што ќе биде применливо во новите околности.

Главните особености на преамбула (προοίμιον) од Еклогата

Не може, а да не се започне со анализа на терминот човекољубие (φιλανθρωπία) во Еклогата кој е клучен и во насловот на законикот и во уводот на преамбулата. Всушност, човекољубието претставува главна цел поради која се составува Еклогата. Насловот Ἐκλογή не значи само произволен избор на законски одредби, туку тој избор е направен за да се изврши „*поправка [на истите] за [постигнување] поголемо човекољубие*“. Имено, при составувањето на законикот, човекољубието добива централна улога околу која се гради и се подредува целата содржина. Концептот на поврзување на правото со човекољубието не е нов и е започнат од страна на Јустинијан I,⁴⁸ а Лав III и Константин V, од една страна, за да покажат континуитет и легитимизирање го следат неговиот пример, притоа модифицирајќи го во централен поим, а од друга страна, го применуваат принципот на *μίμησις* (подражавање) на Бог, кој бездруго е врвниот човекољубиец – кој преку воплотувањето го издигна човекољубието на највисок степен. Впрочем, во христијанската царска традиција човекољубието е особено значајна доблест за секој император, та според тогашниот византиски поглед секој цар е овластен од Бога да го уредува оностраното царство и воедно да го следи примерот на Христос, а со тоа и покажувањето човекољубие.⁴⁹ Тоа Божјо подражавање е прецизно нагласено со себеименувањето како

44 Можно е тие и да учествувале во законодавната комисија под терминот „богобојазливи“, како што и сугерира Бургман согласно на различни изданија на Еклогата. Види подолу.

45 Липшиц, *Еклога*, 11-12.

46 Прочитај го приложениот прилог подолу.

47 Поповска, *Историја на правото*, 71; Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, 269.

48 N. 81, 89, 129, 147.

49 За целиот концепт во Византија види детално во: Demetrios, Constantelos, *Byzantine philanthropy and social welfare* (New Brunswick & New Jersey: Rutgers University Press,

пастир на христијанското стадо.⁵⁰ Како што е претходно забележано од други истражувачи⁵¹, ова е само втор пат⁵² до тој момент, во правната византиска традиција царот да биде презентираан како пастир на верното стадо, со што се потенцира неговата улога како Божји претставник на земјата. Но, истовремено, ова е прв пат царот да се кити самиот себе со улогата на христијански пастир. Несомнено, ова е голем показател за улогата која Лав III сакал да ја преземе врз себе – на реформатор и возобновувач на државата со повторно поставување на христијанските темели, а од друга страна ја презентира и неговата идеологијата која веројатно целела кон цезаропапизам.⁵³ Претходно и Константин I е обдаруван со титулата христијански пастир⁵⁴ но тоа никогаш не станало дел од правната традиција, ниту пак заземало толку централно место во наративот, како што е во овој случај. Човекољубието и правото стануваат комплементарни термини бидејќи веднаш во првиот параграф од преамбулата маркирачки забележително е дека Бог е и првиот законодавец на човештвото. Играјќи ја улогата на христијански пастир и Божји намесник, Лав III и Константин V, неминовно биле поттикнати да ги комбинираат и фокусираат овие Божји атрибути кај себе.

Самиот концепт на човекољубието и пошироката идејно-теоретска подлога за Божјото намесништво, по принципот „како на небото, така и на земјата“,⁵⁵ се цврсто поврзани со мотивот на „старозаветната библичност“. Имено, преамбулата на Еклогата како ниеден друг дотогашен византиски документ изобилува со директни библиски цитати, а претставува и прв законик во кој вдахновението и урнеците за правда и правичност се темелат/базираат токму на тие библиски цитати. Можеби библичността е уште една директна поврзаност и наследеност од Трулскиот собор, како одреден концепт на легитимизација. Како и да е, таа легитимизација не е се однесува на содржината, зашто во оваа преамбула до израз доаѓа Стариот завет и старозаветните пророци *vis-à-vis* новозаветната сосредоченост на Трулскиот собор.⁵⁶ Се работи за апсолутна доминација на Стариот завет, та дванаесет од петнаесет цитати се старозаветни, наспроти три новозаветни. Повикувајќи се на Мојсеј и на Соломон и на нивната праведност и законоспроведливост, се гради една идеологија на „Нов Израел“ во рамките на Источното Римско Царство, со нови праведни пастири на „избраниот народ“ – на христијанското папство – Лав III и Константин V, кои како крајна цел имаат да ги сузбијат „стремежите на грешниците“, односно

1968).

50 Види прилог пар. 3.

51 Humphreys, *Law, Power, and Imperial Ideology*, 96,97.

52 Свештени канони, 149.

53 Види детално: Dagron, Gilbert, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 158-191.

54 VC, IV, 65:2.

55 Мт. 6:10.

56 Новозаветноста е проткаена низ поздравниот говор на Светите Отци (Свештени канони, 147-150), но и низ целокупниот опус на канони продуцирани таму (Ibid, 157-226).

да го ја спроведуваат небесната Божја волја на земјата. Поместениот фокус на Стариот завет и реактуализацијата на старозаветните идеи доаѓаат на очиглед и нешто подоцна во текот на самиот иконоборски спор, каде основните теолошки поставки на Хиерискиот собор и погледите на самиот цар Константин V се градат врз основа на старозаветни сликовни забрани.⁵⁷ Причините за ваквите тенденции генерално се спекулативни, но може да се разгледа нивниот мотив за што е можно подиректно поврзување со Бога од нивната политичко-управна позиција, како владетели на империјата. Нивната желба за брзо реформирање, зајакнување на внатрешниот систем и зацврстување на воената моќ ги принудила да побараат матрица за директна конекција со Бога, та за држава базирана на дадените од Бога закони во христијанските свети списи може да се посведочи во Стариот завет, следствено, новиот Мојсеј и новиот Соломон изгледаат доста логично избрани модели. Дополнително, издигнувањето на пастирската улога кој е поткрепена со Христовиот пример, направиле таква идејна мешавина што го овозможила претставувањето на овие императори како Божји избраници и праведници. Истовремено, воведувањето на нова општествена отсечка – како овој систем на идеи - преку која лесно се изделуваат лојалните од нелојалните, им овозможила брзо расчистување со своите неистомисленици и противници.⁵⁸ Така што, претпоставуваме дека Стариот завет им послужил како база за црпење на позитивни урнеци за Божји политички лидери (државници), врз што се обиделе да изградат нов царски идентитет. Додадено на ова Стариот завет бил слабо ползуван идеен поредок за функционирање на држава дотогаш, затоа со воведување на старозаветните концепти им се отворила можност за брзо елиминирање на тие што ќе одбијат да го прифатат новопонуденото.

Многу често во литературата може да се забележи поврзување на свештените црковни канони од Трулскиот собор со Еклогата во некоја концепциска смисла. Исто така, се потенцира непосредното влијание од претходнодонесените одредби врз подоцнежните, што веројатно е точно, но не мора да значи дека е директно и нужно. Имено, клучниот заеднички содржател на двата процеса е немањето нови регулативи подолг временски период, и на црковно и на државно ниво, па оттаму и потребата за нови канони и нови правни одредби станува очигледна. Едноставно, новиот општествено-културен поредок

57 За погледите на Константин V v. Gero, Stephen, *Byzantine iconoclasm during the reign of Constantine V, with Particular Attention to the Oriental Sources* (Louvain: Peeters Publishers, 1997); Lamberz, Erich, ed., *Concilium universale Nicaenum secundum: concilii actiones IV-V*, vols. III pars II (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2012), 532-599; Lamberz, Erich, ed., *Concilium universale Nicaenum secundum: concilii actiones VI-VII*, 3 vols. pars III (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2016), 600-793; Nicéphore, *Discours contre les iconoclasts*, traduction, présentation et notes par Mondzain- Baudinet M.-J. (Paris: 1989), 297-301; 303-304; Brubaker & Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: A History*, 189-196.

58 Класичен пример е отстранувањето на патријархот Герман веднаш откако не го потпишал бараното од страна на царот (Mango, C. & Scott, R., trans., *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (Oxford: Clarendon Press, 1997), 564-565, 610-611.

настанат од големите промени причинил неопходност од ново регулирање на црковното и на државното устројство. Заедничките општествени околности, пак, донеле контекст преку кој и Трулскиот собор и составувањето на Еклогата требало да регулираат аномалии кои дотогаш не биле такви. Затоа не треба да се заклучува дека составувачите на Еклогата биле под влијание на трулските канони, туку дека обете биле повлијаени од заедничките општествени неволји. Секако тука постојат и одредени индикации кои наведуваат на тоа дека има и системски поклопувања, како на пример, тематското групирање на нормите, што не било забележано претходно во споредбата помеѓу канонските и цивилните законски норми.⁵⁹ Понатаму, би можела да се земе предвид конекцијата во однос на брачните регулативи, како и поврзаноста во однос на свршувачката.⁶⁰

Иако Трулскиот собор на некој начин е еден од антиподите на иконоборската политика во однос на светите слики,⁶¹ не може да се каже дека е погрешно ако се направи директна корелација помеѓу одредени регулативни одредби или, пак, тоа да се погледне низ призмата на евентуален поширок општествен контекст на влијанија и околности, како што споменаваме. Така што, сметаме дека поврзувањето со каноните од овој собор има аргументационен материјал, што не мора да значи дека е непосреден и целосно намерен.

Судскиот систем во Еклогата

Што се однесува до судскиот поредок и до специјализираноста на институциите и функциите можеме само да претпоставуваме што се случувало од Јустинијан I до Лав III. Тргувајќи од позиција затекната веројатно до почетокот на VII век, каде прва судска инстанца се наоѓала во секој град, *defensores civitatis*, кои можеле да сослушуваат и пресудуваат случаи од секојдневен карактер, посериозните случаи се пренесувале во судовите на провинциските намесници, односно кај таканаречените *ordinarii iudices*. Понатаму нивото се издигнувало кон судовите на викариј на диоцезата (*diocesan vicarii* или *spectabiles iudicii*) кои служеле како апелациони судови, додека како врховен судија во најчест случај бил преторот на префектурата (*praefectus praetorio*) или во помал број случаи како врховна инстанца можел да се јави и императорот. Истовремено, градските епископи добивале сè поголема и поголема надлежност да пресудуваат во граѓанските спорови доколку за тоа постоела согласност од двете

59 Humphreys, *Law, Power, and Imperial Ideology*, 92; Burgman, *Ecloga*, 8.

60 Лысенко, О. Л., „Еклога 726 г.“, 27-28.

61 Brubaker and Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era: A History*, 61-62. Клучот на спротивставеноста е канон 82 со кој за прв пат во канонската историја се легитимира сликањето на Христос, поточно неговата човечка природа. За важноста на канонот види: Anderson, Benjamin, “Images in Byzantine Thought and Practice, ca. 500–700”, *A Companion to Byzantine Iconoclasm*, ed. by Mike Humphreys (Leiden/Boston: Brill, 2021) 149-158; Barber, Charles, *Figure and Likeness: On the Limits of Representation in Byzantine Iconoclasm* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2002), 46; Kitzinger, Ernst, “The Cult of Images in the Age before Iconoclasm”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 8 (1954), 121.

странки.⁶²

Од друга страна, во Еклогата се сретнуваат следниве три термини за судии: „δικαστής“ и „ἀκροατής“ и „ἄρχων“. Δικαστής, согласно на примерите во кои е искористен, имал најредуцирани надлежности. Главно, неговото делување е поврзано со ислушување на сведоци (Е. 14.1; 14.4; 14.7; 14.10), но споменат е и во други два контексти (Е. 8.3; Е. 15.2). Нивната сфера на опсег се движи во граѓанското право, а најверојатно се работи за судии кои биле делегирани од страна на повисоките инстанци (магистратите). Од друга страна, ἀκροατής⁶³ и ἄρχων⁶⁴ се доста дискутабилни во однос на нивната хиерархичност, така што настануваат големи дискусии какви се нивните директни надлежности и подредености; постои веројатност да се работи за истата личност, односно дека архонтот (магистратот) бил и истражен судија.⁶⁵ Архонтите тука се споменати само во судската надлежност што ја поседуваат, но можно е под терминот да се подразбира и цивилна и воена магистратска функција, дури и онаа на стратег на темите.⁶⁶ Сепак тоа останува само во сферата на спекулацијата бидејќи нема конкретни докази за што било во дадениот период настрана од претпоставките. Иако се користат термини кои се среќаваат во Јустинијановиот правен поредок, сепак, тука, во Еклогата таа терминологија е ставена во специфичен контекст, така што не може до крај да се дознаат целосните надлежности на судиите. Речиси е сигурно дека во текот на првата половина од VIII век се задржала некоја форма на основен и на апелационен суд, односно хиерархиско инстанцирање на судовите.⁶⁷

Како дел од правниот поредок низ текстот на три пати се сретнува и *табула-*

62 Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, 269; Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire*, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey, vol I (Oxford: Basil Blackwell, 1964), 479-480.

63 Најдобро да се предаде на македонски е „истражен судија“, додека буквалниот превод е „слушател“. Најверојатно законодавците инсистирале на библиската основа на терминот (Рим. 2:13; Јк. 1:22) и на враќањето кон Јустинијановата терминологија. Ова е најексплоатираниот судски термин од постоечките три (тука се и „δικαστής“ „ἄρχων“) во Еклогата. Но впечатливо е дека тешко може да се одреди границата и јасното дефинирање на истите. Всушност, овој законик си нуди сопствена терминологија која не е воопштена и која може да се сфаќа само во контекстот на самиот текст.

64 Од искористеноста во одредбите се забележува дека терминот е многу неконкретен, односно не може да се дознае кои се дадените нему надлежности, но може да се констатира дека опфаќа сфери и од граѓанското и од кривичното право. Фактички, освен основното значење на цивилен или на воен државен службеник/магистрат кој тука добил одредени судски надлежности не може да се изведе поконцизно значење на овој термин.

65 За некои теории околу овие три судски термини v. Humphreys, *Law, Power, and Imperial Ideology*, 105-113.

66 v. ODB, vol. I, 160.

67 Еклога 14.7

риј (ταβουλάριος),⁶⁸ како официјален нотар кој ги подготвувал документите за трансакциите и склучените договори. Само еднаш се сретнува терминот *бранител* (ст. грч. ἑκδικος, лат. defensor civitatis),⁶⁹ служба која повеќе служела за продолжување и реafirмирање на Јустинијановата правна меморија, отколку што реално на терен имала некакви надлежности.

Комисијата која ја составувала Еклогата, може да се каже дека не е премногу променета во својата структурална форма споредбено со VI век.⁷⁰ Прикажан е прилично комплексен систем на овластени службеници. Проблемот за истражувачите настанува кога не можат да ги идентификуваат во целост нивните практични службени должности. Први по редослед се споменуваат патрикиите: според Тактиконот на Успенски од IX в.⁷¹ почеста на патрикиј ја носат скоро сите воени, административни и судски челници. Ако тоа може да се проследи и еден век порано, во времето на Лав III, тогаш станува скоро невозможно да се идентификува што стои зад конкретното именување. Понатаму следува „најславниот квестор“ за кој веќе имаме одредени попрецизни рамки на разбирање. Од контекстот се забележува дека квесторот ја имал водечката улога во законодавната комисија за составување на Еклогата, што понатаму укажува дека службата на квесторот во VIII в. е многу слична во овластувањата со службата на дворскиот квестор (*quaestor sacri palatii*) од IV в. – подготвување и проследување на законите. Впрочем и почесната титула *ἐνδοξότατος* (најславен) наведува дека квесторот се вбројува во највисоките позиции на дворот. Но не е докрај јасно од која претходно воспоставена служба се наследува ваквото именување.⁷² Како трети по ред се наведени „најславните ипати“; Терминот *ὑπάτος*

68 E. 10.1.2; 14.8-9; v. ODB, vol. III, 1495; исто така табулариј е и едно од професионализираните занимања за кое е елаборирано во Книгата на епархот (Freshfield, H. E., *Roman Law in the Later Roman Empire: The Isaurian Period, Eighth Century, the Ecloga Edwin* (Cambridge: Cambridge University Press, 1938), 3-10).

69 E. 10.1.2; Тука станува збор за доцноримската државна служба (ст. грч. ἑκδικος, лат. defensor civitatis) воведена во IV в. која првично била наменета да ги брани сиромавите и угнетените во судовите против оние што се општествено супериорни во однос на нив. Таа првично имала низок ранг во судскиот систем, но Јустинијан I ѝ ја подигнува важноста и влијанието. Со кризата на римската држава во втората половина на VI в. сè повеќе од улогата на бранителот преземале градските епископи. Овде во Еклогата е воочливо дека се прави обид за реактуализација на самата служба, но факт е дека најдоцна до IX в. истата целосно се напушта. v. Harries, J., *Law and Empire in Late Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 54; ODB, vol. I, 600.

70 Burgman, *Ecloga*, 3-4.

71 Oikonomidès, N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1972), 47-63. Тактиконот има непроценлива важност за узнавање на цивилните, воените и црковни чиновници.

72 Во VI в. Јустинијан во својата 80 новела воведува нова служба *quaesitor* (κωαίστωρα) која имала сосема различни овластувања од претходно споменатата, односно на втората ѝ се дадени полициски и судски овластувања, главно поврзани со доселениците во главниот град. Во Филотевиот Клиторогионот од IX в. квесторот е на 34 место

е буквален превод за латинскиот термин *consul*. Од времето на Јустинијан I повеќе не се именуваале конзули и тие станале само почесна титула која главно се доделувала на сенаторскиот сталеж (членовите на синклитот). Следствено, слично како патрикиите, не можеме да дознаеме кои службеници или колкав број од нив опфаќа нивното именување во Еклогата и воедно кое било нивното реално законодавно познавање и влијание врз составувањето на овој законик.⁷³ Како последни, директно именувани, се „антиграфите“; практично тоа се непосредно подвластените помошници на квесторот, (букв. препишувачи). Оваа служба претходно ја вршеле *magistri srinocrum* подвластени на *magister officiorum* (надзорник на царската канцеларија). Едноставно тоа се службеници кои ја вршеле работата на систематизирање и синхронизирање на поредокот низ законодавниот текст.⁷⁴ И конечно, доаѓаме до неконкретизираната фраза „останатите богобојазливи“, тука не можеме да дознаеме за кои службеници станува збор. Во едно од изданијата на *Ecloga Privata Aucta Sinaiticus*⁷⁵ фразата „λοιποῦς τὸν τοῦ Θεοῦ φόβον ἔχοντας“ е замената со „λογιωτάτους σχολαστικούς“ (најучените схоластици), што во овој временски период претставува правен адвокат.⁷⁶ Но не е издржано да се оди подалеку со спекулирање бидејќи во основното издание нема таков контекст.

Судскиот систем од една страна е доста упростен во смисла на хиерархиската подреденост споредено со V в. и VI в., како да се изгубиле некои службени должности во вековите помеѓу, но кога ќе се погледне правната комисија која била задолжена за изработката на новиот законик, воочливи се приличен број

во службеничката хиерархијата (Bury, J. B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* (London: Oxford University Press, 1911), 136-137) па оттука се воочува дека во доцниот IX в. квесторот веројатно ги нема високите почести и овластувања и се чини дека поскоро ја имал службата на *quaesitor* отколку на *quaesitor sacri palatii*. Ова не треба да значи дека намалувањето на важноста се случила на преминот од VIII в. во IX в., зашто постои можност Лав III да му ги повратил овластувањата на квесторот кои ги поседувал во минатото само за да покаже континуитет и да создаде некаква истоветност со постапките на Јустинијан – квесторот да го води законодавството, каква што позиција заземал Трибонијан - без тоа да било случај во претходниот период. Оттука произлегуваат голем број нејаснотии во однос на тоа кога престанала да има важност и реална моќ службата *quaesitor sacri palatii* и дали подоцна споменуваниот квестор е наследник на функцијата што ја создал Јустинијан во VI век. Без разлика на сите тие проблематични околности, факт е дека во Еклогата квесторот има мошне висока и значајна функција, налик на онаа на *quaesitor sacri palatii*. За службата на квесторот види подетално во: Burgman, *Ecloga*, 3-4; ODB, vol. III, 1765-1766l; Humphreys, M. T. G., *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era: c.680-850* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 86.

73 v. ODB, vol. II, 963-964; Bury, *The Imperial Administrative System*, 25-26.

74 v. Oikonomidès, *Les listes de préséance*, 321-322. Bury, *The Imperial Administrative System*, 75.

75 Simon, D. & Troianos, S., eds., *Ecloga Privata Aucta Sinaiticus* (Frankfurt, 1979), 168-177.

76 v. ODB, vol. III, 1852.

на различни категории кои имале правни надлежности. Сметаме дека сепак тука, во Еклогата, поради практични причини различните типови на судски подредувања биле упростени поради забрзувањето на одвивање на процесите и бирократскиот апарат што полека не можел да биде достапен на секое парче земја од империјата поради постојаната несигурност. Спротивно на ова, во центарот на империјата немало никаков проблем да се зачува или возобнови комплексна законодавна комисија која не претрпела драстични промени со Јустинијановата. Според тоа, може да се забележи една мешавина од комплексни и упростени правни карактеристики.

Иконоборските бранови на движење и нивната опозиција во текот на VIII и IX век предизвикале различни бранувања во византиското општество и неминовни рески промени по нивното завршување. Секако, во прв план предничат промените на генералните црковни текови, односно рестаблирањето на светите слики во ортопраксата, но од друга страна поради третирањето на иконоборството како еретичко движење, денес се наоѓаме во ситуација да не располагаме со автентична иконоборска изворна граѓа како последица на реакцијата на иконофилите по завршувањето на спорот, како што беше споменато во уводот. Еклогата иако преживела до денес како автентичен документ на Исавриската династија, сепак нема иконоборски тенденции во истата, па можеби и затоа имала таков животен век. Сепак, без разлика на тоа што го преминала првиот иконофилски „филтер“ на директна елиминација, имала свој ограничен рок на практична примена. Така, за време на новото законодавство воведено од македонската династија (Василиј I и Лав VI) Еклогата била перципирана како неортодоксен законик.⁷⁷ За да се надмине регулирањето на правните односи преку Еклогата, биле создадени *Прохиронот* и *Епанагогата* со главна цел да се амортизираат новите појави на теренот и да се замени, за нив, нехристијанскиот законик, но и новите цареви да се презентираат како нови законотворци што би влијаело позитивно на нивната општа репутација. Влијанието на новостите и во некоја смисла парадигмите што биле инкорпорирани во „иконаборскиот“ законик, сепак не биле така лесно прескокнати. Во областите на јавното и наследното право, како и во одредени делови на брачното право речиси да биле преземени целосно обрасците од Еклогата, но помали влијанија имало и во други области.⁷⁸

Оттаму, можеме да заклучиме дека Еклогата имала свој ограничен век на употреба како главен законодавен акт во империјата, до втората половина на IX век, но нејзините различни концепти биле преземани и во следните византиски законски акти, но и пошироко, како позитивни примери на примена на правото.⁷⁹

77 Липшиц, *Эклога*, 20; Лысенко, О. Л., „Эклога 726 г.“, 40

78 Поповска, *Историја на правото*, 73; Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire*, vii-viii.

79 Щапов, Н. Ярослав, *Византийская «Эклога законов» в русской письменной*

Како заклучни зборови може да се каже дека потребите од ново озаконовување во VIII век биле предизвикани од причинско-последични процеси што почнале да се развиваат од втората половина на VI век, по започнатото уривање на Јустинијановиот икуменски систем на владеење. Еклогата, гледана низ нејзината преамбула, претставува еден содржински богат текст, кој најнапред го оцртува новиот замислен идентитет што законодавците сакале да го применат врз начинот на царувањето, но и врз концептот на правната државата. Јустинијан и неговото дело биле основен басен од кој се црпеле идеите за настанок, но тој идеен систем како што видовме претрпел големи модификации и од јазична смисла и од содржинска смисла. Се чини дека човекољубието како термин е маркер од еден збор за целата преамбула. А подражавањето на Бога преку тој термин и земањето на пастирската улога врз христијанското паство *vis-à-vis* свештенство и неговиот поглавар, константинополскиот патријарх, како крајна инстанца го иницираат *цезаропанизмот* како значен посакуван атрибут за Лав III и Константин V. Старозаветниот идеален систем на царување тука се надвиснува во фреквентност споредбено со новозаветноста, што сметаме дека е исклучиво поради неползуваноста до тој момент од страна на другите византиски царски ликови. Па така, тоа послужило како добра основа за градење на нова царска просопографија и религиозна конекција. Најверојатно, разнишаната и несигурна состојба во империјата биле главните двигатели да се тргне во потрага по нов царски идентитет што за возврат требало да го зацврсне авторитетот во очите на популацијата на која несомнено ѝ требало нов избавувач во тие критични моменти.

Централизираноста на судскиот систем, промовиран низ преамбулата, е уште еден показател дека било потребно да се стегне судскиот систем во цврст поредок и конечно да се намали корумпираноста преку новиот начин на финансирање на поединечните службеници. А исто така очигледна е и тенденцијата да се задржат Јустинијановите термини што би требало да биде една легитимизација на новото законодавство, односно веќе усвоениот позитивен пример на Јустинијановото право бил репродуциран во својата основа.

Целиот пристап кон формирањето на овој законик и сите проткаени мотиви низ него, дефинитивно треба да се гледаат низ призмата на еден поширок општествен поредок кој се движел еволутивно од втората половина на VI век, па сè до конкретните околности во владеењето на споменатите законодавци.

Прилог кон текстот

традиции (Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2011); Цибранска-Костова, Маријана, „Право и власт в Предисловието към Еклогата: Славянски езикови проекции“, *Palaeobulgarica / Старобългаристика* н. 4 (2022), 419-437; Margetić, L., “Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest”, *I Zb. Prav. Fak. Sveuc. Rij.* 53 (1980), 53-60.

Превод на македонски јазик на преамбулата од Еклогата⁸⁰

Избор (Еκλογή) на закони, скратено подготвен од Лав и Константин - мудрите и благочестиви цареви - од Институциите, Дигестите, Кодексот и Новелите на Великиот Јустинијан, а и поправка [на истите] за [постигнување] поголемо човекољубие; издаден во месец март, деветта индикација, 6248 година од создавањето на светот

Во името на Отецот и Синот и Светиот Дух
Лав и Константин благочестиви цареви

1.⁸¹ Господ и творецот на сè, нашиот Бог, откако го создаде човекот и го удостои со слободна волја, му даде, согласно на пророчките зборови, закон за поткрепа⁸² и преку него му објави сè што треба да прави и да избегнува: да ги избира оние нешта што го водат кон спасение, а да ги одбегнува причините за казнување. И никој од оние што ги држат неговите заповеди или – нека не се случи – што ги прекршуваат, на овој или на оној начин, нема да биде преминат од соодветната вратка за сторените дела. Зашто Бог е тој кој однапред ги објави обата исхода, а силата на неговата реч која е непроменлива и го вреднува сечие дело, според евангелските зборови, нема да премине.⁸³

2. Бидејќи ни ја врачи царската власт - според неговата волја⁸⁴ - а го стори тоа во знак на нашата љубов, [проследена] со страв, кон Него и бидејќи согласно со [зборовите на] Петар, корифејот на апостолите, Он ни заповеда да бидеме пастири на најверното [негово] стадо,⁸⁵ сметаме дека за возврат не му е ништо поважно и поголемо одошто водењето во законитост и праведност⁸⁶ на оние што ни ги довери, а со тоа да се прекине веригата на секоја неправда, да се разврзат јазлите на присилните договори⁸⁷ и да се одвратат стремежите на грешниците; па на тој начин, преку победите над непријателите, ние да бидеме овенчани од неговата семоќна рака со поскапоцена и поуважена [круна] одошто дијадемата што ја носиме, та Царството да ни биде успокоено и власта непоколеблива.

3. Затоа, сосредоточени со овие грижи, насочувајќи ја [нашата] бдеечката мисла кон изнаоѓање на богоугодните и општополезните нешта, претпочитајќи ја праведноста како доносител на небесните нешта за сите земни суштества и како поостра од секој меч преку силата на оној кому [таа] служи [во борба] против непријателите, како и знаејќи дека донесените закони од претходни-

80 Преводот е извршен на изданието на Бургман (Burgman, *Ecloga*, 161-244).

81 Нумерирањето на параграфите не е преземено од оригиналното издание, туку е вметнато за потребите на овој труд.

82 Ис. 20:8.

83 Мт. 24:35.

84 Букв.: „како што сметаше за згодно“ (ὡς ἠὲ δόκησε).

85 1 Птр. 5:2.

86 Ис. 9:7; 3 Цар. 10:9.

87 Ис. 58:6.

те цареви се напишани во многу книги, та за едни смислата во нив е тешко разбирлива, за други воопшто непознатлива – највеќе за оние кои се наоѓаат надвор од нашиот богочуван и царски град – откако ги повикавме најславните наши патрикии, најславниот квестор, најславните ипати и антиграфи и останатите богобојазливи им заповедавме сите овие книги да ги соберат во нашата палата⁸⁸; откако сè иследивме со внимателно разгледување - и добро донесената содржина во овие книги и нашите новодонесени акти⁸⁹ - сметавме дека е соодветно одредбите за секојдневните спорови, за [правните] договори, а и за соодветните казни за престапите да бидат собрани на појасен и поконцизен начин во оваа книга, [целејќи] кон лесна спознатливост на моќта на овие блажени закони, кон правилно и лесно расудување во разрешувањето на споровите, кон справедливо казнување на престапниците, како и кон одвраќање и поправање на оние што се наклонети кон гревот.

4. Им препорачуваме, а истовремено и им заповедаме на поставените што треба да ги применуваат законите да се воздржат од сите човечки страсти и со здрав разум да носат одлуки за вистинска праведност: ниту да го занемаруваат сиромавиот, ниту да допуштаат вршителот на неправда да остане неосуден, ниту, пак, навидум и на збор претерано да се восхитуваат на праведноста и еднаквоста, а на дело да ги претпочитаат неправдата и алчноста како полезни, туку кога расудуваат за две страни – една што се стекнала со повеќе од потребното и друга што е оштетена (букв. „има помалку“) – обете страни да ги третираат рамноправно и да одземат од сопственикот толку колку што ќе увидат дека оштетената страна во таа ситуација била онеправдана од него. Оние, пак, кои немаат вистинска праведност што живее во нивните души, ами расипани од парите или наклонети кон пријателство или осветувачки настроени поради непријателство или понизливи кон моќните, не можат исправно да расудуваат и преку својот пример го покажат вистинословењето на Псалмистот: „Дали навистина кажувате правда? Судите ли праведно, вие човечки синови? Зашто во срцето свое кроите безаконија на земјата, а вашите раце плетат неправда.“⁹⁰ Впрочем, како што и мудриот Соломон, зборувајќи параболично во беседата за мерките, за нееднаквиот суд рече: „голема и мала мерка се одвратни на Господа.“⁹¹

5. Овие работи се востановени од нас како опомена, воедно и како предупредување, кон тие што знаат што е праведно, а сепак ја извртуваат вистината; а за оние што тоа е несфатливо поради недостаток на стреш и на оние кому целосно е недостижно да го поделат на секој еден соодветното, според зборовите на Исус Сирахов: „тие да не бараат од Господа власт, ниту од царот место почесно, а ниту да настојуваат да станат судии бидејќи воопшто не се

88 Букв.: „кај нас“ (παρ' ἡμῖν).

89 Се мисли на актите/декретите што биле издадени пред издавањето на Еклогата.

90 Пс. 57:1-2.

91 Изреки 11:1; 20:10.

способни да ги сотрат неправдите.⁹² Оние што имаат разум, проникливост и јасно познавање за вистинитата праведност, да се сосредоточат кон исправно расудување и непристрасно да определуваат секому според заслугата. Зашто така, Нашиот Господ Исус Христос, силата и мудроста Божја, ним им дарува повеќе знаење за праведното и им ги разоткрива тешко изнаодливите нешта; Он го измудри кон вистината и Соломон додека тој го бараше праведното и му помогна да им изнајде на жените исправна и погодна одлука за детето. Бидејќи кажаното од двете (жени) беше непосведочено, тој заповеда да се отстапи тоа на природата⁹³ и така постапи за преку неа да се изнајде она што беше непознато: кога туѓинката бесчувствително ја прифати наредбата за убиството на детето, вистинската мајка, поради природната љубов, одби да го прифати дури и навестувањето за наредбата.⁹⁴

6. Оние што се поставени од нашата благочестивост да судат спорови и на кои им е врачена праведната терезија во согласност со нашите благочестиви закони, треба да ги имаат предвид овие [гореспоменати] работи, да ги разберат и да се придржуваат до нив. Зашто со таквото [постапување] се стремиме да служиме на Бога кој нам ни го врачи царскиот жезол;⁹⁵ со овие оружја, преку неговата сила, сакаме цврсто да се спротивставуваме на нашите непријатели; веруваме дека христоименуваното стадо, кое од неговата власт е доверено на нашата кроткост, на ваков начин расте и напредува во добрините; се надеваме дека со ова ќе го возобновиме древното државно правосудство.

7. Бидејќи Нашиот Господ и Спасител Исус Христос рече: „не судете според надворешноста, туку судете со праведен суд,⁹⁶ исправно е да се има воздржаност од секаков вид на подароци; Та запишано е: „тешко на оние што ги оправдуваат безбожништвата заради подароци⁹⁷ и оние што го извртуваат патот на

92 Сир. 7:4, 6.

93 Ова може да се земе како пример со кој во христијанството се ползува „природното право (ius naturale)“. За природното право и неговата улога во христијанскиот законодавен систем види: Helmholtz, R. H., “Natural Law and Christianity: A Brief History”, in *Christianity and Natural Law: An Introduction*, ed. by Norman Doe (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 1-16.

94 3 Цар. 3:16-28.

95 Тука уште еднаш се потврдува принципот (по Божја волја) по кој се верувало дека византискиот цар се именува за таков. Царот всушност се наоѓа помеѓу Бог и народот, тој е човекот кој со Божјо одоброволување управува со луѓето на земјата. Интересно е што во целиот уведен текст целосно е занемарен стариот римски принцип по кој царот се одобрува од народната толпа, а постоел кај царевите од претходниот период (v. Караγιαννόπουλος, I. E., *Η πολιτική θεωρία των βυζαντινών* (θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 1992), 25-42; Атанасовски, А., *Византинци – Начин на Живот* (Скопје: Тримакс, 2017), 188-195). Очигледно Лав III инсистира на истакнување на христијанскиот елемент како вредносен систем.

96 Јн. 7:24.

97 Ис. 5:23.

кротките,⁹⁸ лишувајќи ги праведните од правдата. Нивниот корен ќе стане гнил, а цветот нивни ќе биде разнесен како прашина во воздух, зашто не сакаа да го исполнат Господовиот закон.⁹⁹ Имено, наградите и даровите ги ослепуваат очите на мудрите“.¹⁰⁰ Обидувајќи се да направиме целосно одвраќање од таквата бесрамна лакомост, одлучивме од нашиот благочестив сакелион (σακελλιον)¹⁰¹ да се обезбедува плата за најславниот квестор, за антиграфите и за сите што извршуваат служба во судските органи,¹⁰² со цел тие да не земаат никаков [надоместок] од ниедно лице за чиј случај одлучуваат и за преку нас да не се исполни изреченото од пророкот - „ја предадоа правдата за сребро“¹⁰³ – па така како престапници на Божјите заповеди да го навлечеме неговиот гнев.

Библиографија

Anderson, Benjamin, “Images in Byzantine Thought and Practice, ca. 500–700”, *A Companion to Byzantine Iconoclasm*, ed. by Mike Humphreys (Leiden/Boston: Brill, 2021).

Атанасовски, А., Византинци – Начин на Живот (Скопје: Тримакс, 2017).

Auzépy, Marie-France, “State of emergency (700–850)”, in *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500–1492*, ed. Jonathan Shepard (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 251-291.

98 Амос 2:7.

99 Ис. 5:24.

100 5 Мојс. 16:19.

101 Сакелион во овој период, а почнувајќи од VII в. претставува државна благајна, пред сè наменета за собирање пари што било различно од вестиариј (βεστιάριον) - главно за непарични добра. Сепак не била определена јасна граница помеѓу овие две благајни, па често и од вестијариј можело во одреден дел да се исплатат и парични плати. Самиот раководител на сакелионот, сакелариј, се смета дека ја презел функцијата на повереникот на приватната царска благајна (comes rerum privatarum) и на повереникот на државната благајна (comes sacrarum largitionum), односно дека сакелариј претставувал некој вид комбинација од претходните две функции. v. ODB, vol. III, s.v. “sakellarios” & “sakellion”, 1828-1830; Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, 180-186; Bury, *The Imperial Administrative*, 84-85.

102 Тука е воочлива намерата на Лав III да воведо целосна централизација на судските органи во финансиски аспект, со што би имал подобра контрола врз апаратот. Од друга страна, забрана за секаква такса или награда (давачка) за судските службеници од страна на странките во текот на судскиот процес е радикален потфат што царот решил да го примени. Очигледно претходните давачки со кои странките биле оптоварени во текот на процесот воделе кон создавање на коруптивна ситуација и кон одолжување на судскиот процес, сè со цел да се вливаат што е можно повеќе пари кај судскиот апарат. Токму затоа, царот решава да посегне по вакви мерки. За давачките на странките во претходниот период види: Jones, *The Later Roman Empire*, 496-507.

103 Амос 2:6;

Barber, Charles, *Figure and Likeness: On the Limits of Representation in Byzantine Iconoclasm* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2002).

Божилов, Иван и Гюзелев, Васил, *История на средновековна България VII-XIV век* (София: Анубис, 1999).

Brubaker, Leslie & Haldon, John, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: The Sources* (Birmingham: Ashgate, 2001).

Brubaker, L. and Haldon, J., *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: A History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

Burgman, L., ed., *Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V* (Frankfurt: Löwenklau-Gesellschaft, 1983).

Burgmann, Ludwig, “Die Nomoi Stratiotikos, Georgikos und Nautikos”, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta XLVI* (2009), 53–64.

Bury, J. B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* (London: Oxford University Press, 1911).

Dagron, Gilbert, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

Davis, D. Leo, *The First Seven Ecumenical Councils (325-787): Their History and Theology* (Collegeville: The Liturgical Press, 1983).

Demetrios, Constantelos, *Byzantine philanthropy and social welfare* (New Brunswick & New Jersey: Rutgers University Press, 1968).

Eusebius, “Vita Constantini”, *Eusebius Werke*, Band 1.1: Über das Leben des Kaisers Konstantin, ed. Winkelmann, F. (Berlin: Akademie-Verlag, 1975).

Freshfield, H. E., *Roman Law in the Later Roman Empire: The Isaurian Period, Eighth Century, the Ecloga* (Cambridge: Cambridge University Press, 1938).

Gero, Stephen, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, with Particular Attention to the Oriental Sources* (Louvain: Secretariat du Corpus-SCO, 1973).

Gero, Stephen, *Byzantine iconoclasm during the reign of Constantine V, with Particular Attention to the Oriental Sources* (Louvain: Peeters Publishers, 1997).

Harries, J., *Law and Empire in Late Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

Hegel, Martin, *Crucifixion: In the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross* (Philadelphia, Fortress Press, 1978).

Helmholtz, R.H., “Natural Law and Christianity: A Brief History”, in *Christianity and Natural Law: An Introduction*, ed. by Norman Doe (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 1-16.

Hiti, Filip, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas* (Sarajevo: Veselina Malesa, 1988).

Humphreys, M. T. G., *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era: c.680-850* (Oxford: Oxford University Press, 2014).

Humphreys, Mike, “Introduction: Contexts, Controversies, and Developing Perspectives”, in *A Companion to Byzantine Iconoclasm*, ed. by Mike Humphreys (Leiden/Boston: Brill, 2021), 1-108.

Humphreys, Mike, “First Iconoclasm, ca. 700–780”, in *A Companion to Byzantine Iconoclasm*, ed. by Mike Humphreys (Leiden/Boston: Brill, 2021), 325-368.

Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, vol. I (Oxford: Basil Blackwell, 1964).

Καραγιαννόπουλος, Ι. Ε., Η πολιτική θεωρία των βυζαντινών (θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 1992).

Kazhdan, P. Alexander, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol I-III (NY; Oxford: Oxford University Press, 1991).

Kitzinger, Ernst, "The Cult of Images in the Age before Iconoclasm", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 8 (1954), 144-150.

Kokoszko, Maciej and Leszka, J. Mirosław, "Naval fire/liquid fire. Byzantine „MIRACLE“ Weapon and the question of its familiarity to the Bulgarians between the 7th and 11th century", *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 25 (2012), 9-15.

Lamberz, Erich, ed., *Concilium universale Nicaenum secundum: concilii actiones I-III*, vols. III pars I (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2008).

Lamberz, Erich, ed., *Concilium universale Nicaenum secundum: concilii actiones IV-V*, vols. III pars II (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2012).

Lamberz, Erich, ed., *Concilium universale Nicaenum secundum: concilii actiones VI-VII*, 3 vols. pars III (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2016).

Липшиц, Е. Э., *Право и суд в Византии в IV-VIII вв* (Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1976).

Липшиц, Е. Э., пере., комме., *Эκлога. Византийский законодательный свод VIII века* (Москва: Наука, 1965).

Louth, Andrew, "Byzantium transforming (600–700)", *The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500–1492*, ed. by Jonathan Shepard (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 221-250.

Лысенко, О. Л., „Эκлога 726 г. - памятник права Византии эпохи иконоборчества и «Правового новаторства»,“ *Вестник Московского университета*, Серия 11: Право 2014. № 3, 16-41.

Mango, C. & Scott, R., trans., *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (Oxford: Clarendon Press, 1997).

Margetić, L., "Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest", *I Zb. Prav. Fak. Sveuc. Rij.* 53 (1980), 53-78.

Monferratus, G. Antonius, ed., *Ecloga Leonis Et Constantini Cum Appendice* (Athenis: Typis Fratrum Perri, 1889).

Nicéphore, *Discours contre les iconoclasts*, traduction, présentation et notes par Mondzain- Baudinet M.-J. (Paris: 1989).

Oikonomidès, N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1972).

Острогорски, Георги, *Историја на Византија* (Скопје: Наша книга, 1992).

Penna, Daphne & Meijering, Roos, *A Sourcebook on Byzantine Law: Illustrating Byzantine Law through the Sources* (Leiden/Boston: Brill, 2022).

Поповска, Билјана, *Историја на правото*, дел II (Скопје: 2-ри август, 2007).

Sarris, Peter, "The Eastern Empire from Constantine to Heraclius (306-641)", *The Oxford History of Byzantium*, ed. by Cyril Mango (Oxford; New York: Oxford University Press, 2002), 19-70.

Shedlock, R., *The Iconoclastic Edict of the Emperor Leo III 726 A.D.* (Massachusetts: University of Massachusetts, 1968).

Simon, D. & Troianos, S., eds., *Ecloga Privata Aucta Sinaiticus* (Frankfurt: 1979).

Speck, Paul, “Wunderheilige und Bilder. Zur Frage des Beginns der Bilderverehrung”, *Varia III*, *Poikila Byzantina* 11 (1991) 163—247.

Speck, Paul, “Bilder und Bilderstreit”, *Varia VII*, *Poikila Byzantina* 18 (2000) 53—74.

Spulber C. A., *L'Eclogue des Isauriens* (Cernautzi: Librarie Mühldorf, 1929).

Успенски, Фјодор, *Историја Византијског Царства од 6. до 9. Века*, прев. Зоран Буљугић (Београд: Zepher Book World, 2000).

Цибранска-Костова, Маријана, „Право и власт в Предисловието към Еклога-та: Славянски езикови проекции“, *Palaeobulgarica / Старобългаристика* н. 4 (2022), 419-437

Штрбеvски, Љ. Миле, гак. Мулев, Јани, прев., *Свештени канони на Светата Православна црква* (Велес: Повардарска Епархија – „Св. Ѓорѓи Полошки“, 2011).

Щапов, Н. Ярослав, *Византийская «Эклога законов» в русской письменной традиции* (Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2011).

м-р Дамјан Бужаровски

Институт за историја, Филозофски факултет и Економски факултет, УКИМ – Скопје

Економските и материјалните последици од Илинденското востание – случајот на градот Крушево

Abstract: The Ilinden Uprising represents a turning point in the history of the Macedonian national liberation movement. The topic of the Ilinden Uprising is a well-covered one, being extensively discussed in both Macedonian and Bulgarian historiography, with numerous monographs, scientific articles, books, and contributions dedicated to it. However, there are aspects of this uprising that have not been extensively researched, offering opportunities for further scientific inquiry. One such topic are the economic and material consequences of the Ilinden Uprising. Besides the political decisions and reforms adopted by the Great Powers after suppressing the uprising, the Ilinden Uprising left significant economic and material repercussions. In this paper, we have chosen as case study the city of Krushevo, which was liberated during the uprising but suffered terribly with grave consequences after its reoccupation by the Ottoman armies and the bashibozuk. In this paper, we will examine the extent of these damages and their impact on the economic and material well-being of the population in Krushevo.

Key words: uprising, consequences, economy, recession, losses.

Илинденското востание претставува пресвртен чин во историјата на македонското национално-ослободително движење. Во него дошле до израз вековните стремежи на македонските народни маси за слобода и сопствена држава. Затоа ова востание зазема значајно место во поновата историја на Македонија и е најкрупен настан во историјата на Македонија до Втората светска војна.

Навидум темата за Илинденското востание е прилично елаборирана и експлоатирана тема. Ова востание е една од најобработуваните теми во македонската и во бугарската историографија и на оваа тематика се напишани голем број на монографии и научни статии, книги, зборници и прилози. Оттука во една толку елаборирана тема, не можеме да очекуваме нови, револуционерни откритија, па интересот за истражување и толкување на Илинденското востание денес е сè помал. Сепак постојат некои моменти околу ова востание кои и не се толку многу истражени, па отвораат простор за понатамошен научен интерес. Една таква тема се ѝ економските последици од Илинденското востание. Имено покрај политичките одлуки и реформи кои биле донесени од големите сили по задушувањето на востанието, Илинденското востание оставило голе-

ми економски, како и материјални последици. Со цел да ги разгледаме овие последици во овој труд како case study го одбравме градот Крушево, кој бил ослободен за време на востанието, но по повторното заземање од страна на османлиските војски и башибозукот страшно настрадал.

Кон средината на XIX век, Крушево се развило во една од најбогатите и најпросперитетни населби во Македонија. Ваквиот развој се должел благодарение на близината на вилаетската метропола, Битола, но и благодарение на претприемничкиот дух на крушевчани, па за помалку од еден век, од мало село, Крушево прераснало во важен трговско-занаетчиски центар.¹ Голем број крушевчани биле гурбетчии и главно се занимавале со сидарство, а другите биле занаетчии и трговци, гурбетувајќи во разни делови на Балканскиот Полуостров и надвор од него.² Според К’нчов во 1900 година во Крушево живееле вкупно 9.350 жители, од кои 4.000 Власи, 400 Арнаути христијани и 4.950 „Бугари“ христијани.³

Во периодот по Илинденското востание условите во османлиска Македонија значително се влошиле. Земјата била обременета со нереди, метежи и безредија, проследени со крвопролевање. Особено од ваквата анархична и хаотична ситуација биле погодени местата кои биле најмногу опфатени од востанието и од револуционерниот вриеж. Едно од тие места бил и градот Крушево, каде бил постигнат највпечатлив востанички успех. Крушево од востаниците било ослободено на 3 август и во него била организирана привремена граѓанска власт, под покровителство на востаничките сили.⁴ Истиот ден имало обиди за повторно преземање на градот од страна на Османлиите, кои продолжиле и на 4 август, но тие завршиле без успех. Турците сфатиле дека градот го бранеле силни востанички одреди, добро вооружени и со висок борбен морал. Оттука тие повеќе не се обиделе повторно да го преземат градот сè до доаѓањето на многубројната армија на Бахтијар паша.⁵ Со тоа настапил релативно мирен период за Крушево во наредните денови. Сепак ваквиот успех на востаниците, по десетина дена при повторното заземање од страна на Османлиите, скапо го чинел градот и неговите жители и оставило страшни човечки и материјални жртви.

Прва задача на Високата порта при задушувањето на востанието, било пре-

1 Минов, Никола, „Битка за жртвите: Прилог кон прашањето за одгласот на Илинденското востание во странскиот печат“, *Историја/Journal of History*, LIV/1 (2019), 36.

2 Майски Кировъ, Никола, „Гр. Крушово и борбитѣ му за свобода“, *Иллюстрация Илинденъ*, година VI, книга 9 (59) (1934), 14.

3 К’нчов, Васил, Македонија, *Етнографија и статистика*. II фототипно издание (Софија, 1996), 240. К’нчов Македонците ги именува како Бугари.

4 Горѓиев, Ванчо, „Илинденското востание (1903)“, *Востанијата во Македонија*, ред. Ратко Дуев (Скопје: УКИМ-Филозофски факултет-Скопје, 2015), 238.

5 *Историја на Крушево и Крушевско: од постанокот на градот до поделбата на Македонија*, ред. Крсте Битоски (Крушево: Собрание на општината и Општински одбор на Сојузот на борците од НОВ – Крушево, 1978), 212-216.

земањето на Крушево. Со ваквата акција бил определен да раководи Бахтијар паша, а биле ангажирани од 15.000 до 18.000 души војска со коњаница и артилерија, како и броен башибозук. Војската на 11 август тргнала од Прилеп кон Крушево. Планот бил градот да се опколи и стегне во челичен обрач и да се принуди на капитулација.⁶

Самиот напад на Крушево од страна на османлиските групи започнал на 12 август 1903 година по претходно барање востаниците да се предадат.⁷ Откако тие одбиле, првично градот бил бомбардиран со топови и пушки, а околу 11 часот вечерта војската навлегла и почнала да пали некои куќи. Како што е наведено во еден документ од српска провениенција преку ноќта оганот се раширил и ја проголтал целата чаршија. Притоа била запалена и грчката црква и до околу 50 куќи.⁸ Следното утро, откако се разделило на многу куќи имало поставено бели знамиња, а и групи од луѓе се упатиле со бели знамиња кон војската за да покажат дека се предаваат.⁹ Но наместо тоа уследил страшен грабеж и колеж. Војниците и башибозукот влегувале во градот и за секого што ќе помислиле дека можеби има пари, го удирале со кундаците, го ограбувале, а некои и ги убивале. Потоа војската и башибозукот на населението затекнато во своите домови му барале пари и го ограбувале, а во спротивно го убивале, но на мнозината им ги зеле и парите и ги убиле.¹⁰ Во еден британски документ од 21 октомври 1903 година за навлегувањето на османлиските војски во градот се вели: „а кога турската војска влегла во градот, тие го оставиле градското население на неконтролираното дивеење на војниците и башибозукот, кои убивале, вршеле грабежи и палеле во текот на неколку дена“.¹¹ Голем број од башибозукот бил формиран од „турските“ селани од околните села на Крушево и се верувало дека тие, кои одамна им завидувале на имотите на крушевчани немало да ја пропуштат шансата да пљачкосуваат.¹² Дури Турците се фалеле како главниот командант - пашата им дозволил да пљачкаат.¹³ Од колежот не биле поштедени ниту децата. Дописникот на Дејли мејл Реџиналд Вион посетувајќи ја болницата во Битола забележал:

Овие се од Крушево, рече нашиот водич. Детето е погодено во стапа-

6 Ibid, 229.

7 *Историја на македонскиот народ*, книга втора, ред. Данчо Зографски и Љубен Лапе (Скопје: НИП „Нова Македонија“, 1969), 246.

8 Лапе, Љубен. „Нови документи за Илинденското востание“, *Илинденски зборник 1903–1953*, ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 58.

9 Лапе, „Нови документи“, 59; Майски Кировъ, Никола, „Гр. Крушово и борбитъ му за свобода“, *Иллюстрация Илинденъ*, година VII, книга 4–5 (59) (1935), 10.

10 Лапе, „Нови документи“, 59.

11 *Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904)*, Том. VI, ред. Александар Трајановски (Скопје: Државен архив на Република Македонија и Македоника литера, 2012), 450-451

12 *Македонија во делата на странските патописци 1903*, ред. Александар Матковски. (Скопје: Гурѓа, 2007), 162.

13 Лапе, „Нови документи“, 51.

лото, но мајката го спасила и побегнала во планините, каде што долго гладувале. Пријателите ги скриле овде пред два дена. Нервна слабост и изгладнетост, додава тој, враќајќи ја листата.¹⁴

Ужасите кои ги снашле крушевчани се опишани од повеќе странски новинари и патописци кои непосредно по заземањето на Крушево или го посетиле местото или од други на терен дознавале за настаните таму. Во еден патопис од непознат автор од 1903 година се наведува:

Еден американски журналист заминал без официјална дозвола во местенцето Крушево, уништено од Турците; тој на самото место, се уверил дека ужасите опишани во весниците со ништо не биле преувеличени, и дека сета работа била стокмена во согласност со наредбите од Манастир и веројатно со знаење на самиот султан. Три недели поминале од катастрофата и во Крушево сè уште не биле тргнати труповите; многу од ранетите останувале без помош, а локалните лекари биле убиени уште во почетокот; милосрдните сестри се обраќале до главниот началник на тој крај и до Хилми-паша, со молба да им дозволат да одат во Крушево, но добиле негативен одговор. Тогаш, тие побарале дозвола да испратат таму медицински средства; но Хилми-паша и тоа им го забранил. „Кому му е судено да умре, тој ќе умре, а кој треба да остане жив, тој ќе живее, лекови не се потребни“, им одговорил пашата.¹⁵

Во Мемоарот на Внатрешната организација се наведува дека човечките лешови долго време стоеле по крушевските улици, и биле гледани и влечени од кучињата.¹⁶ Дури на 16 август, односно четири дена по нападот, Бахтијар паша дозволил слободно движење во градот, како и да бидат прибрани и погребани убиените граѓани во градот и во околината.¹⁷

Францускиот публицист и новинар Гастон Рутие, во својот патопис објавил едно писмо кое му го покажал еден влашки трговец во Софија, а кое трговецот го добил од зет му кој живеел во Крушево. Во тоа писмо повторно е опишан грабежот на Крушево со наслов „Опустошувањето на еден град од 15.000 души“.¹⁸ Меѓу другото во писмото пишува:

Башибозуците, кои беа од соседните села и секојдневно доаѓаа во Крушево и ги познаваа богатите куќи, влегуваа во нив и ги мачеа жените и мажите за да им кажат каде ги скриле златото и скапоценостите; откако ќе го земеа целото злато и накитот што го наоѓаа кај луѓето, бескрупулозно ги силуваа жените и девојките. Потоа ги бркаа луѓето од куќите, носеа сè што можеше да се однесе, товарејќи ги колите што ги беа донеле од своите села; најпосле, ги полеваа куќите со петролеј и ги палеа. На другиот

14 *Македонија во делата*, 68.

15 *Ibid*, 130.

16 *Македонија и Одринско (1893–1903). Мемоаръ на Ватрџината Организација (1904)*, 194.

17 *Историја на Крушево*, 246.

18 *Македонија во делата*, 162.

ден, им наредуваа да ги напуштат куќите и да одат во околните шуми каде ги чекал Бахтијар-паша нешто да им каже. Сите што поверуваа во оваа лага: жени, мажи, деца, девојки, старци, беа убиени, односно стрелани на најподол начин од страна на трупите и башибозуците. За тоа време, други башибозуци и војници продолжуваа со грабеж на другите куќи кои потоа ги палеа. Грабежот и палењето траеја четири дена и четири ноќи.¹⁹

Грабежот, колежот, дивеењето и силувањето во Крушево од страна на бахтијарпашините војници и башибозукот траеле цели три дена.²⁰ Бидејќи при претресувањето на некоја жена во пазувите и нашле пари, се одело дотаму што ни една жена не била пуштана, пред да ѝ бидат соблечени и исечени сите горни алишта во потрага по пари.²¹ Голем број од пленот кој го украде башибозукот од Крушево потоа бил распродаван на пазарите во другите градови. Во едно писмо од 15.8.1903 година стар календар, управникот на училиштата во Прилеп наведува:

Пленот бил ужасен... овде по чаршијата (се мисли на прилепската Д.Б.) се продаваат разни украси за ситни цени; разни златни и дијамантски белезници, гранчиња и игли се продавани за лира-две и најскапо три лири. Златни синцирчиња и часовници има полно.²²

Од грабежот и уништувањето нечепнати останале само бугарскиот, односно егзархискиот крај и црква.²³ Српскиот конзул Михајло Ристиќ за тоа дава две претпоставки. Според едната тој бил нечепнат бидејќи востаниците на повлекување нашле начин на Бахтијар паша да му дотурат 1200 лири, само за да не го чепка тој крај.²⁴ Меѓутоа оваа претпоставка не може да е точна бидејќи во востанието не учествувале само егзархистите имало и патријаршисти и Власи, а не само Македонци. Впрочем и самиот Ристиќ се сомнева дека оваа претпоставка е точна. И според него поверојатна била втората претпоставка која ја дава, со која се сложуваме и ние, а тоа е дека војската не го нападнала тој крај бидејќи бил сиромашен, па немало што да се граба и пљачкосува.²⁵ Во иста насока размислувале и австроунгарскиот конзул во Битола Аугуст Крал и бугарскиот трговски агент во Скопје, Недков.²⁶ Впрочем според пишувањето

19 Ibid, 163.

20 *Македонија и Одринско*, 194; Майски, „Гр. Крушово“ (1935), 14.

21 Лапе, „Нови документи“, 41.

22 Ibid, 51.

23 Лапе, „Нови документи“, 39; Тодоровски, Глигор, „Француски документи за Илинденското востание“, *Прилози за Илинден 1978: материјали од научниот собир „Местото на Илинденското востание и Крушевската република во борбата на македонскиот народ за национално и социјално ослободување“* одржан на 3, 4 и 5 август 1978 година во Крушево по повод 75-годишнината од Илинденското востание. Кн. 2, (Крушево: Советот „Десет дена Крушевска република“ Научно културни средби, 1979), 86; Минов, „Битка за жртвите“, 42.

24 Лапе, „Нови документи“, 42.

25 Ibid.

26 Минов, „Битка за жртвите“, 45.

на Мајски „гркоманите“, односно патријаршистите биле најбогати во градот.²⁷ Од друга страна постоеле и гласини дека војската се плашела случајно да не е поставен динамит во егзархискиот крај.²⁸

Покрај грабежот и убиствата, од војниците и од башибозукот биле обесчестени и силувани големи број на жени и девојки. Според едно писмо испратено од конзулот во Битола Ристиќ „бесчестењето на жените и девојките се вршело на сите страни и родителите или мажите гинеле бранејќи ја честа нивна“.²⁹ Во истото писмо се вели дека една жена ја држеле војниците цели два дена.³⁰

Ситуацијата во која се нашле крушевчани била крајно тешка. Џејмс Мекгрегор наведува дека во Крушево „мизеријата што преовладува сега е голема“.³¹ За да не се расчуе за масакрите што биле извршени за задушнување на востанието, Османлиите ги бркале странските дописници и не им давале дозволи да патуваат во тие места.³² Во целата таква ситуација на жителите кои го преживеале заземањето на градот, им било забрането да го напуштат. Тоа било сторено пред сè за да се спречи ширењето на непријатните информации за погромот на Крушево.³³ Во случај доколку некој сакал да го напушти градот, тој првин требало да ги исплати сите даноци за една година однапред и да внесе соодветен бакшиш во полициската управа,³⁴ иако жителите на Крушево биле ограбени и оставени без пари и средства за егзистенција. Впрочем со тоа на крушевчани им се отежнувало и заминувањето на печалба со што колку-толку би заработиле за да ги прехранат своите семејства.

Има различни проценки за бројот на жртвите и штетата која била причинета во Крушево. Љуб. Михаиловиќ писар во српскиот конзулат во Битола запишал дека жртви имало доста, а „многу фамилии останале без покрив и леб“³⁵. Михајло Ристиќ пишува дека војската потпалила 366 куќи, 203 дуќани, убила 44 христијани, пљачкосувала сè и обесчестила многу жени и девојки.³⁶ Рутие наведува дека до пепел биле изгорени 433 куќи, а 60 луѓе биле убиени или живи запалени, но наведува дека под урнатините можеби имало и други жртви.³⁷ Францускиот вицеконзул во Битола во извештајот до Министерството за надворешни работи во Париз известил дека биле изгорени 336 куќи и 204 дуќани Грчко-влашкото маало, додека другото маало останало речиси негиб-

27 Майски, „Гр. Крушово“ (1934), 15.

28 Лапе, „Нови документи“, 42.

29 Ibid, 41.

30 Ibid.

31 *Британски документи*, 451.

32 *Македонија во делата*, 160.

33 Ibid, 130.

34 *Македонија во делата*, 130; *Британски документи*, 451.

35 Лапе, „Нови документи“, 51.

36 Лапе, „Нови документи“, 39. Истиве бројки ги среќаваме и во српскиот весник Застава (Минов, „Битка за жртвите“, 41) и најверојатно се преземени од извештајот на Ристиќ.

37 *Македонија во делата*, 163.

нато.³⁸ Англичанецот Рециналд Вион, инаку дописник за Дејли мејл наведува дека изгореле 280 куќи, 203 дуќани, биле убиени не помалку од стотина луѓе и ограбени 4.000 грла добиток.³⁹ Британскиот вицеkonzул во Битола Џејмс Мекгрегор пак, пишува дека „и покрај сите преувеличувања и обиди да се прикрие вистината, очигледно е дека барем 50 невини лица ги изгубиле животите во тој настан“.⁴⁰ Истиот тој дава податоци кои ги добил од терен од различни лица. Така грчкиот свештеник изјавил дека закопал 47 лица, вклучувајќи и седум жени. Исто така тој наведува дека башибозукот запалил 400 згради, вклучувајќи и 180 куќи.⁴¹ Бугарскиот свештеник пак, изјавил дека закопал 36 лица кои биле убиени кога турските војски влегле во градот, а од оние што властите успеале да ги фатат пет биле убиени на пат за Битола. Во бугарскиот весник Мир среќаваме податок дека биле уништени 360 куќи и 215 дуќани, и убиени 300 локални „Бугари“ и 60 „Грци“ и Власи, додека 8.000 луѓе биле бездомници и умирале од глад.⁴² Грчка депутација пак, изјавила дека востаниците убиле 8 турски службеници, 2 жени и 3 деца, одзеле 1200 лири и запалиле 30 куќи.⁴³ Очевидно е дека со ваквиот исказ грчкото пратеништво сакало да ги оцрни востаниците. Но истовремено истата грчка депутација навела и дека од турските трупи биле убиени 47 „Грци“,⁴⁴ односно припадници на патријаршијата и оваа бројка се поклопува со исказот на грчкиот свештеник. Дописникот во Битола за весникот Акрополис запишал дека целото Грчко Маало во Крушево било уништено од турската војска при преземањето на градот, изгорени биле 366 грчки куќи, 202 дуќани, црквата и митрополијата.⁴⁵ Во Мемоарот на Внатрешната организација е наведено дека биле запалени 159 куќи и 210 дуќани, безмалку целата чаршија, а меѓу изгорените згради биле црквата „Св. Никола“, грчката митрополија, болницата, градскиот совет и други.⁴⁶ Во поглед на човечките жртви во истиот мемоар е наведено дека биле убиени или живи изгореле 117 лица (мажи, жени и деца), ранети биле 9 жени, а обесчестени и силувани 150 жени и девојки.⁴⁷ Истите податоци за бројот на изгорени и уништени куќи и обесчестени жени и девојки ги дава и Мајски, а истовремено наведува дека биле опљачкани 1500 куќи.⁴⁸

Како што можеме да забележиме сите извори даваат различни бројки за уништените куќи и дуќани, како и за човечките жртви. Особено од страна на балканските медиуми, официјални лица или припадници на црквите на со-

38 Годоровски, „Француски документи“, 86.

39 Полјански, Андонов, Христо, *Илинденско востание* (Скопје: Мисла, 1980), 322.

40 *Британски документи*, 451.

41 *Ibid*, 451.

42 Минов, „Битка за жртвите“, 42.

43 *Британски документи*, 452.

44 *Ibid*.

45 Минов, „Битка за жртвите“, 38-39.

46 *Македонија и Одринско*, 193.

47 *Ibid*, 193-194.

48 Майски, „Гр. Крушово“ (1935), 17.

седните држави можеме да сретнеме големи разлики како во бројките, така и постои тенденција жртвите да се прикажат како Бугари, Грци, Срби, односно уништените објекти како сопственост на Бугарите, Грците или Србите во градот. Имено тие добро ја разбрале моќта на цивилните жртви како пропагандна алатка. Во време кога Османлиската Империја била во опаѓање, а османлиска Македонија била најпосакуваниот плен за соседите, било нужно пред својата и пред светската јавност да се прикаже доминацијата на „сопственото“ население во македонските вилаети, особено во моменти кога целото меѓународно внимание било насочено кон османлиска Македонија.⁴⁹ На пример со оглед на фактот што во Крушево доминирало патријаршиското население, без оглед дали тоа било македонско, влашко или албанско, Крушево од страна на Атина било сметано за грчки град. Па така, освен што грчката држава требало да покаже дека се грижи за „Грците“ во османлиска Македонија, истовремено требало да остави и впечаток дека грчкото население било прогонувано како од „бугарските комитации“, така и од Османлиите.⁵⁰ Од сите погоренаведени податоци за најверодостоен извор го сметаме Мемоарот на Внатрешната организација и сметаме дека овие бројки ја даваат најреалната проценка за материјалните и за човечките загуби во Крушево при задушвањето на Илинденското востание. Ова го базираме пред сè на фактот што ако ги погледнеме статистиките на Организацијата, во споредба со другите податоци, ќе забележиме дека тие се во голема мера помали и не се преувеличени, иако и таа можела за да ја претстави состојбата во Македонија колку поужасна да ги зголеми бројките. Исто така Организацијата преку својата разгранета мрежа на теренот, иако раздрмана по востанието, можела најлесно да дојде до информациите за човечките и за материјалните загуби.⁵¹ Сепак во поглед на жртвите тешко е да се утврди вкупната бројка, бидејќи погореспоменатите се однесуваат за граѓаните што настрадале во самиот град и чии тела, главно биле пронајдени. Но колку биле убиени и настрадале надвор од градот, бегајќи за да се скријат во горите, не може да се утврди.⁵²

Со оглед на фактот што според Мајски во Крушево имало 2.800 куќи во 1903 година,⁵³ произлегува дека биле ограбени дури 53,57 % од куќите. Додека пак, биле уништени при бомбардирањето и палењето 5,67 %. Доколку на ова се додадат и уништените 210 дуќани, материјалната штета во Крушево, особено што дуќаните биле полни со роба за продавање, без оглед дали таа претходно била ограбена од војската и од башибозукот или изгорела заедно со дуќаните, штетата за жителите на Крушево била иста.

49 Минов, „Битка за жртвите“, 44.

50 Ibid, 38.

51 Овие бројки ги прифаќаат и Майски, „Гр. Крушово“ (1935), 17; потоа Сиљановъ, Христо, *Освободителнитѣ борби на Македонија*. Томъ първи Илинденското възстание (София: Илинденска организация, 1933), 374; *Историја на Крушево*, 246 и Кљосев, Г. Дино, *Илинденско въстание* (София: Отечествен фронт, 1953), 62.

52 *Историја на Крушево*, 247.

53 Майски, „Гр. Крушово“ (1935), 17.

Вкупната штета во Крушево според Ристик била проценета на преку 200.000 турски лири⁵⁴ (сегашна вредност околу 16.839.899 фунти). Во Мемоарот на Внатрешната организација од 1904 година штетата во Крушево е проценета на 80.000 турски лири⁵⁵ (сегашна вредност околу 6.735.941 фунти). Во писмото пак кое го приложува Рутие, материјалната штета била проценета на 16.000.000 франци,⁵⁶ односно доколку претвориме во турски лири тоа изнесува 704.000 лири и е очигледно преувеличување. Во османлиски документ пак се наведува дека прикажувањето на „огромна сума од петнаесет илјади франци првата од силните желби е веднаш да се обвини царската војска, а втората да се оствари надежта за парична помош од пазувите на државата“.⁵⁷ Секако дека во некои од овие бројки, има и одредени преувеличувања, меѓутоа факт е дека бројот на изгорени и опљачкани куќи како и на жртвите не бил мал. Ние за најверодостоен како што кажавме погоре го сметаме Мемоарот на Внатрешната организација.

Од друга страна турските власти се обиделе да го прикријат масакарот извршен врз населението. Дури Хилми паша изјавил дека Грчката црква била разурната од страна на комитите, а Али бег, командант на баталјон негирал дека имало какви било убиства и малтретирања, па дури и велел дека пронашол една торба со накит кај некој мртов комита и побарал нејзината содржина да се подели помеѓу законските сопственици. Но една друга грчка депутација тврдела дека грчката црква била разурната од војниците.⁵⁸ Во еден разговор воден помеѓу Хилми паша и англичанецот Реџиналд Вион, пашата запрашан за свертвата во Крушево се стремел да го заобиколи прашањето и со тоа да го одбегне одговорот со општи формулации па на Вион му рекол: „За тој случај била крива една чета од 30 башибозуци, што било во спротивност од повелбата на Бахтијар паша“.⁵⁹ Но Вион не бил наивен и логички го анализираше прашањето со формулацијата: „триесет башибозуци минус два, што изгореа 280 куќи за живеене, 203 дуќани и убија не помалку од една стотина луѓе и ограбеа 4.000 глави стока, кое Хилми сакаше суштински да го признае и да го отклони“.⁶⁰ Поради ваквиот однос на Вион со пашата, му било забрането да ги посети жариштата на востанието.⁶¹

Мудирот кој пристигнал пет дена по навлегувањето на турските војски, изјавил дека биле запалени 36 куќи и продавници и оти биле убиени 64 лица, а докази за малтретирање немало. Додека официјалната листа која тој ја добил од свештениците изнесувала 32 убиени мажи и жени.⁶² Во друг османлиски

54 Лапе, „Нови документи“, 42.

55 *Македонија и Одринско*, 194.

56 *Македонија во делата*, 163.

57 *Турски документи за Илинденското востание*, ред. Александар Стојановски (Скопје: Архив на Македонија, 1993), 131.

58 *Британски документи*, 452-453.

59 Полјански, *Илинденско*, 321.

60 *Ibid*, 322.

61 *Ibid*, 322.

62 *Британски документи*, 453.

документ пак се наведува дека Бахтијар паша со евакуирање надвор од градот на мирното население осигурал тие да не бидат изложени на опасности. Па дури и се наведува дека не била забележана ниту една башибозучка дружина.⁶³ За да веднаш потоа ваквото тврдење си го побијат самите Османлии, бидејќи во истиот документ понатаму се вели дека „единствено овде-онде распрснатите групички на вооружени башибозуци, од кои еден дел вооружани избегале дома, се претпоставува дека му припаѓаат на Прилепскиот втор резервен табур војска“.⁶⁴ Се наведува и дека откако се забележало дека некои предмети од селото биле украдени, Бахтијар паша успеал да ги прибере украдените предмети, со цел да им бидат вратени на сопствениците.⁶⁵ За жените е напишано дека биле организирани постојани дежурства од страна на царската војска со цел да се заштитат, па така „не се слушнало за напад, ниту за кражба на нивните пари или скапоцености, ниту пак за нивната чест“. Доколку постоел каков било напад на жените, тој бил сторен во првиот ден од битката, кога османлиските војски немале влезено во Грчкото и Влашкото Маало, па бил сторен од востаниците.⁶⁶ Дури и палежот на околу 40-50 дуќани и убиството на 10 „Грци“, односно патријаршисти им се припишува на востаниците. Затоа на крајот од документот се заклучува и дека: „Како што погоре е изложено, по воспоставувањето на власта во селото, со патроли се дејствувало за осигурување на мирот и заштитата на имотот и животите на жителите на селото. Не е точно дека притоа многу лица, особено некои угледници, биле отепани од страна на царската војска и башибозукот“.⁶⁷ Очевидни се напорите да се прикријат грабежите и убиствата од страна на официјалните власти. Дури за обнова на Грчката црква султанот ветил 4000 лири (сегашна вредност 336.765 фунти).⁶⁸

Истовремено сите работи коишто се расчуле и не можеле да ги прикријат Османлиите пробале да им ги препишат на востаниците, дека ги сториле тие. Понатаму во други документи од османлиска провиниенција се прикажува како османлиските власти успевале да најдат некои од крадците на добитокот, па дека ќе се организирано нивно судење во Битола и сл.⁶⁹ Во едно писмо испратено од крушевските Власи до Хилми паша, дали под присила, или за да се спасат колку-толку од тешката ситуација во која се нашле, некои убиства, како и присилно собирање на пари им се препишува на востаниците. Сепак и во ова писмо се наведува дека војниците ги немале секаде спречено башибозуците да пљачкаат и да палат куќи, и покрај наредбите што нивните претпоставени ги имале дадено.⁷⁰ Ваквите писма биле пишувани и од причина што Власите приврзаници на романската пропаганда, кои се наоѓале во ужасна положба и

63 *Турски документи*, 130.

64 *Ibid*, 130.

65 *Ibid*.

66 *Ibid*, 131.

67 *Ibid*.

68 *Британски документи*, 451.

69 Види *Турски документи*, 154-155.

70 *Ibid*, 209-212.

имале потреба од финансиска помош, која им ја ветила Романија, но за возврат тие требало да се изјаснат против востанието и за него да ги обвинат Бугарите.⁷¹ Сепак во еден друг извештај од името на „видни Грци и Романци од Крушево“ во кој се дава опис на настаните во Крушево воопшто не се споменуваат востанички недела спрема граѓанството, а за жестокостите извршени од војската и башибозукот се зборува отворено и конкретно, без каков и да е страв од последици. Притоа е наведено дека „Војниците ги напаѓаа кутрите жени и мажи по улиците и куќите, за да им ги грабнат сите (златни предмети), што тие бараа да ги скријат. Момите што ја бранеа својата чест беа отепувани“.⁷² Притоа во истиот извештај се споменуваат штети од 500.000 лири, изгорени 370-400 куќи и 200 дуќани.⁷³ Бројките се очигледно преувеличени, но настаните што се опишани се реални.

Како резултат од задушнувањето на востанието во османлиска Македонија се појавил глад. Српскиот генерален конзул во Битола Михајло Ристиќ во едно писмо испратено до Љуб. Каљевиќ, министерот за надворешни работи на Србија на 7 август 1903 година по стар календар, напишал дека во Крушево „царува глад“⁷⁴, а на друго место во истото писмо пишува дека поради палежот на куќите и дуќаните и грабежот, „таму е создаден таков глад, што митрополитот Антим морал да се врати наеднаш за да собере овде колку-толку прилози и да ѝ се притече на помош на својата клета паства“.⁷⁵ Во многу случаи житото било запалено од војските и од башибозуците, а добитокот бил разграбан. Затоа во еден англиски документ од 30 септември 1903 година е наведено:

Во врска со опасноста од глад што владее во моментот меѓу бездомните бегалци од Македонија, потребна е брза помош за нив и затоа се моли Балканскиот комитет да организира фонд наменет да ја ублажи несреќата.⁷⁶

Веќе во октомври се приближувала зимата, а како резултат на пожарите имало недостаток на топла облека и покривки. Исто така во тој период во повеќето места имало храна за 2-3 дена.⁷⁷ Бидејќи малите резерви од сите видови на прехранбени продукти во градот завршиле, а голем број биле и уништени или украдени при заземањето на градот од војските и башибозукот, крушевчани започнале да се хранат со разни растенија.⁷⁸ Поради тоа се појавила и болест во градот. Градските првенци немајќи друг излез се јавиле пред пашата да го молат или тој да ги снабди со храна или да им дозволи на граѓаните сами да ја побараат по околните села, особено по муслиманските. Пашата не дал одговор

71 Минов, Никола, *Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија (1860-1903)* (Скопје: Арс ламина, 2013), 404.

72 *Историја на Крушево*, 252.

73 *Ibid*, 252.

74 Лапе, „Нови документи“, 39.

75 *Ibid*, 41.

76 *Британски документи*, 430.

77 Силяновъ, Христо, *Освободителните борби на Македонија*. Томъ втори след Илинденското вѣзстание (София: Илинденска организација, 1943), 4.

78 *Историја на Крушево*, 248.

на делегацијата, но по советување со своите офицери решил да ја дигне опсадата од градот.⁷⁹ Со цел да го спречи гладот што самата таа го создала, власта испратила 10.000 оки брашно во Крушево.⁸⁰ Меѓутоа со тоа гладот воопшто не можел да биде решен не само во Крушево, туку и во цела османлиска Македонија. Во еден британски документ од 9 март 1904 година се наведува дека Хилми паша му кажал на британскиот генерален конзул Грејвс дека селаните не биле во состојба да ја ораат и сеат земјата како обично и дека поради ова жетвата ќе била намалена за околу 10 % во најлошите области. Истовремено некои села немале ништо посеано и немале волови, а за лошата економска положба придонесувала и неможноста да се оди во странство, односно тешкото издавање на дозволи.⁸¹ Со оглед на фактот што најпрвин Крушево е планински град, несомнено е дека ваквата состојба особено го погодувала Крушево. Најпрвин бидејќи во него имало потреба од увоз на житни производи, кои доколку ги немало за селата каде сè саделе, уште потешко би ги имало за да можат крушевчани да ги набават. И второ, со тешкотиите за добивање дозволи за заминување во странство на печалба, имајќи предвид дека крушевчани се занимавале со трговија и заминувале во голема мера на печалба, со ваквата одлука уште повеќе им се влошувала економската положба. Оттука населението во Крушево, но и воопшто местата зафатени од Илинденското востание се наоѓале во една хуманитарна криза.

Истовремено трагедијата која го погодила Крушево ја користувале и странските пропаганди, за да го обноват своето влијание, кое во голема мера било елиминирано од МРО. Во Крушево пристигнал патријаршискиот митрополит, но и грчкиот конзул од Битола кој донел помош и тврдел дека од Грција била собрана сума од 200.000 драхми. Иако бил присутен на „местото на злосторот“ и тој можел со свои очи да се увери кој ги извршил злосторствата, тој одбегнувал да ги обвини сторителите, напаѓајќи ги комитите дека тие се виновни и ги предизвикале Турците.⁸² Во Крушево пристигнал и романскиот вицеконзул, кој донел помош која била испратена од романската влада и изнесувала 10.000 динари. Истовремено и службеникот на српскиот конзул во Битола Љуб. Михаиловиќ барал од Министерството за надворешни работи на Србија да отпушти 1500 динари помош за нивните приврзаници во Крушево, но добил 1000 динари кои биле поделени на 32 семејства.⁸³ Меѓутоа треба да се нагласи дека ваквата помош која ја давале приврзаниците на различните пропаганди не ја делеле на сите жители во градот, туку само на оние кои ги сметале за следбеници на нивните пропаганди. Така Романија во септември покрај хуманитарната помош која ја доставила за 236 следбеници на нејзината пропаганда, ветила уште дополнителни 80.000 франци за настраданите „Романци“, а за возврат Букурешт из-

79 Ibid, 248.

80 Лапе, „Нови документи“, 41.

81 *Британски документи*, 504-506.

82 *Историја на Крушево*, 255.

83 Ibid, 255-256.

дејствувал водачите на романската пропаганда во градот да се изјаснат против востанието и за него да ги обвинат „Бугарите“. Сепак помошта не пристигнала и била само манипулација.⁸⁴ Затоа помошта покрај хуман имала и пропаганден карактер,⁸⁵ сè со цел тие повторно да го зајакнат своето влијание меѓу граѓаните и секако преку помошта доколку успеат да врбуваат и нови приврзаници.

Дополнително по задушнувањето на востанието Крушево се соочило и со најмасовната депопулација дотогаш.⁸⁶ Поради големата материјална штета, претрпените загуби, лошата економска положба во која се нашле жителите и гладот кој се појавил имало голема емиграција од градот во периодот по востанието. При бомбардирањето на градот за време на Илинденското востание се споменува бројка од околу 15.000 жители, а во прилог на таквото мислење оди и статистиката на Никола Киров Мајски според кој градот имал 1.450 патријаршиски, 1300 егзархиски и 100 албански куќи, од што би произлегло дека градот броел околу 15.000 жители.⁸⁷ Иста бројка дава и Гастон Рутие во својот патопис.⁸⁸ Но веќе во 1905 година според Димитар Мишев градот има 12.094 жители.⁸⁹ Евидентно е намалувањето за 19,37 %. Жителите немајќи средства за живот започнале уште помасовно да заминуваат на печалба. Истовремено многу семејства им се придружиле на мажите печалбари, а насекаде низ Македонија биле основани нови или пак дошло до засилување на старите крушевски колонии.⁹⁰ Иселувањето продолжило и во наредниот период, секако како резултат на влошената ситуација во градот, за да во 1913 година според спроведениот попис живеат само 7.941 жител.⁹¹ Според ова во период од само десет години бројот на жители во Крушево опаднал за 47,06 %. За толкаво намалување на бројот на жители секако придонеле и Балканските војни. Особено масовно било иселувањето на мијачките семејства, пред сè во Бугарија.⁹² Зголемената емиграција од Крушево, дополнително ја влошила економската положба на градот. Намалувањето на населението значи намалување на пазарот, намалување на потрошувачката и опаѓање на трговијата и на производството.

На 2 октомври 1903 година како резултат на настанатата ситуација во османлиска Македонија, под главно покровителство на рускиот цар Николај II

84 Минов, *Влашкото прашање*, 404-405.

85 *Историја на Крушево*, 255.

86 Кукудис, Ј. Астериос, *Власите: Метрополи и дијаспора* (Скопје, 2013), 446; Трифуноски, Јован, „Варошица Крушево. Прилог проучавању варошица у Н.Р. Македонији“, *Гласник Етнографског института Српске академије наука*, књ. IV–VI (1955–1957) (1957), 189.

87 *Историја на Крушево*, 58.

88 *Македонија во делата*, 162.

89 Brancoff, M. D. *La Macédoine et sa population chrétienne* (Paris, 1905), 172.

90 Кукудис, *Власите*, 446.

91 Илиевски, Борче, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)* (Скопје: Филозофски факултет, 2017), 76

92 Трифуноски, „Варошица Крушево“, 193.

и на австроунгарскиот император Франц Јозеф била донесена Мирцштегската програма за реформи. Со овие реформи се предвидувала помош на христијаните што ги изгубиле своите имоти и живеалишта. Понатаму Портата требало да обезбеди финансиска поткрепа за поправка на куќите, црквите и училиштата кои биле уранати и уништени од страна на Османлиите за време на востанието. Исто така се предвидувало во опожарените села населението да биде ослободено од плаќање на сите даноци и такси во рок од една година.⁹³ Сепак, иако според овие реформи османлиската влада требало да му помогне на настраданото население, помошта била отпуштена само во некои села. Исто така самата помош била многу мала, односно биле исплаќани од 80 до 130 гроша (сегашна вредност 67 до 109 фунти) за опожарена куќа и 15 до 20 гроша (сегашна вредност 13 до 17 фунти) месечна помош за оние домаќинства чии членови биле против востанието и не земале учество во истото.⁹⁴ Оттука со оваа помош воопшто не било придонесено за подобрување на економската, и воопшто на положбата на населението во настраданите места од Илинденското востание, бидејќи со сума од стотина фунти не е возможно да се возобнови ниту еден дел од куќа и да се оспособи за живот.

Всушност задушнувањето на Илинденското востание само дополнително ја влошило економијата на Крушево. Таа започнала да опаѓа уште со изградбата на железничката линија од Солун кон Скопје, која го поставила Крушево далеку од главната трговска магистрала. Но жестокото задушнување на востанието било главната причина за понатамошното економско опаѓање на градот. Самите последици од востанието се преплетуваат едни со други за влошување на економијата на Крушево. Прво за самата причинета огромна материјална штета спомената погоре биле потребни големи парични средства за обновување на градбите, а како што видовме државната помош била и помалку од симболична. Дополнително на ова се надоврзува загинувањето на голем број на луѓе, особено на мажите, па со тоа дел од семејствата немало кој да ги прехранува, особено ако се има предвид дека во овој период мажите биле оние кои главно работеле за прехранување на семејствата. Понатаму уништувањето на толкав процент од дуќаните во Крушево, заедно со производите кои биле во нив, сите кои од оваа дејност го ваделе својот леб, останале без никакви средства за егзистенција. Тука секако спаѓа и украдениот добиток кој особено во планинските места, какво што е и Крушево, е еден од главните средства за егзистенција. За целата ситуација да биде уште полоша тука е и забраната за напуштање на градот. Што значело дека не може да се заминува на печалба. Со тоа голем број на луѓе останале без работа. Невработеноста рапидно пораснала (иако за жал не би можело да се најдат статистички податоци за тоа колку изнесувала). Населението било максимално финансиски истоштено. Оттука слободно можеме

93 *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, Том први, уредник Христо Андонов-Полјански (Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“ Факултет за филозофско-историски науки, 1981), 420.

94 Кљосев, *Илинденско*, 94.

да заклучиме дека економијата на градот како резултат на задушвањето на Илинденското востание западнала во рецесија.

Секако Крушево не претставувало изолиран случај, кој претрпел толкави големи економски и материјални загуби. Слична судбина ги снашла и многу други населени места во Битолскиот вилает, а кои биле зафатени од востаничкиот виор. Колку за илустрација само во Костурско до 30.08.1903 година по стар календар, целосно биле изгорени 13 села, а во уште девет останале само мал број на куќи кои не настрадале.⁹⁵ Текстовите и книгите на странските патописци и новинари кои ја посетиле османлиска Македонија непосредно по Илинденското востание се полни со описи на ужасите кои биле правени за да се задуши востанието. Оттука и рецесијата која го зафатила Крушево не била само во тој град, туку и многу пошироко во османлиска Македонија. Но за да се направи анализа за тоа колкав бил овој пад во економијата ќе биде потребна поголема анализа на сите региони зафатени од востанието, што е надвор од рамките на овој труд. Сепак судејќи според штетата, несомнено економскиот пад бил голем.

Библиографија

Објавени извори

Дневникот на војводата Васил Чакаларов, Превод Теофилка Куновска (Скопје: Силсонс, 2012).

Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, Том први, уредник Христо Андонов-Полјански (Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“ Факултет за филозофско-историски науки, 1981).

Лапе, Љубен. „Нови документи за Илинденското востание“, *Илинденски зборник 1903–1953*, ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 4-151.

Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904), Том. VI, ред. Александар Трајановски (Скопје: Државен архив на Република Македонија и Македоника литера, 2012).

Кънчов, Васил, *Македонија, Етнографија и статистика*. II фототипно издание (София, 1996).

Македонија во делата на странските патописци 1903, ред. Александар Матковски. (Скопје: Ѓурѓа, 2007).

Македонија и Одринско (1893–1903). Мемоаръ на Ватрѓишната Организација (1904).

Турски документи за Илинденското востание, ред. Александар Стојановски (Скопје: Архив на Македонија, 1993).

⁹⁵ *Дневникот на војводата Васил Чакаларов*, Превод Теофилка Куновска (Скопје: Силсонс, 2012), 378-384.

Brancoff, M. D. *La Macédoine et sa population chrétienne* (Paris, 1905).

Литература

Ѓорѓиев, Ванчо, „Илинденското востание (1903)“, *Востанијата во Македонија*, ред. Ратко Дуев (Скопје: УКИМ - Филозофски факултет - Скопје, 2015), 219-244;

Илиевски, Борче, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)* (Скопје: Филозофски факултет, 2017).

Историја на Крушево и Крушевско: од постанокот на градот до поделбата на Македонија, ред. Крсте Битоски (Крушево: Собрание на општината и општински одбор на сојузот на борците од НОВ – Крушево, 1978).

Историја на македонскиот народ, книга втора, ред. Данчо Зографски и Љубен Лапе (Скопје: НИП „Нова Македонија“, 1969).

Кукудис, Ј. Астериос, *Власите: Метрополи и дијаспора* (Скопје, 2013).

Кљосев, Г. Дино, *Илинденско востание* (София: Отечествен фронт, 1953).

Майски Кировъ, Никола, „Гр. Крушово и борбитъ му за свобода“, *Иллюстрация Илинденъ*, година VI, книга 9 (59) (1934), 13-16.

Майски Кировъ, Никола, „Гр. Крушово и борбитъ му за свобода“, *Иллюстрация Илинденъ*, година VII, книга 4–5 (59) (1935), 10-17.

Минов, Никола, *Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија (1860-1903)* (Скопје: Арс ламина, 2013).

Минов, Никола, „Битка за жртвите: Прилог кон прашањето за одгласот на Илинденското востание во странскиот печат“, *Историја/Journal of History*, LIV/1 (2019), 27-53.

Полјански, Андонов, Христо, *Илинденско востание* (Скопје: Мисла, 1980).

Сиљановъ, Христо, *Освободителнитъ борби на Македонија*. Томъ прври Илинденското възстание (София: Илинденска организација, 1933).

Сиљановъ, Христо, *Освободителнитъ борби на Македонија*. Томъ втори след Илинденското възстание (София: Илинденска организација, 1943).

Тодоровски, Глигор, „Француски документи за Илинденското востание“, *Прилози за Илинден 1978: материјали од научниот собир „Местото на Илинденското востание и Крушевската република во борбата на македонскиот народ за национално и социјално ослободување“ одржан на 3, 4 и 5 август 1978 година во Крушево по повод 75-годишнината од Илинденското востание*. Кн. 2, (Крушево: Советот „Десет дена Крушевска република“ Научно културни средби, 1979)

Трифуноски, Јован, „Варошица Крушево. Прилог проучавању варошица у Н.Р. Македонији“, *Гласник Етнографског института Српске академије наука*, књ. IV–VI (1955–1957) (1957), 185-201.

Јана Момировска

Институт за специјална едукација и рехабилитација, Филозофски факултет,
УКИМ - Скопје

Ментор: проф. д-р Наташа Станојковска-Трајковска

Функционалноста на семејствата на лица со попреченост

Abstract: Subject of this paper is functionality of families of people with disabilities. In everyday life we often hear about functional and dysfunctional families, that is for terms used to describe the manner and the quality of functioning of the families in question. Starting from the fact that the family is a system, it means that in one way or another, whether it's a high quality one or not, it still functions in one, unique way. It has its own unwritten rules that are important for determining the way of functioning of the family members in that family system. Hence, we could not keep categorizing some families as dysfunctional. We will indeed have to agree that every family is functional, just as every family has its own dysfunctional behavioural patterns. In this paper we will discuss the functioning of a specific family category – the families of people with special needs, their dysfunctional patterns, as well as the help and support resources at their disposal destined to ensure a higher life quality.

Keywords: functionality, families of people with special needs, help and support resources, dysfunctional patterns

Функционалноста на семејниот систем го детерминира квалитетот на живот на членовите на тој систем, нивната организација, поделбата на улоги и структурата на релациите помеѓу поединците. Гледано отстрана, семејните приказни се разнолични, обременети со своите тежини од коишто, секое семејство засебно и со своите резилентни сили се обидува да се извлече. Во тие обиди, исходите се токму како и нивните приказни – разнолични. Понекогаш промените го доведуваат системот до реорганизација и зацврстување, некогаш неговите граници попуштаат, а релациите стануваат дистанцирани, некогаш пак, доаѓа до ентропија или распаѓање на системот, менување на обликот на релациите во конфликтни, блиски, вмрежени итн. Ваквите и низа други промени влијаат на семејната динамика, а истовремено и зависат од неа. Земајќи ја предвид оваа разноликост и влијанието на сите внатрешни (од членовите на семејството) и надворешни (срединските) фактори врз семејната динамика и нејзиниот тек, можеби би помислиле дека се крајно непредвидливи начините на кои ќе се справат семејствата со предизвиците и ним проблематичните ситуации. Впрочем, иако делува комплексно, доколку сме запознаени со семејната структура на еден семеен систем, нивните релации, напишани правила на комуникација

и однесување, нивните реакции (како начинот на кој ги решаваат проблемите), како и семејната историја, нештата стануваат во голема мера предвидливи. Семејствата на лица со попреченост пак, како засебна и специфична категорија, имаат многу сличности во начинот на функционирање и нивната организација. Во овој труд, функционирањето во секојдневниот живот на семејствата на лица со попреченост е обработено од дефектолошки аспект кој се преплетува со семејната и системска психотерапија во пристапот кон овие семејства. Додека дефектолошкиот аспект се насочува кон етиологијата на попреченоста, раната интервенција, третманот и прогнозата, семејната и системска психотерапија акцентот го става на намалување на дисфункционалните обрасци на однесување во семејството, подигнување на свесноста на членовите на семејството за ресурсите и резилентните сили со кои располага, што пак води до подигнување на квалитетот на функционирање на семејствата.

Предмет на овој труд се семејствата на лицата со попреченост, додека целта на овој труд е нивната функционалност, квалитет на живот и организација. На оваа тема беше спроведено квантитативно-квалитативно истражување, составено од анкетен прашалник од затворен тип, кој беше спроведен на педесет и еден испитаник. Со намера да се увиди објективната реалност за функционирањето на оваа категорија на семејства и нивниот начин на живот, со прашалникот беа опфатени лица од различен пол, возраст, образовен и социоекономски статус, како и лица со и без попреченост и стручни лица. Под објективна реалност, во овој контекст се мисли на перцепцијата, мислењето и ставовите за функционирањето на овие семејства во општеството, низ перцепцијата на оние кои ја живеат попреченоста – семејствата, на оние кои ја оспособуваат – стручните лица и на лицата со типичен развој како набљудувачи.

Предности на истражувањето: широк спектар на испитаници; проучување на функционалноста од аспект на две дисциплини.

Недостатоци на истражувањето: прашањата не се структурирани со категоризација на семејствата на еднородителски и двородителски.

Истражувачки прашања:

I. Функционалноста на семејствата на лица со попреченост во однос на семејниот контекст, средината и условите на живот.

Хипотеза: Функционалноста на семејствата, поделбата на улоги и нивната организација се насочени и организирани според попреченоста.

II. Влијанието на видот на попреченост врз функционирањето на семејството.

Хипотеза: Функционирањето на семејството зависи од многу фактори како: видот на попреченост, формата, етиологијата, третманот и прогнозата на попреченоста.

III. Стресот во семејствата на лица со попреченост.

Хипотеза: Во семејствата на лица со попреченост, стресот поради попреченоста е присутен од моментот на утврдување на состојбата и останува присутен низ животните фази, особено во фазите на адаптација и прифаќање на лицето со попреченост.

IV. Влијанието на вклучувањето на членовите од поширокото семејство, пријателите, институциите и други организации врз функционирањето на овие семејства?

Хипотеза: Добивањето на помош и поддршка има големо влијание врз функционалноста, нивото на задоволство и квалитетот на живот на овие семејства.

V. Влијанието на раната интервенција врз попреченоста и нејзината прогноза, членовите на семејството и нивното функционирање.

Хипотеза: Раниот третман на попреченоста води до подобрување на состојбата, подобрување на прогнозата, а со тоа и до намалување на стресот и фрустрацијата и зголемување на мотивацијата.

VI. Ефектите на семејната и системска психотерапија врз семејството на лицето со попреченост и зголемувањето на квалитетот на функционирање.

Хипотеза: Вклучувањето на сите членови на семејството на психотерапија, овозможувајќи им да ги согледаат сопствените дисфункционалности во начинот на функционирање, во голема мера може да влијае на семејната конфигурација и организација, а со тоа и на квалитетот на живот.

Функционалноста на семејствата на лица со попреченост во однос на семејниот контекст, средината и условите на живот

Како што е наведено и во апстрактот, отповикувајќи се од теоретската поделба на семејствата на функционални и дисфункционални, во овој труд се задржуваме само на она што е опипливо во работата со семејствата, а тоа е нивната функционалност. Имено, постои голема нелогичност во категоризацијата на едно семејство на дисфункционално, поаѓајќи од фактот дека секое семејство претставува систем кој има дисфункционалности во одредени сегменти на функционирањето, но тој продолжува да ја остварува својата функција на систем како социјална конструкција. Интересно е тоа што секое семејство има свои напишани правила на однесување кои значително ја обликуваат семејната динамика, улогите на семејните членови, реакциите на одредени случувања и слично. Тие напишани правила се воспоставени од релацијата на родителите, а коренот на овие облици на однесување е во нивните семејства по потекло, односно во „приказните“ што ги носат со себе во семејството што го создаваат. „Приказната за тоа како се чувствуваме со себе си и со другите почнува во раното детство. На одреден начин почнува со раѓањето. Доколку сме имале родители и старатели што биле грижливи и посветени, сме добиле порака дека сме сигурни. Дека сме згрижени. Дека сме безбедни. Дека другите се тука да помогнат. Свесно не ја паметиме оваа порака, но нашата потсвест, нашето тело памети и реагира соодветно.“ (Велковска, Б., 2022, стр. 25) Однесувањето во голема мера го учиме во нашето примарно семејство, од оние што се грижеле за нас и како такво понатаму го применуваме, особено во рамки на секундарното семејство, односно семејството што го создаваме. Пример за вакви научени однесувања, кои добиле статус на правила на функционирање може да биде семејството во кое секојпат кога таткото ќе се налути, мајката и децата се

тивки и повлечени (што се случува, бидејќи „правилото“ е дека кога таткото е вознемирен и лут, никој не треба да се спротивстави или да направи нешто со што дополнително би го разлутил). Друг ваков пример за правило на функционирање, овој пат во контекст на семејство со лице со попреченост, може да биде случај во кој мајката е таа којашто од моментот на осознавање за попреченоста на детето, целосно се посветува на неговите потреби, откажувајќи се од своите кариерни амбиции и цели, па дури и од образовните, социјалните итн., додека таткото е оној кој е обврзан за обезбедување на материјалната сигурност во домот. Во двата примери се согледуваат правила кои им овозможуваат на семејствата да функционираат и покрај нивната дисфункционалност, токму затоа што овие правила на членовите на семејството им обезбедуваат сигурност и извесност. Правилата на функционирање може да бидат функционални (пример: кога семејството се соочува со проблем, сите членови отворено ги искажуваат своите ставови и заедно донесуваат одлука) или дисфункционални како во примерите погоре. И едните и другите, бидејќи се правила, обезбедуваат сигурност и извесност, разликата е во исходот, односно каде ќе ги одведе семејствата, функционирајќи на тој одреден начин. Општо земено, севкупното однесување на човекот и донесувањето на одлуките се темелат на принципот добивање на задоволство или избегнување на болка. И покрај дисфункционалните обрасци на однесување на семејствата во примерите, тие како системи продолжуваат да опстојуваат и делуваат во микро и во макросистемите, што укажува на нивните функционални, силни или резилентни сили.

Кога зборуваме за семејствата на лица со попреченост, болест и хендикеп од каква било природа, всушност многу чест е наведениот пример, според кој еден од родителите (најчесто мајката) се грижи за детето со попреченост, додека другиот (најчесто таткото) ја обезбедува материјалната сигурност. Во овие семејства улогите се строго дефинирани и од нив нема отстапување. Доколку има и други деца во семејството, особено со типичен развој, тие се на некој начин занемарени, односно се деца чиешто право за внимание и „разгалување“ е ограничено. Честопати, тоа се деца кои се „прерано созреани“ преку нивната солидарност и сочувствителност кон детето со попреченост, односно преку наметнатата улога од родителите да помогнат, да бидат грижливи и одговорни. Ова е сликата на огромен број на семејства кои имаат член со попреченост и во нив јасна е распределбата на улоги и приоритети, бидејќи вниманието е насочено кон опстанокот и помагањето на детето со попреченост, поради ограничената самостојност. Секако, вредни за спомнување се и еднородителските семејства на лица со попреченост. Тука се зборува за дисфункционално функционирање од аспект на отворање на границите на семејниот систем кон надвор, поради распаѓање или ентропија на брачниот супсистем. Во овој случај системот ќе продолжи да функционира со еден родител кој ќе биде фокусиран и на грижата за развојот на детето со попреченост и неговата благосостојба, но истовремено ќе биде принуден да ги обезбедува материјалните добра за семејството. Заедничко за првиот и за вториот пример е фокусот кон детето со попреченост, севкупната останата организација кај еднородителските и кај двородителските

семејства е сосем различна. Важна разлика помеѓу едно и двородителските семејства е разликата во границите на семејството како систем. Личните, како и системските или семејните граници може да бидат нормални (полупропустливи), ригидни (непропустливи) или порозни (пропустливи). Тоа што вообичаено е случај кај двородителските семејства на лица со попреченост, по дознавањето за попреченоста, семејните граници да станат ригидни, семејството се организира според потребите на детето со попреченост и е целосно ориентирано кон внатре со своето делување. Во овој случај ригидноста на границите кај семејството се јавува во функција да спречи семејството да доживува други тешки настани, бидејќи своите ресурси максимално ги вложува во одржувањето и во развојот на детето со попреченост. Тоа секако претставува уште една дисфункционалност, од причина што со цел да се спречи дестабилизација на системот, семејството поради ригидноста не дозволува ниту помош од други лица. Додека границите се ригидни кај двородителските семејства со попреченост, тие се пропустливи кај еднородителските семејства со попреченост, бидејќи тука помошта е повеќе од неопходна. Родителот во овие семејства, нема избор освен да се потпира на сите можни човечки и останати ресурси од поширокото семејство, пријателите и институциите, но со таа пропустливост го зголемува ризикот од дестабилизација на семејството.

Приказ број 3: Во кои аспекти на функционирање сметате дека попреченоста

има најголемо влијание како отежнувачки/инхибирачки фактор?

Според резултатите од истражувањата, кои се поклопуваат со ставовите на науката, може да се потврди хипотезата за првата истражувачка варијабла: функционалноста на семејствата на лица со попреченост, многу зависи од попреченоста, од условите за живот и од организација.

Влијанието на видот на попреченост врз функционирањето на семејството

„Во сите општествени заедници постоела и постои група на луѓе со попреченост (со која се раѓаат или ја стекнуваат), што укажува дека нивниот интегритет како човечки суштества е нарушен и со тоа се оневозможени да се формираат и да се искажат како личности во општеството. Секоја епоха се соочува со моралното и политичкото прашање за тоа како е најдобро да се вклучат и да се поддржат лицата со попреченост.“ (Петров и др.; 2008)

Попреченоста во која било форма (интелектуална, невролошка, моторна или пак, сензорна) има големо влијание врз функционирањето на единката, а оттаму и на семејството. Тешко е да се одреди и каже дека некоја попреченост има поголемо влијание врз функционалноста и справувањето на семејството со предизвиците од другите видови на попреченост. Според резултатите од истражувањето се смета дека моторните нарушувања (како на пример церебрална парализа), интелектуалната попреченост, нарушувањата од аутистичен спектар и невролошките состојби се издвојуваат како категории коишто најмногу влијаат врз функционирањето, во умерена или во голема мера. Од дефектолошки аспект, тоа не би било целосно точно, од причина што не може да се гледа само на попреченоста како отежнувачки или олеснувачки фактор. За да се добие целосна слика колку попреченоста го отежнува функционирањето, треба да се земат предвид и следните фактори, како: етиологијата на попреченоста (односно причината за настанување), дали попреченоста е вродена или стекната, дали е опфатена со рана интервенција или пак семејството го одложувало обраќањето

за помош од стручно лице, понатаму социоекономскиот статус, возраста на родителите, постоењето на други деца во семејството, прогнозата на состојбата, вклученост на други лица и институции за помош и поддршка, дали кај лицето попреченоста е само во една област на функционирање (пример: оштетен вид) или се работи за комбинирана пречка во развојот (постоење на две или повеќе попречености, од кои една е доминантна) итн. Би било соодветно да се каже дека состојбите кои се придружени со интелектуален дефицит го отежнуваат функционирањето, токму поради ограничената можност лицето со попреченост да се оспособи самостојно да функционира. На тој начин, потребно е обезбедување на надзор и грижа, постојано или повремено, односно за активности што ги надминуваат интелектуалните капацитети на личноста. Мобилноста на лицето со попреченост е важен сегмент кој влијае врз моделот на функционирање на личноста и нејзиното семејство. Поточно, лицето со попреченост кое не се движи самостојно или користи помагала како одалка, инвалидска количка и слично, има потреба од постојана или од повремена помош.

Примарната цел на дефектологијата, односно на стручните лица е оспособувањето на лицата со попреченост за самостоен живот и остварување на нивните максимални капацитети. Акцентот се става на тоа што лицето може да прави и кои капацитети ги има. Токму како што ниту еден човек не би ги остварил своите максимални капацитети, без соодветна едукација, насочување и поддршка, така и лицата со попреченост би останале на маргините на општеството, нефункционални и изолирани, без соодветниот стимул за развој. Целосно отфрлени од општеството, исмејувани, понижувани, а во одредени периоди од минатото и погубувани биле лицата со попреченост, живејќи празен живот и осудени на неуспех. Првите почетоци за нивно згрижување и обучување биле со појавата на христијанството, кога лица со попреченост биле згрижувани во манастири, каде имале прилика да научат како да извршат одредена полесна физичка работа, а воедно и да бидат корисни. Дури подоцна, со развојот на медицината и на другите науки, се појавиле првите обиди за едукација и образование на овие лица. Професорката Д. Радојичиќ-Димитрова во својата книга „Методика на работа со лица со оштетен вид“ пишува за Валентин Ај, кој во XVIII век меѓу првите одлучил да се занимава со едукација на лица со оштетен вид. Идејата ја добил кога на слепо момче што просело му дал сребрена пара, а момчето било изненадено од неговата дарежливост. Валентин бил зачуден од тоа како момчето знаело дека вредноста на парата е голема, по што момчето објаснило дека ги разликува по релјефот и звукот. Така настанале првите обиди за оспособување на слепите и слабовиди да читаат и да се образуваат преку релјефна азбука, која денес е еволуирана во Брајово писмо. Преку овој пример јасно се согледува разликата во функционирањето, која повеќе зависи од оспособувањето или од неоспособувањето на лицето за самостоен живот, отколку од самата попреченост.

Стресот во семејствата на лица со попреченост

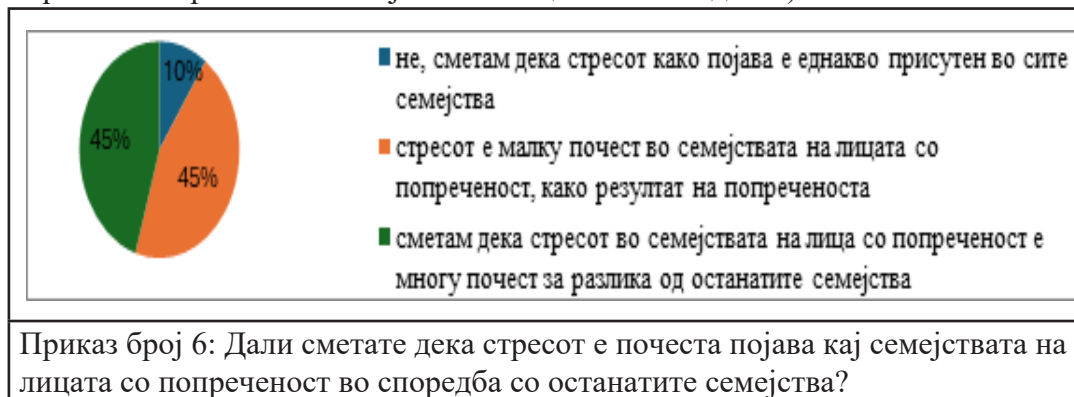
„Стресот се дефинира како целосен психобиолошки (или биопсихосоцијал-

лен) одговор на организмот на влијанието на кои било стресори кои сериозно ја загрозуваат и изместуваат неговата хомеостаза, предизвикувајќи општа адаптивна реакција.“ (И. Трајков; 2021) Стресот е неизоставен дел од животот на секој поединец. Претставува одговор на организмот кога се соочува со неочекувани дразби, манифестирајќи ја својата неподготвеност за соодветна реакција.

Почнувајќи од моментот на осознавање за постоењето на попреченоста, семејството минува низ различни фази на адаптација и прифаќање, а стресот речиси во секоја од нив е придружен елемент. За попреченоста, родителите може да дознаат во текот на бременоста (доколку скрининг тестовите покажат постоење на хромозомско нарушување, како на пример Даунов синдром). Кога причината за попреченоста е од пренаталниот период може да станува збор за хромозомско нарушување или пак, повреди, инфекции, состојби на мајката, злоупотреба на лекови, алкохол и наркотици и друго. Постои можност попреченоста да се утврди перинатално (на самото раѓање), како на пример церебралната парализа, а истовремено постојат и перинатални фактори кои можат да доведат до попреченост, најчесто како резултат на трауми, повреди за време на раѓањето, перинатална аноксија или асфиксија (запушување на дишните патиишта на плодот поради завиткување на папачната врвка околу вратот), недоносеност на плодот, механички трауми на мозокот, инфекции и други причини. (Трајковски, В., 2008) Одредени состојби се препознаваат подоцна, кога кај детето ќе се забележи извесно доцнење во развојот, како на пример кај нарушувањата од аутистичен спектар, сензорните оштетувања или други состојби.

„Реакциите на родителите во моментот на поставување на дијагнозата кај нивното дете, се исклучиво индивидуални, па нивното познавање е од големо значење за процесот на рехабилитација, бидејќи тој многу ќе зависи од ставот на родителот. Поединците во рамките на едно семејство различно го доживуваат и надминуваат истиот стрес. Интензитетот и манифестацијата на реакцијата ќе зависат од: личноста на родителот, родителската аспирација во однос на детето, девијантностите во семејството, социоекономскиот слој на кој родителите му припаѓаат и сл. Најчести реакции на родителите кои имаат дете со пречки во развојот се: шок, негирање, лутина, страв, срам, вина, збунетост, немоќност, разочарување, огорченост, завист, тага и прифаќање на детето.“ (Н. Чичевска-Јованова, О. Рашиќ-Цаневска; 2013) Во литературата, се опишуваат четири фази на адаптација кои не следуваат една по друга, некогаш се повторуваат, а некогаш се преклопуваат. „Првата фаза започнува кога родителот ќе дознае за попреченоста на детето. Оваа фаза се нарекува „преживување“ и е длабоко врежана во меморијата на родителите. Се карактеризира со силно чувство на беспомошност и губење на контрола над сопствениот живот. Родителите често ги игнорираат своите потреби, со тенденција целосно да се подредат на потребите на нивното дете. Втората фаза започнува кога родителот ќе сфати дека неговиот живот ќе биде поинаков од планираниот. Оваа фаза се нарекува „пребарување“ и се однесува на надворешното пребарување на информации и помош и на внатрешното пребарување на значењето на попреченоста на нив-

ното дете за нивниот живот. Во агонијата на потрага, родителите поминуваат низ процес на забрзан личен раст. Постепено, тие успеваат да го интегрираат внатрешното и надворешното пребарување. Следната фаза се нарекува „решавање“, а се карактеризира со стабилизирање на темпото на семејниот живот, завршува агонијата на пребарување на помош, а детето е вклучено во рехабилитациони систем. Четвртата фаза е „разделување“, кога родителите се разделуваат од нивното дете, веќе оспособено за самостоен живот.“ (З. Јачова; Стратегии за работа со семејства на лица со инвалидитет)

Влијанието на членовите од поширокото семејство, пријателите и институциите врз функционирањето на овие семејства

„Раѓањето на дете со попреченост или откривање дека детето има попреченост може да има длабоки ефекти врз целото семејство. Оваа состојба е најсериозен тест за едно семејство, односно тест со кој се открива еластичноста на самото семејство.“ (Станојковска-Трајковска, Н., 2017) „Поддршката на родителите во посебно чувствителните фази на адаптација, т.н. кризни периоди е силен фактор за психосоцијална стабилност на семејството, што исто така влијае на создавање на средина во која детето ќе биде прифатено.“ (Јачова, З., Стратегии за работа со семејства на лица со инвалидитет) Во адаптациониот период, по самото прифаќање на попреченоста, семејството се реорганизира на начин кој ќе овозможи функционалност на семејството со попреченоста. Вклучувањето на блиски луѓе (роднини, пријатели) кои можат повремено да пружаат помош е од суштинска важност за семејството. На тој начин не само што се обезбедува поддршка за семејството, туку истовремено се спречува негова изолација.

„Под семејна поддршка се подразбира поддршката која меѓу себе си ја дааваат родителите на детето, поддршката која им ја даваат нивните родители, пријателите, други родители, семејната средина, невладините организации, верската заедница, стручни лица од помагателни профили, како и институции од областа на социјалната, здравствената заштита и образованието.“ (Станојковска-Трајковска, Н., 2017)

Влијанието на раната интервенција врз попреченоста и нејзината прогноза, членовите на семејството и нивното функционирање

„Системот за рехабилитација и едукација на децата со попреченост во Република Македонија со децении се соочува со проблеми во процесот на рана детекција, односно ран третман на лицата со попреченост. Генерално гледано, раната детекција во нашиот здравствен систем успева само кај оние состојби што се „очигледни“, односно имаат изразени фенотипски или генотипски карактеристики. Како најчести тука би ги издвоиле хромозомопатиите, церебралната парализа, тоталните сензорни оштетувања (тотално слепило, глувост) и др. Голем дел од состојбите кои значително го променуваат функционирањето на личноста остануваат недијагностицирани долг временски период со што ја губиме можноста за рана интервенција и развивање на максималните потенцијали на детето со попреченост. Во рамките на овие состојби особено значајно место заема аутизмот, потоа лесната интелектуална попреченост, делумните сетилни оштетувања, проблемите во однесувањето, емоционалните дисфункции и сл.“ (Кескинова, А., 2020, стр. 477)

Раното препознавање и утврдување на состојбата на детето е од огромна важност за напредокот, прогнозата и функционирањето. Родителите секогаш ја имаат најважната улога во раната интервенција со преземањето на првиот чекор – обраќањето за помош во соодветните институции и стручни лица. Во едно токму тоа е и најтешкиот чекор од причина што освен кога состојбата е очигледна, родителите често имаат тенденција да ги игнорираат првите знаци кои укажуваат на отстапувања во развојот на нивното дете. Ова води до задоцнување во обезбедувањето на соодветен третман и поддршка, а првата институција која дава препорака често е училиштето. Во таквите случаи можноста за рана интервенција, кога и самиот „пластицитет“ на мозокот е најголем е пропуштена, а состојбата на детето во рамките на семејството е „нормализирана“. Како резултат на страв од мислењето на стручните лица и прифаќањето на можноста дека нивното дете има поинакви потреби за совладувањето на одредени способности, се случува родителите да паднат во искушението и да подлегнат на стравот за соочување со состојбата на нивното дете и прифаќање на неговите реални потреби. За жал на овој начин постигнуваат функционирање адаптирано на состојбата во рамки на семејството, кое честопати му одмага на детето да постигне напредок во својот развој. Навременото обраќање за помош и мислење, по забележувањето на првите знаци е единствениот начин кој води до подобрување на состојбата, прогнозата, функционалноста и на квалитетот на живот. Истовремено, тоа е единствениот начин и за соодветна организација на семејството кон детето со попреченост, обезбедувајќи надеж, мотивација и благосостојба.

Ефектите на семејната и системска психотерапија врз семејството на лицето со попреченост и зголемувањето на квалитетот на функционирање

„Семејната системска психотерапија се воведува како метод на лекување на оние семејства каде што постои идентификуван пациент. Пред започнување на

терапевтскиот процес се користи дијагностичко интервју, кое се спроведува со целото семејство, како и прашалници и скали за промена на семејното здравје. Посебно значење има користењето на генограмот, со чија помош се добива мапата на семејната структура, се забележуваат информации за семејството и се означуваат семејните односи. Со утврдување на актуелните проблеми, најчесто се препознаваат семејните односи. За да се навлезе во заднината на семејните проблеми, се анализираат карактеристиките на нуклеарното и на проширеното семејство. За оваа цел, посебно, се користи генограм кој упатува на границите, дијадните односи, улогите и др. Актуелните семејни обрасци ја отсликуваат сегашната семејна ситуација и начинот на кој семејството се обидува, досега, да го разрешува проблемот. Овие податоци се значајни затоа што односот кон сегашниот проблем и претходните обрасци за решавање на истиот, му овозможуваат на терапевтот да направи првична проценка на семејните сили и да ја процени подготвеноста на семејството да се соочи со промените.“ (Белевска, Д., 1999, стр. 198-199)

Приказ број 11: Сметате ли дека посетувањето на семејна психотерапија, може многу да го подобри начинот на функционирање на семејството, прифаќањето на погреченоста и да придонесе за активно вклучување во социјалната средина?

„Психотераписки чин може да биде секој разговор или кој било друг вид на комуникација со друг, после кој третиралиот субјект се чувствува: послободно, повредно, покреативно во своето егзистенцијално поле и поспремно за меѓучовечка соработка и за размена на игри, труд и љубов со други.“ (Бојанин, С., 2015, стр.143) „Семејствата постојат во внатрешноста на културниот контекст, а еден од клучните начини на кој, тој го регулира семејниот живот е преку нормативните претпоставки за тоа како семејниот живот би требало да напредува преку одреден број клучни стадиуми. Моделот на животниот циклус на семејството предлага „слика“ или „норма“ како семејниот живот би требало да изгледа. Својствени за таа слика се уверувањата за формата која би требало да ја има семејството: како би требало семејството да се развива, да решава проблеми, меѓусебно да комуницира, што треба да чувствуваат еден кон друг членовите на семејството и кога треба децата да го напуштат домот и да засноваат свое семејство. Во одредена смисла, концептот на семеен животен циклус мапира низ претпоставките кои ги имаат луѓето во одредено друштво за одредена форма на семеен живот.“ (Dalos, R., Drejper,R., 2012, стр. 116)

Секогаш постои причина поради која еден човек, пар или семејство се обраќа на психотерапевт. Вообичаено тоа е моментот во кој семејството се соочува со проблем кој не знае како да го реши и покрај безбројните обиди тоа да го направи. Всушност, секое семејство има „свој начин“ на реакција, т.е. на решавање на проблемите. Кога тие начини не придонесуваат за подобрување на состојбата и надминување на проблемот (независно од неговата природа и комплексност) семејството бара помош. Психотерапијата обезбедува сигурна, безбедна и доверлива средина, во која корисниците на услугата во соработка со стручно лице градат нов модалитет на својот живот и личност. Семејство на дете со попреченост нема да се обрати на психотерапија во моментот на утврдување на попреченоста. Поради попреченоста, семејството се обраќа за помош кај специјален едукатор и рехабилитатор, доктор, логопед, психолог, физиотерапевт, педагог и кај други сродни профили. На психотерапија овие семејства одат кога нивната веќе формирана хомеостаза е нарушена поради нови промени и влијанија или пак, кога таа хомеостаза повеќе не е функционална поради менувањето на животната фаза и условите во кои семејството се наоѓа. Проблем поради кој може да дојде семејство на дете со попреченост (пример: церебрална парализа) на психотерапија, може да биде анксиозност кај мајката или пак, злоупотреба на алкохол кај таткото. Важен податок во ваква ситуација би било времето кога симптомот (анксиозност или злоупотреба на алкохол) се појавил, со што се добиваат податоци за тригерот, т.е. причината за нарушувањето на постоечкиот начин на функционирање. Доколку станува збор за семејство чија структура на функционирање е: мајката се грижи за детето, а таткото ги обезбедува материјалните добра, симптоми од овој тип може да се појават на пример по неочекувано отпуштање на таткото од работа, а се влошуваат доколку извесно време не успева во намерата да се вработи. Во тој момент, ова семејство се чувствува како да го губи тлото под нозе. Заштедите постепено се намалуваат, социјалната помош за грижа на дете со попреченост одвај ги покрива основните потреби на детето, тензијата и несигурноста како ќе ги покриваат месечните трошоци расте, а со неа се зголемува и нетрпението и неразбирањето помеѓу брачните партнери. Се менува и квалитетот на партнерската релација, која од многу блиска преминува во дистанцирана или во конфликтна. Родителите ја губат способноста да ги извршуваат своите строго дефинирани улоги во системот: беспомошна мајка која стравува за обезбедувањето на оптимални услови, грижа и нега за своето дете и очаен татко кој потфрлил во обезбедувањето на стабилност и сигурност за своето семејство. Со растот и зајакнувањето на симптомите, опаѓа стабилноста на системот, дисфункционалните обрасци доминираат, а квалитетот на живот е незадоволувачки оскуден. Интервенирањето на психотерапевтот, на начин кој ќе доведе до редефинирање на улогите во семејството, што пак ќе доведе и до редефинирање на границите на семејниот систем, би било од голема важност. Поддржувањето на мајката да биде во работен однос би овозможило поделба на обврските со таткото за обезбедување на материјална сигурност. Понатаму, дополнителен зрак на надеж би било вклучувањето на блиски луѓе во грижата за детето, како и користење

центри и институции кои обезбедуваат згрижување во дел од денот. На овој начин, преку семејната терапија се овозможува стабилизација на системот, преку менување на дисфункционалностите кои го вовеле во криза, а потпирајќи се на резилентните сили на семејството.

Заклучок

Семејствата на лица со попреченост можат да градат квалитетен живот и нивните членови можат да се самоактуализираат. Како клучни елементи за детерминирање на нивото на квалитет што семејството на лице со попреченост ќе го оствари се: раната интервенција на лицето со попреченост, прогнозата на состојбата (колкав степен на самостојност може да биде остварен), избегнувањето на социјалната изолација, интеракција и вклучување на други луѓе и институции во обезбедувањето грижа, како и капацитетите, т.е. резилентните сили со кои располага семејството и колку вешто се справува со тешкотиите. Специјалната едукација и рехабилитација со својот пристап кон лицето со попреченост, како и пристапот на семејната и системска психотерапија кон целото семејство, можат значително да придонесат за насочување на семејството кон здраво функционирање. А. Х. Маслов, во своето дело „Психологија на постоењето“, пишува за хиерархијата на потребите, односно за петте нивоа на потреби кои човекот се стреми да ги задоволи. Оттука, на најниското ниво Маслов ги поставил основните, нагонските, т.е. физиолошките потреби на човекот, кои се неопходни за преживување, како потребата за храна, вода, ноќевалиште итн. Кога човекот ги има задоволени овие најосновни потреби, се стреми кон остварување и задоволување на повисоките, како безбедноста, релациите со други луѓе, сè до највисоко позиционираната самоактуализација. Голем дел од лицата со попреченост, кои можат да се осамостојат преку соодветен третман од најрана возраст, можат да го достигнат третото ниво од хиерархијата на Маслов. Тоа значи дека, овие лица можат да завршат училиште, да се стекнат со стручно оспособување, да бидат во работен однос, да градат релации и семејства и да живеат самостојно. Впрочем, тоа е нивото на себереализација кон која цели секој специјален едукатор и рехабилитатор во работата со лица со попреченост. Семејствата на лицата со попреченост во своите дисфункционалности се разликуваат од семејствата во кои нема лице со попреченост само во насоченоста и фокусот на нивното функционирање. Бидејќи и едните и другите имаат свои дисфункционални обрасци на однесување, а истовремено и резилентни сили – ресурси за справување.

Библиографија:

Белевска Д., (1999). Психозите и семејството. Скопје: Гурѓа.

Бојанин С., (2015). Третман покретом и саветовање Реедукација психомоторике Релаксација психомоторике (Шулц, Бержес) Покрет у психотерапију. Београд: Помоћ породици.

Велковска Б., (2022). Умешност на лутината. Скопје: Арс Либрис.

Дамовски А., (2020). Лицата со попреченост. Скопје: Арс Ламина.

Димитрова-Радојичиќ Д., (2013). Методика на работа со лица со оштетен вид. Скопје: Филозофски факултет.

Јачова З., Интерна скрипта: Стратегии за работа со семејства на лица со инвалидност.

Кескинова А., (2020). Улогата на семејниот едукатор во раната интервенција на децата со попреченост. Скопје: Филозофски факултет.

Маслов Х. А., (2015). Психологија на постоењето. Скопје: Арс Студио;

Петров Р., (2007). Лица со инвалидност. Професионална ориентација, оспособување и вработување. Скопје: Филозофски факултет.

Петров Р., Ѓурчиновска Л., Станојковска-Трајковска Н., (2008). Заштита и рехабилитација на лица со инвалидност. Скопје: Филозофски факултет.

Спасовски О., (2016-2017). Психологија на лица со посебни образовни потреби – Збирка на текстови за интерна употреба. Годишен зборник. Скопје: Филозофски факултет.

Станојковска-Трајковска Н., (2017). Семејни ресурси и поддршка на семејства на деца со интелектуална попреченост. Скопје: Филозофски факултет.

Трајков И., (2021). Стрес и справување. Скопје: Филозофски факултет.

Трајковски В., (2008). Медицински основи на инвалидноста. Скопје: Филозофски факултет.

Чичевска-Јованова Н., Рашиќ-Цаневска О., (2013). Рана интервенција на деца родени со фактор на ризик. Скопје: Филозофски факултет.

Dalos R., Drejper R., (2012). *Sistemska porodična psihoterapija*. Novi Sad: Psihopolis Institut.

Душица Брачиќ

Институт за етнологија и антропологија, ПМФ, УКИМ - Скопје

Стравот од болести во Македонија во периодот на XIX и средина на XX век

Abstract: This paper delves into the concept of fear from an ethnological and anthropological perspective. To foster a deeper understanding of this concept, various diseases that occurred from the XIX to the middle of the XX century are taken as illustrative cases. Contrary to the (often) visible disease, there is the hidden individual fear, but also the obvious collective panic, so fear is both a personal but also a comprehensive social experience. The paper navigates the complexities of limited ethnographic data, thus urging to uncover the nuances within published works on spiritual culture, folk medicine, and folklore, as well as conducting a deeper analysis of legends, traditions, and oral narratives. By spotlighting these examples, the paper prompts reflection on dichotomies such as purity: danger, reality: imagination, thereby shedding light on the ideal model of community and its potential disruptions.

Keywords: fear, plague, health, folklore, village

„Стравот ти бил најопасната болест кај човекот“

Гледајќи од аспект на функционалистичката антропологија, човекот е суштество способно да ја обликува природата, на што се надоврзува креирање, (пре) обликување на културата, воспоставувајќи посебен систем на живеење, кој е исполнет со замисли за пожелно : непожелно, добро : лошо, убаво : грдо. За периодот кој го обработувам, XIX до средина на XX век, многу ретко се дочекувала т.н. „природна“ смрт, па пред да се стигне до некаква старост (Неделков, 2004) (која во различни историски периоди има и различни сфаќања за истата) човекот и цели заедници се соочувале со разновидни опасности, една од нив е и болеста. Судирајќи се со вакви ситуации, човекот може да се гледа и како homo patiens - суштество што страда; homo negans - суштество што негира; homo absconditus - скриено суштество (Јовановски, 2000, стр. 17). Аспект кој досега не е во големи размери прочуван од страна на македонската етнологија и антропологија е стравот од болести. Имено објавени се многу трудови кои се посветени на теми: здраво : болно тело, болест и народна медицина, магии околу лекувањето на некоја болест или спречување на нејзиното ширење. Антрополошкиот пристап кон емоциите воопшто е порезервиран, пред сè заради комплексноста во проучувањето, но во текот на деведесеттите години од XX век станува поактуелен и денес е популарен посебно во т.н. западна антропологија.

Сметам дека е значајно да се разберат верувањата и активностите за време

на болест, што дополнително ќе треба да ни откријат за емоциите, конкретно стравот, и како истиот стана дел во создавањето на културните норми. Начинот на кој една заедница го разбира и се справува со своето, туѓото и „заедничкото“ болно тело отвора простор за разгледување на вредностите, обичаите и заемната (не)помош во цели заедници. Така стравот од болести, како сеприсутен дел од човековото перципирање, го ставам како битен дел во разбирањето на идеалниот модел на живеење на една заедница. Стравот нема да биде разгледуван само како индивидуално доживување, туку и како целокупно искуство на заедницата.

Еднакво важно е да се разгледа и развојот на здравствениот систем на територијата на Македонија што позначително го добива во почетокот на XX век. Истакнато е дека од крајот на XIX век и почетокот на XX век во Македонија третирањето на болеста постепено ги преминува границите на приватното лекување и пополека влегува во новата јавна сфера на современата медицина, оваа транзиција не бил брз процес, потребно било време да се адаптира на новата структура на третирање на болестите, кои се разликувале од традициската структура (Јакимовска, 2009). „Сомневањето“ кон новата медицина дозволи да постои одреден континуитет на народната медицина, магиите, дејноста на бајачки и верувањето на луѓето во сето тоа.

„Можеби затоа се вели дека на стравот му се големи очите“

Кога зборуваме за стравот, треба првин да разграничине дека постојат барем две нивоа на кое може да се проучува, односно на индивидуално и колективно. Антропологот Загорка Пешиќ-Голубовиќ ја гледа човечката природа како повеќедимензионална (Pešić-Golubović, 1966), тргнувајќи од тоа, сметам дека кога го разгледуваме стравот треба да се опфатат сите тие димензии, односно вклучувајќи ја и биолошката, но во прегледот на различните сфаќања за стравот, јас посебно ќе се осврнам на културната и на општествената димензија. Наспроти биолошките аспекти на стравот, кој често се прикажува како нужен во одредени опасни ситуации, стои културната манифестација на чувството на загрозеност. Интеракцијата помеѓу индивидуалните емоции и културниот контекст ја нагласува сложената природа на човечките емоции и ја акцентира важноста на заедничкото разбирање во манифестирањето на истите. Различните форми, извори и типови на стравот, прави самиот страв да се третира како неодреден концепт, односно без граници (Boscoboinik & Horáková, 2014).

Во досегашната научна мисла, стравот се перципира како универзално човечко чувство поврзано со идејата за можна опасност, а таа опасност е секогаш предизвикана од различни надворешни (но и внатрешни) појави, тоа е она што луѓето не го перципираат како нормално за едно секојдневие, односно нарушување на една (општествена) рамнотежа. Влијанието на стравот е детерминирано од ситуацијата во која луѓето се наоѓаат, но и од продуктот на некоја општествена конструкција. Стравот произлегува од себе, но и од интеракцијата на себството со другите или „другото“ во околината, а неговата манифестација е обликувана од различните социјални норми.

Често стравот/стравовите не се засноваат само на индивидуални искуства, туку се потпира на идејата за ризикот и неговите можни последици, а тоа секогаш се пренесува преку културните вредности и определени верувања на една заедница. Споменавме дека стравот е ретко обработувана тема, особено како свој засебен социолошки проблем, улогата на стравот воопшто била исфрлена од општествено-хуманистичките науки, па овој термин бил користен како синоним за ризик. Од друга страна ризикот посебно бил обработуван во XX век, па и денес, најмногу од социолози. Антрополошкиот пристап кон идејата за ризикот можеби прв пат го разработиле Мери Даглас и Арон Вилдавски во нивната книга „Ризик и култура“ аргументирајќи дека ризикот е различно дефиниран, дека зависи од културните контексти (Douglas & Wildavsky, 1982). Она што во минатото или денес претставува ризик, се менува во текот на времето, правејќи ја идејата за ризик променлива категорија, а со тоа и стравот е менлив концепт (Boscoboinik & Horáková, 2014). Паралелно истражувајќи ги, и ризикот и стравот, може да заклучиме дека се општествена и културна креација, а со тоа и цел општествен процес, оценувајќи ги според нивната варијабилност, правејќи го нивното доживување и самата реакција да бидат општествено конструирани. Фактот дека секој период и секоја култура имаат главни идеи и прашања врз кои е изграден стравот е доказ за неговата историска важност, повторно потенцирајќи ја менливоста како важна категорија. Културното перципирање е важна рамка за разбирање како една заедница ја интерпретира опасноста и гради доверба или недоверба во различните институции кои можат да го создаваат или да го регулираат ризикот (Boscoboinik & Horáková, 2014), а со тоа и стравот. Со ова сакам да нагласам дека воопшто претставите за опасноста се под влијание на општествениот контекст, односно од изградените верувања и вредности на една заедница, така лесно може да се издвојат примери каде поединци и цели заедници гледаат опасност во одреден ризик, па врз таа основа имаат реакција со страв, но и игнорирање на одредени ризици, гледајќи ги како во склоп со секојдневието.

Ако сакаме да го разгледаме историскиот развој на теоретизирањето на поимот страв, би требало да ги спомнеме и делата на Макијвели, Хобс и Монте-скје. Разгледувајќи ги нив, може да се заклучи дека стравот е еден вид политичко оружје кое се користи за да се воспостави целокупен политички мир. Дополнително според нив стравот е разумна реакција на големи промени и нови настани. Не случајно во делото на Томас Хобс „Левијатан“, суштеството служи како метафора (на силата и авторитетот на власта) за зголемување на почитта, но пред сè на чувството на страв.

Неизбежен дел кога зборуваме за стравот, е чувството на анксиозност, кое се користи и како синоним, посебно во поновите истражувања. Тука интересно би било да се разгледа поновиот вид на толкувањето на стравот, кога од еден државен конструкт или т.н. оружје на власта, се пројавува во вид на анксиозност- како долготрајна психичка состојба на масите. Важен дел во теоријата на стравот е тоа како се соочуваме со него, односно какви антистрав механизми користеме, кои се за нас во моментот битни, така можат да бидат различни об-

реди со цел да се дојде до стабилност на заедницата. Покрај тоа воспоставени се и механизми на негирање на страв или ризик, но и други стратегии со цел заедницата да се заштити симболички (Boscoboinik & Horáková, 2014). Така интересно е да се размисли на кои начини се експлоатира стравот на поединците и на севкупното општество. Како што вели Altheide: „стравот не е нешто што едноставно се појавува; тој е социјално конструиран и се манипулира со него од тие што имаат негова корист“ (2002, р. 24). Тоа се разбира е посебен дел од разгледување на стравот во сегашното модерно општество и не е релевантно многу со насловот за кој се пишува текстот.

Стравот секогаш се асоцира како крајна негативна, непожелна емоција. Но во текот на историјата битно е да се разгледа како стравот е и нешто посакувано, поврзано со идејата за почит, на пример „Страв од Бог“. Покрај тоа, стравот можеме да го гледаме како емоција која придонела во креативноста, а со тоа креирање на цели култури на луѓето. Иако ова звучи доста збунувачки треба да размислуваме во насока на тоа ако како општество не сме биле соочени со кризни ситуации, што последователно ќе придонесе до страв, немаше да имаме потреба да правиме акции за отстранување од него, а со тоа да се градат различни комплексни системи на верување. Токму тоа се гледа во различните заболувања во текот на средниот век, кога реакциите околу различните заболувања, односно епидемиите, се со различни обвинувања, пример дека индивидуа или цела група „седи зад таа болест“. Тука многу лесно може да се воведи концептот на „Другиот“, односно оној кој е поразличен од пошироката заедница и се гледа како потенцијално опасен, па тука ќе додадеме категорија - „стравот од Другиот“. Со негово отстранување се воведува нова рамнотежа, во тогаш нарушената струкутура на заедницата, со тоа што се знае од каде потекнува непосакуваното. Идејата за „Другиот“ е тесно поврзана со опозициите чисто: нечисто. Во зависност од класификацискиот систем на одредена култура „нечисти“ можат да бидат жените (особено во текот на менструалниот период и на бременоста), болните, старите, телесно и ментално хендикепираните, со еден збор, „другиот“ (Ристески & Јакимовска, 2007, стр. 107). Оваа опозиција многу јасно овозможува да се разгледаат процесите на вклучување или исклучување на поединци, што дополнително ја објаснува маргинализацијата на одредени групи луѓе, но и стратификацијата на цело општество. Моника Кропеј Телбан (2022) во нејзиниот текст посветен за стравот во наративите на чума и КО-ВИД-19, прави обид низ различни фолклористични истражувања да го открие концептот на стравот, следејќи ги примерите на некои фолклористи, како на Lutz Röhrich и Jon D. Lee, со што заклучува дека во различното народно (усно) творештво карактеристика е песимистичкото видување, односно се истакнува една главна емоција, т.е. стравот, кој кај луѓето служи во креирање претстави за различните болести и за можните последици од него (Кропеј Telban, 2022). Понатаму може да разгледуваме како борбата со овие болести, кои се инаку често замислени како суштества од хтонскиот свет, се изразени со страв, пред сè од стравот од умирање. Моника Кропеј Телбан понатаму надополнува дека идејата околу смртта, гладот и чумата се меѓу најголемите архетипски стравов-

ви, особено во времето кога чумата „беснеела“.

Кога зборуваме за методолошкиот аспект во изготвувањето на овој текст, треба да се нагласи дека теренското истражување (кое е инаку најважен дел во етноантрополошкото истражување) е изоставено. Првата причина е заради тоа што се работи за далечен временски период, па затоа се има тешкотии во наоѓање на потенцијални соговорници. Второ иако емоциите се споделуваат, правањето на темелно теренско истражување за нив е доста комплицирано, прaveјќи ги етнографските методи ограничувачки. Исто така тоа подразбира долг престој во заедницата, со цел да се стекне доверба пред воопшто да се започне со истражувачката тема. Проблематиките во однос на методологиите на етнографско истражување на слични вакви тематика, подетално ги има разработено Ана Ашталковска-Гајтаноска во нејзиниот докторски труд: „Антропологија на интимноста во македонската народна култура“. Сепак не е невозможно да се добие еден антрополошки преглед на тоа што значи стравот за една заедница, фокусот може да се стави на различни аспекти: потеклото на стравот (со подкатегиите време и простор), што предизвикува страв, стратегии за отргнување од стравот, справување со стравот (Boscoboinik & Horáková, 2014) живеење во страв, криење во страв. Во Македонија запишувале повеќе значајни истражувачи од соседните земји, но и од странство, како и мал број од Македонија, а на оваа тема пред сè релевантни ни се записите на Бранислав Русиќ, Стефан Тановиќ, Јован Трифуновски, Миленко Филиповиќ, Марко Цепенков и други. Еден од позначајните истражувачи на македонската народна традиција, без сомнение е Јозеф Обрембски, полски етнолог и социолог кој во текот на триесеттите години на XX век престојувал во Порече и собрал извонреден материјал од најразлични тематика. Тој за нашето проучување е доста битен бидејќи голем дел од неговиот материјал е посветен на магиите и болестите и нивите опасности. Покрај тоа што теориски успеал добро да ги анализира овие појави, особено важно е да се нагласи неговата спремност и успешност во теренското истражување. Успеал да запише магиски говорни формули и воопшто да навлезе подлабоко во работната дејност според женскиот принцип, што инаку била табу-област, за првин да има пристап маж, и второ некој Друг, односно човек кој не припаѓа на таа средина.

„Од пустата болест поголема несреќа немат“

Заради малото познавање на македонското селанство во областа на медицината, скоро секоја болест им била еднакво опасна и пречекувана со страв, бидејќи болеста е една од основните предзнаци за смртта. Таквиот концепт дека болеста може да надвлее со човеквото тело, а со тоа и да победи, е крајно конфузен дел од животот во минатото. Јозеф Обрембски доаѓа до многу битно сознание, дека Поречаните не гледале на болеста на индивидуално ниво, туку на општествено зло, кое со своите последици можело да ги допре и блиските на болниот (Обрембски, 2001). Телото во тој контекст се гледа според опозициите здраво : болно тело, ако ја следиме теоријата на обреди на премин ја добиваме шемата здравје-болест-здравје, целта е да се стигне до првобитниот статус,

ваквите обреди може да се третираат на индивидуално, но многу почесто тие спаѓаат во колективниот домен, особено кога се зборува за некои епидемски заболувања. Покрај ова шема, треба да ја разгледаме и следната: здравје-болест-смрт, која е без точна временска одредница (за тоа кога точно ќе настапи моментот на смрт), потесниот круг на семејството ги започнува активностите за испраќање на душата додека болеста трае, или телото умира. Пример се повлекува болниот во посебна просторија, строго се почитува обредното молчење, простување со болниот и ред други обичаи.

За да сфатиме како се концептирале и третираше промените на телото од страна на селанството треба да се направи првин општ преглед на таквите промени, односно на ниво на механички повреди (предизвикани од надвор, од профаниот свет), каде здравствената магија не е потребна, а третирањето на истите може да се пронајде и во дејноста на мажите; потоа болести од внатрешни органи и други заразни болести (предизвикани однатре, од натприродното или за време на сакрален период) кои бараат посериозен третман (Јакимовска, 2009). Во народната култура толкувањата на болеста и здравјето се основен дел кога ги разгледуваме претставите за живот : смрт.

Во доменот на народното лекување, можеби една од најтешките задачи било определувањето на точна дијагноза. Тоа се должи на фактот што голем број слични болести биле сместени во генерални групи (според сличноста на симптомите), па реалниот број на болести бил намален. Дополнително заради слични први знаци често се доаѓало и до грешни заклучоци и мерки за третирање (Константинов, n.d.). Во руралните средини и во народната култура, лекувањето спаѓало во сферата на интимата, односно во рамките на домот, каде пред сè задолжени околу грижата биле жените, доколку ова домашно лекување не пројавувало напредок, тогаш помош се барало од жени кои имале „дарба“ или научиле нешто во таа дејност, пред сè потребни биле знаења и вештини за користење на лековити билки, а се разбира и магиски постапки (со употреба на говорни формули или реквизити) за излекување (Јакимовска, 2009). За време на Отоманското Царство, конкретно во 1896 година, бил донесен закон кој забранува „нестручни“ лица да се занимаваат со лекување (Јакимовска, 2009). Во тој период во Македонија се јавуваат и првите лекари, па лекувањето добило сосем нов облик, спротивен на она што било навикнато тогашното селанство. Лекувањето се третирало во сферата на јавноста, а самото лекување било од мажи, главно од средни класи. Сета таа новина правела довербата кон новата здравствена атмосфера градуално да се прифаќа. За помош од градските доктори луѓето им се обраќале само кога активностите од приватната сфера не дале позитивен резултат или барем некаков напредок, Обрембски тоа го илустрира вака: „Денеска во потешките случаи Поречаните одат во градовите или во болниците. Порано, секако имале доверба само во себе“ (Обрембски, 2001,)

Покрај тешкотиите за точна дијагноза, проблем претставувало и разграничување на причините што предизвикале болест, па затоа се користеле воопштени називи, пример: б(о)деж, оган, очебол, повраќање, пролив, треска (Константинов, n.d.). Тоа било случај и кога ги разгледуваме и големите епидемски заболу-

вања, се користеле термините: поразиа, чума, чара, колера. Особено треба да се разгледува терминот чума кој дополнително може да ги воведо концептите на реално : замислено. Илина Јакимовска (2009, р. 248) за овој термин вели дека „...најчесто е персофиникација на некоја апстрактна, но разорна сила - зло кое го снаоѓа колективот и од кое тој треба со заеднички сили да се одбрани“, значи може да се толкува како некоја „реална“ болест која го опфаќа цело село, односно вистинска епидемиска криза, или пак некој вид на несреќа на индивидуа, или воопшто претстави дека во селото има некакво зло, последните две спаѓаат во категоријата на замислено. Сепак, битно е да се нагласи дека тоа што го пишуваме како замислено, не претставува нешто што не постои, туку е спротивно од карактеристиките, т.е. ги отстапува симптомите на болеста. Се користи во метафорична смисла, пример за опишување на некоја појава која брзо се шири и претставува опасност за заедницата. Се верувало дека индивидуа може да биде проколната користејќи ги клетвите: „Чумата да го стигни на местото да го оставе“, „Чумата да го затире“ (Јакимовска, 2009, р. 248).

Подолу во текстот ќе зборуваме подетално за претставите на чумата, сега ќе бидат наведени некои општи претстави за потеклото, формата, манифестацијата и лекувањето на повеќе болести кои биле застапени во Македонија во текот на XIX век сè до средината на XX век. Така порано постоело верување дека најголем дел од болестите потекнуваат од настинка, т.е. од силно проладување на телото, потоа верувања дека секој орган може посебно да настине, како и болести предизвикани според „промени во крвта“ (заради нејзино згустување, разводнување, презагревање или стинеене), или болест од „лоша вода“, која се насобирала во телото, посебно место имал т.н. „дертот“ како предизвикувач (замислен во вид на жива грутка - како животно со голем број глави и нозе, забележан во некој дел од организмот, а доколку падне може да придонесе за ширење на други болести) (Константинов, n.d.). За некои други претстави за потеклото на болеста:

„од Бога“: *„Кој знајет, одошто се тије. Така пуштил Госпуд. И ќе потфатит људи. Ја срчаница, ја сипаница- мије не знајме одошто се прајит. Ќе го фатиш срчаница, ќе го истерат- ајде- на гробишта. Па и сипаница- нема лек од неја. Ништо сипаница не се лечит. Ќе си поминет ќе си заминет“* (Обрембски, 2001, р. 118);

болести кои се добиваат „од ветер“;

од „зли очи“, кое може да биде намерно или пак без знаење, пример поединецот да не знае дека има такви очи;

од „нагазување“ и „налепување“ на самовилски места (каде според првото се верува дека поединецот директно згазнал на самовилски круг, па следува состојба на болест и брза смрт, без можност за лекување, а според второто, поединецот само се приближува, а со тоа се предизвикува болест, за кој сепак има можност за лекување, односно барање милост од самовилите (Константинов, n.d.).

болести од уроци, почудувања и црна магија.

„Како чума да поминала“

Стравот и немоќта на луѓето да се борат против различните (пред сè заразни) болести придонело да се појават бројни легенди и преданија, како и народни песни. Ако ги разгледаме различните македонски митолошки народни песни можеме да увидиме на претставите на епидемиите, односно на нивните ликови, кои најчесто се персофиницирани во жена, посебно стара, „несредена“, но и во вид на животно. Пример може да се разгледуваат описите за чумата, колерата, сипаниците, треската и за некои други. Како што беше погоре накратко наведено, со зборот чума се опфаќа корпус на повеќе болести, па токму затоа во народното усно и пишано творештво најзастапен е терминот чума. Пример:

*Ќе те питам, бабо, да ми кажеш,
што е, бабо Скопје умирено?
Петли пеат, бабо, пви 'рвјачат,
немаат луѓе, бабо, да бреборат;
дали огон Скопје го изгоре,
дали Вардар Скопје го однесе?
Ко ме питаш, дете, ќе ти кажам,
што е Скопје, дете, умирено;
нити огон, Скопје, го изгоре,
нити Вардар Скопје го однесе;
ја сум, дете, Скопје умирала,
за три дена, дете, за три ноќи.
Ја не сум си, дете, стара баба,*

туку сум си, дете, црна чума. (Саздов, 1997, р. 47-48)

и уште еден пример:

*„И је рече Митре добар јунак:
'А егиди бабо, стара бабо!
Шчо ка бидит ова чудно чудо,
Скопје града ја сум ноќевало,
Саде слушам петли каде пејет,
Петли пејет и кучина лает,
Љуге нигде, нано не сум видел'
Тога вели она стара баба:
'Ај ти, Митре, ај ти, синко миле!
Ја не сум си, синко стара баба,
Тук сум си, синко црна чума!
Сите љуге синко избегале'
Тога велит Митре добар јунак:
'Жити бога, бабо, жити душа,
Погаљаи го, бабо пусти дефтер,
Аљ сум и ја на дефтер писано!
Го поглеа баба пусти дефтер,
Го поглеа и начас му рече:*

'И ти, синко, овде си написан“ (Миладиновци, 1983, р. 278-230)

Споменот за Скопје погодено од чума во периодот на XVII-XVIII век е сочуван според горенаведените примери, во истите може да се виде претставата за чумата. Така претставена како баба која шета со тефтер, каде се имињата на луѓето кои треба да бидат усмртени, понатаму Илина Јакимовска (2009) додава дека таа има долга растурена коса, страшно лице, долги раце и кошница во која има тесла, игла, шило, сабја, нож, секира, брич, камен, штипки, клешти, срд и коса со кои ги врши убиствата. Покрај ваквиот замислен лик, постојат претстави за чумата како невидлива сила, определена пак со женски род. Битен дел во концептуализацијата на стравот од болестите е претставата за „Другиот“, тука би можеле да ги разгледуваме опозициите: свој : туѓ, пожелно : непожелно, чисто : нечисто. Посебно ќе се задржиме на опозицијата чисто : нечисто, најбитна во теоретизирањето на ова е Мери Даглас, која во нејзината книга „Чистота и опасност“ од 1966 година, преку еден структуралистички пристап, прави преглед на правилата за чистотата. Ваквите идеи се фундаментални за културите бидејќи ја обликуваат нивната перцепција за светот, но и влијанието во социјалните интеракции. Затоа треба да се разгледуваат претставите за болестите чии причинител е некој „Друг“, бидејќи „Другиот“ е извор на нечистотија, самиот е нечист, како што е и болеста. Така чумата во усното народно творештво се гледа и како Циганка или Влаинка, потребата да се дојде до сознание за тоа од каде доаѓа болеста/злото, помага во стимулирање на заедницата, која дотогаш инаку живеела во општа паника, и почнува да размислува за можно решение (Јакимовска, 2009).

Треба да ги наведеме и другите големи епидемии кои ги имало на тлото на Македонија во тој период, односно и колерата, тифусот, маларијата, сипаниците. Интересно е што во едно предание од збирката на Цепенков, Јакимовска (2009) забележува отстапување од родовата претстава за болестите, односно тука колерата е претставена во машки род. Тифусот во Македонија е забележан во Прва и во Втора светска војна, а за оваа епидемија во Западна Македонија бил воведуван и карантин (забрана за влегување и излегување од селото) (Јакимовска, 2009). Тука ќе посочам уште еден пример каде се јавува конфузност во однос на декларирање на точната болест, запишано од Обрембски: „Сипаницатаја е чара. Једен од други ќе префаќат. И огањица је чара. Од девет раки огњица имат. И сипаница од девет раки имат, па кој знајет што се. Пре моја живота немало чара. Чума- таја живина- вељат- је. Жена некаква. Се престорујет све што је: пиле, маче, куче. Па како је, не знам. Колера, чума- не знам. Па сегај опасни чари. Се смешал народот“ (2001, стр. 121).

„Варди се да не се поболиш, оти мачно можеш да оздравиш“

Во овој дел сакам, накратко, да наведам неколку начини за заштита или за лекување од одредени видови болести, но и воопшто за регулирање на дисбалансот што настанал при ширење на болеста во селото.

За заштита на здравјето значајна улога имале обредните игри под маски, пример бабари, кукери, џамалари, русалии и други, кои во периодот на некр-

стените денови, кога перцепцијата за Светот била дека се наоѓа во Хаос, без Хармонија, период кога слободно шетаат злите сили, а овие обредни поворки со нивните игри имале цел да ги „избркаат“ таквите сили, сочувувајќи го здравјето на луѓето; Мала и Голема молитва воопшто се користеле како механизам за подобрување на здравјето (Константинов, n.d.): наспроти црната магија, како причинител за некаква болест, служела т.н. бела магија со цел побивање со првата, односно лечење. Најзастапен е мотивот за протетување на болеста надвор од просторот на луѓето, пример на планините и горите, со нивните хтонски карактеристики, тие се места каде се испраќа болеста (Ристески, 2005), а раскрсниците, исто така со хтоничен карактер, се места каде се правеле обичаи, обреди, баења за отстранување на болеста: *„Ајде, лошотијо да си одиш: по планини, по рудини, кај што је лепо, кај што је убао. Ајде, да си кинисаш, да си одиш. Тује место за тебе нема, ојси. Други патиишта да фатиш, друго место да си бараш. В корито да си одиш, в Трново да си одиш, в Странјано да си одиш, ајде. Преко девет планини да си одиш, преко девет коначи да си заминеш. Од Ангелка да се двојиш, да се делиш. Ајде!“* (Обрембски, 2001, стр. 132). Баењето како „специфично утврден вид магиско-обредно дејствување“ (Ристески, 2021) било едно од најраспространетите, но и едно од посигурните извори, на практика за лекување на болните во народната традиција. Повторно тука ќе го потенцирам истражувањето на Обрембски во Порече, кој успеал мошне детално да увиде на методологијата и различните категории на баењето, давајќи ни можност да ја истражуваме ова практика како архаична, но и актуелна во текот на XX век, како и денес.

Како еден вид превентива од ширење (или повторно појавување) на болеста била социјалната забрана/или табу, околу изговарање на името на болеста, пример *„Не викај по злото, оти ќе дојде без викање“* или *„не се вели името на болеста за да не се сили“*.

Како во повеќете култури на Балканот, но и пошироко, а така и во Македонија, забележани се повеќе примери за откопување на гроб заради неколку причини, односно: ако се верува дека умрениот е вампир, откопување по три или по седум години (со цел умрениот *„да види пак бело видело“* - односно да го види Сонцето, ова практика особено се правела за млади), откопувања на гробови каде биле новороденчиња од страна на неплодна мајка (заради ова, гробовите на новороденчињата се наоѓале на подалечни, скришени места) и откопување за земање на дел од предметите што се клале при закоп (заради нивни лековити својства). Можеби најраспространет пример е лекувањето на туберкулоза со закопано вино (кое се наоѓало во гроб на човек кој умрел од истата болест), кај Мијаците забележано е лекување со прстен или со пари кои биле најдени во гробот, водата со која се миеле овие предмети ја пиеле оние кои имале стомачни болести, во Кочанско достапни се примери за закопано масло кое се користело како лек за уши (Малинов, 2004).

Дрвото на Светот, познато како Дрвото на животот или Небесното дрво имало важен дел во народните верувања во Македонија, особено гледајќи ги како лековити дрва. Конкретно ореовите дрва се сметале како особено лековити:

„Болните се провлекуваат преку корењата на лековитите ореви со што преку обредната претстава за преминување од еден во друг свет, од една во друга реалност, треба да се постигне нова здравствена состојба на луѓето“ (Ристески, 2005, стр. 294).

Настапувањето на болеста, во народната традициска мисла значело нарушување на границите, првин тоа можело да се граници од сопствениот дом, но почести биле реакциите и заедничките обреди кога потребно било ресемиологизација на границите на селото, па дури и на пределот. Во Македонија најзастапени се примерите за обновување на границите на селото кое се правело со магиско обликување, а истото може да биде во различни форми. Пример заоривање од страна на двајца браќа близнаци (или машки лица кои имат исто име), со два вола (Ристески, 2005), или пак стара гола жена (Јакимовска, 2009). Друга постапка била одорувањето кое се правело кога веќе болеста била навлезена во селото, значи одорувањето немало за цел да го спречи влезот, туку за истата полесно да излезе и замине (Јакимовска, 2009). Може да се протолкуваат и обреди кои симболизираат враќање во митското предвреме, за потоа повторно да започне процесот на создавање на Светот, тоа особено се правело кога во селото ќе се раширела заразна болест, при што се изгаснувале домашните огништа, па следува т.н. вадење на жив оган. Друг пример на бришење на границите, но овај пат на ниво на поединец, е преку распашување на појасот. Првенствено самото ставање на појасот значело одржување на своето здравје, но ако сепак настанело до состојба на болест, тогаш распашувањето на појасот симболизирано бришење на границата (што го дели телото на половина – долу : горе), а потоа со повторното опашување се верувало дека телото е во нова состојба, односно човекот е здрав, или за брзо ќе заздравува (Ристески, 2005).

„Оти само од болен човек можеш да се разболиш“

Книгата на Жан Делимо, „Страв на Запад“, е доста важна во нашето гледање кон стравот, особено со тоа што тој ја прогласува чумата како еден од најголемите стравови за време на средниот век во Европа. Првин би сакала да додадам нешто за авторот: на негова десетгодишна возраст се соочи со смрт на млад близок пријател, така тој станува преплашен од ненајдена смрт, токму неговите лични доживувања се темел на она што сакал да го проучува и да продолжи да пишува влијателни дела на оваа тематика; почина на негови 97 години. Во „Страв на Запад“ тој пишува: „Односите помеѓу луѓето се целосно нарушени: токму во мигот кога потребата од другите е најнеодложна - и кога тие, вообичаено, би ве зеле под свое - сега ве напуштаат. Времето на чумата е време на принудна самотија“ (Delimo, 1987, p. 156). Ваквиот хаотичен период, полн со очај и паника, според Делимо, најмногу е заради тоа што се напуштаат колективните обредни дејства, особено оние поврзани со посмртниот обреден комплекс, кои инаку на заедницата секогаш им бил од првобитно значење, односно правилно да се поминат сите делови од таа обредност, со цел да се обезбеди влез во светот на умерените, но и понатаму да не претставува опасност во светот на живите. Друго негово дело, „Грев и страв“, е исто така од значителна важ-

ност, претставувајќи го стравот, како последица на гревот, понатаму тој повеќе навлегува во историјата на средниот век, како и во религиозниот дискурс. Иако сепак битен, во овај дел повеќе би сакале да потенцираме кон тоа како колективниот страв, односно масовната паника, прави деструктивни односи помеѓу субјектите во едно општество, а со тоа и крајно дисфункционални напори за заедничко решение. Грижата е насочена единствено кон себе, и кон потесниот круг на семејството. Вакви примери беа забележливи и со КОВИД-19 кога масовно се испразнуваа рафтови во продавници, потенцирајќи ја важноста на сопствената егзистенција и стравот дека нема да се има доволно да се преживее или евентуално лесно да се помине тој период, без неопходните ресурси, кои во тогашниот случај како примарни беа тоалетната хартија, брашното, маслото и шеќерот.

Покрај тоа, самата пословица што е наведена во поднасловот „*Оти само од болен човек можеш да се разболиш*“ дополнително ни кажува за тоа какви би требало да бидат односите помеѓу онај кој е здрав, наспроти болниот. Потоа со ова може да се протолкува и тоа дека благостојбата на заедницата, не е само индивидуална одговорност, туку и социјална, како што Јакимовска вели: „да се биде болен, особено од тешка заразна болест, и денес (како во минатото м.з.), во сите современи општества, значи да се биде во поголем или во помал степен маргинализиран и дискриминиран“ (2009, стр. 272), се разбира, тука би дале и малку слобода во анализирањето: блискоста со болното тело предизвикува страв, па со тоа се креираат граници на сигурност, односно изолација од болниот, со цел заштита на сопственото тело.

„Оти секогаш, кога некого ќе го кутне некаква болест, селаните му носат понада за здравје“

Би била голема грешка ако зборуваме само од аспект на избегнување на болниот, сепак треба да се увиди и заемната помош, која воопшто важи и за социјално право во заедницата. Во текот на текстот неколку пати можеше да се увидат моменти каде се воспоставува грижа кон болниот, исто така во македонската традиција е забележан и обичајот „носење понада“, односно подарок за болниот, со цел полесно да оздраве. Интересно е тука да се нагласи дека дарувањето се одвива во трите најважни обреди на премин на човекот, раѓање (носење повојца), свадба и смрт. Носењето на подароци во посмртниот обреден комплекс, се прави кога човекот е веќе умрен, но и додека трае самото умирање, со цел полесен премин на душата во другиот свет. Така може да ја гледаме болеста како во граничен однос со смртта, но и со раѓањето, т.е. повторното раѓање на здравото тело.

„Болеста лесно доаѓа, но не си оди лесно“

Како еден вид резиме, може да кажеме дека неискоренлив е човечкиот страв од непознатото и од опасното, каква што е и болеста. Се правеле обиди претставите од непознатото да се рационализираат, давајќи елементи дека потекнуваат од htonскиот свет, со очигледните демонолошки црти, потоа од „Другиот“,

или од Господ, сепак иако се врви низ процес на рационализација, таквите идеи пак пробудувале емоции на страв. Идејата за болеста, особено „тешката“, е тесно поврзана со очекуваната смрт, а стравот од смртта е најголемиот, примарен страв: „Само стравот од смртта, трае многу подолгу од нашата смрт“ - вели една македонска народна пословица. Како пример за илустрација на ова ќе наведеме народна песна од Струмичко:

„*Ќе ти умра мале,
млада и зелена
-Не бој ми се Димке,
не бој ми се ќерко!
Ти си имаи, Димке,
четворица браќа!
Јас, мајко, ќе умра,*

од црната чума!“ (Котев, 1984, р. 191)

како и со ромска народна песна од Скопје:

„*Ах, тешко мене, мамо,
млада што ќе умрам,*

млада ќе умрам, моите деца ќе ги оставам“ (Петровски, 1984, р. 197).

Стравот останува и денес и ќе продолжи да тлее утре. Потребни се повеќе подетални интердисциплинарни истражувања, за барем до некој степен да ја разбереме неговата суштина, а во одредени моменти и потреба. Во текстот се фокусирав на една посебна насока од можните манифестации на стравот, т.е. од болести. Истото останува актуелно и денес, нужно е да се продолжи со теренски истражувања кои опфаќаат теми од XXI век, со цел да се направи компарација помеѓу минатото и сегашноста. Покрај тоа, сметам дека е време посериозно да се разгледа стравот како концепт во различни сфери од човечкиот живот, како и во целокупното општествено опстојување и државно конструирање. Доволно е да бидеме уплашени од вакви теми, со цел да ни служи како мотивација во негово разоткривање.

Библиографија

Altheide, D.L., (2002). *Creating Fear: News and the Construction of Crisis*. New York: Aldine De Gruyter.

Boscoboinik, A., & Horakova, H (2014). *The Anthropology of Fear: Cultures beyond Emotions*. Berlin: Lit Verlag.

Delimo, Ž., (1987). *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka)*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Douglas, M., Wildavsky, A., (1982). *Risk and Culture*. Berkley: University of California Press.

Kropej Telban, M., (2022). Emotions of Fear in Narratives about the Plague and the Contemporary Pandemic. *Studia Mythologica Slavica*, 25, 7-25.

Pešić-Golubović, Z., (1966). *Problemi savremene teorije ličnosti*. Beograd: Kultura.

Јакимовска, И., (2009). *Телото: етнoлошко-антрополошка студија*. Скопје: Слово.

Јовановски, К., (2000). *Филозофска антропологија*. Куманово: Марида.

Константинов, М., (n.d.). *Лекување на Македонците*. Скопје: Природно-математички факултет.

Котев, И., (1984). Чумата во народната песна од струмичко. *Македонски фолклор*, 33, 189-193.

Малинов, З., (2004). Магиската компонента кај некои видови на ексхумации. *Етнолог*, 10, 51-66.

Миладиновци, (1983). *Зборник на народни песни*. Пенушлиски К. (ур.). Скопје: Македонска книга.

Неделков, Љ., (2004). Народно-религиски концепт на смртта и декодирање на пораките со смртен предзнак во народната традиција на Македонците. *Етнолог*, 10, 42-50.

Обрембски, Ј., (2001). *Македонски етносоциолошки студии*. Скопје: Матица Македонска.

Петровски, Т., (1984). Мотивот болест во Ромските народни пресни од Скопје. *Македонски фолклор*, 33, 195-198.

Ристески С., Љ., (2005). *Категориите Простор и Време во народната култура на Македонците*. Скопје: Матица Македонска.

Ристески С., Љ. & Јакимовска, И. (уредници) (2007). *Другоста во етнологијата*. Скопје: Менора, Балкан Пресс.

Ристески С., Љ & Светиева, А. (уредници) (2021). *Етнoлошко и културноантрополошко истражување на Порече*. Скопје: Центар за етнoлошки истражувања и применета антропологија.

Саздов, Т., (1997). *Усна народна книжевност*. Скопје: Детска радост.

Борис Симоновски

Филолошки факултет „Блаже Конески“

Ментор: проф. д-р Калина Малеска

Претставување и спротивставување на родовите стереотипи во традиционалните бајки и современите преработки

Abstract: Fairy tales represent magical stories where the law of wonder and magic is present. As a result of their wonderful subject matter, they are the favourite genre to read among the youngest readers. Due to their popularity among the audience of the youngest readers, fairy tales introduce them to the unusual world, where they are faced with various problems and global world topics. In addition to the whimsical and magical elements, these literary works also contain characters that represent allegorical images of the society and its time (gender, socioeconomic position, power), whose themes are encountered by the younger readership. Consequently, their archetypes represent the two-dimensional rigid roles of the social understanding and hierarchy from the past. These social structures, and ideologies are subject to criticism and deemed stereotypes in contemporary times. Traditional fairy tales today are largely retold with completely new or inverted roles, to conform to the norms and thought of today's society, as well as to challenge outdated norms and values. The purpose of this text is to present the stereotypical characters and their roles from traditional fairy tales, as opposed to their contrasts in modern rewriting. This comparative analysis will be observed from the aspect of their gender identity, which is reflected in their social position and power, while the author will also present their educational content. The traditional fairy tales that are the subject of this analysis are from the Macedonian folk folklore: “Mara Cinderella Becomes a Tsaritsa” and “Dunja Gjuzeli and the Tsar's Son”. Contemporary adaptations are the short stories “The Lady of the House of Love” (1979) by Angela Carter, and “The Child without Golden Hair” (2022) by Kalina Maleska. I will refer in more detail to the narrative lines and the various characters that folk storytellers and modern authors use when imposing traditional and modern roles and motifs in their stories.

Keywords: fairy tales, gender roles, societal roles, folk tales, rewriting.

Увод

*„Ако сакате вашите деца да бидат интелигентни, читајте им бајки“
Алберт Ајнштајн*

„Малите приказни голем ум даваат“

Марко Цепенков

Уште во најстарите времиња бајките се раскажувале крај огништето за да му даваат на човекот логично објаснување за настанокот и за функционирањето на светот. Ваквиот вид раскази извршуваат различни функции, од: психолошки, социјални, до естетски и воспитно-образовни. Најважните функции кои ќе бидат главен фокус на овој текст претставуваат нивниот социјален одраз (род, моќ и општествена положба) и моралните пораки. За бајките, или волшебните приказни, се смета дека тие потекнуваат од митологиите и од легендите на античките цивилизации. За ваквата констатација, највидливо е присуството на елементи од две дрвени и примитивни религии (анимизмот и тотемизмот) во бајките.¹ Значајни примери од овој тип претставуваат шумските/речните духови, дрвата и камењата кои зборуваат (анимизам), и волшебните животни помошници кои му помагаат на главниот јунак (тотемизам). Една од таквите бајки кои ги содржи овие елементи е приказната „Пепелашка“, особено македонската народна верзија, и за неа ќе се дискутира подоцна во текстот. Како илустрација на нивното значење, се осврнуваме на фактот дека самите елементи и симболи се дел од колективното несвесно од древноста, и нивното првобитно значење се пренесувало на идните поколенија. Со раскажувањето на бајките, нараторите ги повторувале „гласовите и мислите на нивните предци, кои, со своето сфаќање за животот, природата и воопшто за светот, се обидуваат да се спознаат себе си и она што ги опкружува“ (Витанова-Рингачева, 2022, стр. 10).

Ваквите моменти, волшебни предмети кои зборуваат, чудесни животни кои му помагаат на јунакот на неговото патешествие, ја прават бајката привлечна за најмладите читатели. Тие ги воведуваат децата во волшебниот свет во кој владее законот на чудесното, а тие ги прифаќаат нелогичностите и гледаат во јунаците модели на однесување. Чудесното, според книжевните проучувачи претставува „израз на човековите неостварени желби“ кое е прикажано преку претставување на обичните предмети и појави поинакво од реалниот свет. Чудесното го претставува спојот на стварното и нестварното, не понудувајќи разумно објаснување за нивната природа (пр. летачки килими, животни кои зборуваат, змејови, ламји) (Денкова, 2007, стр. 4,6). За разлика од возрасните, кои се обидуваат да го одгатнат чудесниот свет на бајките низ логика, на децата чудесното не им отежнува за да ја извлечат поука. Доколку би ги земале предвид сите можни функции и аспекти на бајката (социјална, психолошка, воспитна, митолошка, книжевно-фантастична) тогаш би ја опишале бајката како „силно изградениот мост меѓу древната доба и современиот свет“ и како „повеќеслојна и повеќегласна творба“ (Витанова-Рингачева, 2022, стр. 10).

¹ Анимизам (lat. Anima = живот) претставува една од најстарите религии во племенските општества, каде им припишува душа и живост на сите предмети (дрва, камења, реки). Тотемизам е систем на верување кај поразвиените племенски одреди, кои назначуваат одредени животни за свои предци и ги почитуваат (при што е забрането членовите на тоа племе да го јадат светото животно). Оттука, доаѓаат и митовите за настанокот на луѓето од животните, потеклото на животните од луѓето, патувањето и искушенијата на јунаците... (Анастасова-Шкрињариќ: 2008, стр. 88-9).

Ликовите во бајките се еднодимензионални и немаат лични имиња (царот, царскиот син, дрварот, принцезата...) и се претставени црно-бело (или добри или лоши). Според Анастасова-Шкрињариќ, „Еднодимензионалноста на ликовите му овозможува на детето полесно да ја сфати разликата меѓу нив и да заземе страна, да одбере со кого ќе се идентификува“ (Анастасова-Шкрињариќ, 2011, стр. 25). Покрај типизирани ликови, бајките се познати по нивните почетоци („Си бил еднаш еден цар...“, „Си живееле во едно време далечно“), и краеве. Познатиот среќен крај од типот „Си живееја среќно и заедно“ е задолжителен дел од детската сказна, поради тоа што им дава утеха на најмладите читатели, ветувајќи им надеж, доколку ги следат постапките на јунаците во нивниот реален живот (Анастасова-Шкрињариќ, 2011, стр. 27). Оттука, можеме да ја воочиме воспитната функција која бајките им ја нудат на децата преку нивните дводимензионални ликови кои им овозможуваат на децата да разликуваат кои ликови и постапки се праведни, а кои не се праведни, и преку нивните авантури, кои секогаш завршуваат успешно и среќно. За среќниот крај, истражувачот на книжевноста за деца, Мојсова-Чепишевска (2019) смета дека токму таа секвенца ѝ овозможува на бајката да пласира определени идеолошки пораки (родова и полова стереотипност) на најмладата читателска публика. Таа во продолжение коментира дека бајките го прават тоа „прифатливо“, сè додека се „спакувани“ во една романтична фолија (пр. Принцот ја избавува принцезата од опасност и стапува во брак со неа) (стр. 121).

Поради тоа што ликовите се строго издиференцирани како добри или лоши, тие истовремено имаат ригидна положба во општеството. Царот е властољубив и се бори против синот за да ја задржи власта, злбнатата кралица/маштеа ѝ љубомори на паштерката поради нејзината убавина, принцот секогаш се жени со девојката која ќе ја спаси од змејот итн. Покрај тоа што овие улоги се претставени во чудесни и фантастични околности, тие ја одразуваат и вистинската положба на луѓето во тогашното општество. Така што, во денешно време, бајките најчесто се критикувани како стереотипни, а и нивните содржини и ликови се преиспитуваат. Поради тоа, во современите филмски/прозни адаптации на бајките, има најчесто поместувања на родовите улоги и на самата содржина (жената го спасува мажот, жената не зависи од никого и сама се спасува и сл.). Модерните адаптации на бајки како што се „Снежното кралство“, „Рапунзел“, и „Шрек“ ја изместуваат динамиката и низ тоа ги преиспитуваат родовите улоги².

За традиционалните бајки и современите преработки

2 Дизни филмот „Снежното кралство“ (Frozen) за разлика од бајката (каде жената го спасува мажот со волшебен бакнеж) содржи друг крај, каде Ана ја спасува Елса така што се жртвува за неа (а преку тоа и самата се спасува, и го заменува бакнежот од бајковната верзија). (Maleska, 2016). Додека, во филмот „Шрек“ принцезата Фиона го бакнува огарот Шрек, така што таа се претвора во жена-огар, и двајцата живеат среќно заедно (спротивен крај од бајките како „Убавицата и сврот“).

Традиционалните бајки („Мара Пепелашка се чинит царица“ и „Дуња Ѓузели и царскиот син“)

Како што напомена претходно Мојсова-Чепишевска, стереотипите и идеолошките пораки, притаено стигнуваат до детските читатели, така што се „спакувани во една романтична фолија“, односно се привлечно претставени. На македонското тло постојат и варијанти на светската бајка „Пепелашка“, а едната од нив е предмет на нашето истражување. Пред да започнеме со анализа на македонската верзија, ќе имаме увод во сказничниот тип. Постојат докази дека бајката „Пепелашка“ го наоѓа своето место меѓу трите најстари култури: египетската, индиската и кинеската (Мојсова-Чепишевска, 2018, стр. 32-3). Овие верзии покрај нивната географска распространетост ги содржат сличните мотиви и фабули: по смртта на мајката на вредната девојка, татко ѝ се жени со зловна маштеа. Маштеата ја запоставува вредната девојка за сметка на нејзините две ќерки, и се исмејуваат над неа. Девојката седи пред огништето³, плаче и бдее пред гробот на умрената мајка. Духот на нејзината мајка или волшебните помошници ѝ помагаат да се спреми за царскиот бал. Додека Пепелашка си заминува од балот, таа го губи нејзиниот чевел и принцот го наоѓа. Таа е повикана за да го испроба чевелот, и станува негова принцеза. Во споредба со древните верзии од оваа бајка, Ел Шабан (2017) наоѓа заеднички сегменти со кои стигнува до наведениов заклучок. Според овие верзии жените треба да поседуваат „бела кожа, светла коса, да знаат како да танцуваат како и да бидат послушни.“ Исто и завршетоците ја пласираат пораката дека единствениот спас за девојката е маж од повисок социјален ранг (благородник, принц, фараон), кој претставува родов стереотип и ја става жената на маргините (стр. 131-2).

Таквиот пример е и народната приказна запишана од Кузман Шапкарев „Мара Пепелашка се чинит царица“. Оваа е „меѓу најпопуларните приказни, кои бабите обично со неа ги воведуваат своите внуци, во најраното нивно детство во чудесниот свет на приказните“ (Пенушлиски, 2005, стр. 75). Фабулата на оваа народна приказна доста наликува на Пепелашка бидејќи ги содржи истите елементи: вредната и запоставена Пепелашка, лошата маштеа, волшебен помошник (животно), златното чевличе кое ќе биде мотив на царот да го бара сопственикот (Мара) и да се ожени за неа. Приказната започнува со заповед која мајката ѝ ја дава на Мара Пепелашка, да испреде волна за еден ден, а доколку тоа не го направи, мајка ѝ ќе се престори во крава. Ќерката не успева да ја испреде волната со другарките, и мајката се престорува во крава. Татко ѝ се преженува за друга жена која ја занемарува Мара, и еден ден маштеата заедно

3 Оттука доаѓа и коренот на името на Пепелашка (ger. Aschenputtel, mkd. Пепелашка, eng. Cinderella = „пепел“) што ја означува нејзината улога во бајките. Откако маштеата ќе стане член на семејството, Пепелашка ќе биде избркана од семејната слика, и постојано сама ќе седи крај огништето (Анастасова-Шкрињариќ, 2011, стр. 113-4). При што, Анастасова-Шкрињариќ ја гледа и нејзината улога во посмртниот ритуал кој го изведува во бајката (односно дека Мара Пепелашка ги сокрива мајчините коски меѓу пепелта на огништето и ги прочистува (Анастасова-Шкрињариќ, 2011, стр. 113-4).

со татко ѝ ќе ја заколат кравата и ќе ја јадат. Мара одбива да проба од месото на мајка ѝ, и ги собира и мие коските, криејќи ги во еден пепелник четириесет дена. После тоа време, коските се престоруваат во златна облека и чевли кои ѝ овозможуваат на Мара да оди на забавата во царскиот дворец. Додека заминува од царскиот дворец, нејзиниот златен чевел ќе падне во река, и царот ќе го најде. Таа ќе биде повикана да го проба чевелот, се утврдува дека е нејзин и му станува сопруга на царот. Така, несериозната и мрзлива Мара на самиот почеток и умната и вредна Мара на крајот од волшебната приказна се две различни девојки. Таа успешно поминува низ иницијацијата и се докажува како вредна и лојална девојка, и ќе се најде на повисоко скалило на општествената хиерархија („се чинит царица“). Според Стојановиќ-Лафазановска, оваа бајка може да се согледа како пубертетска иницијација која успешно завршува со венчавка со царот (Стојановиќ-Лафазановска, 2001, стр. 194).

Како што алудиравме на потеклото на бајката, оваа народна приказна содржи одредени елементи кои припаѓаат на старите религиски системи (аминизмот и тотемизмот). Моментот кога Мара одбива да го проба месото на кравата (мајка ѝ) се гледа како реликт од култот кон тотемите (во тие религии се забранувало да се јадат одредени животни). Додека, анимизмот е видлив во преминот на душата на мајката во кравата, како и нејзиното напуштање од земскиот свет (Анастасова-Шкрињариќ, 2012, стр. 160). Преминот на мајката во крава го симболизира посмртното талкање на човековата душа, додека последното миеење на нејзините коски го означува преминот на душата во светот на покојници. Неслучаен е фактот дека Мара Пепелашка ги мие коските на нејзината мртва мајка четириесет дена по смртта. Овој број е исто присутен во христијанството, каде се верува дека душата на покојникот талка четириесет дена на земјата пред да замине во другиот свет (Silva, 2004, стр. 32). Така, миеењето на посмртните останки на мајката од страна на Пепелашка ја означува нејзината добра намера да ѝ овозможи лесен пат кон другиот свет.

Согледувајќи дека нејзината ќерка со добрина ја испратила до другиот свет, нејзините коски се претвораат во златни чевли и облека, што ќе ѝ овозможат на Мара да оди во царскиот дворец. Покрај лекцијата која ја вреднува работливоста и послушноста на Мара кон старателите во оваа приказна, таа сепак содржи и порака која е родово дискриминаторска. Односно, дека единствениот начин да се истакне и да успее Мара е да биде забележана од страна на маж кој е од повисок сталеж, како и да биде пасивна и послушна кон него.

Цепенковиот запис „Дуња Ѓузели и царскиот син“ е расказ кој е помалку истражуван отколку „Мара Пепелашка“ но тој исто, ја одразува маргинализираноста и инфериорноста на жените во општеството. Народната приказна започнува со класичниот почеток: „Беше еден цар со големо богатство. Тој цар имал само еден син, не во полна возраст...“ Поради тоа што царот требал да оди на поход, а син му не бил доволно созреан да владее во негово име, тој го доверува неговото владеење на еден слуга, и му дава клучеви до „неговата одаја“. Имено, кога синот притаено влегува во таа соба, тој ќе се вљуби во портретот на познатата убавица „Дуња Ѓузели“, која неговиот татко ја криел од него. Толку

многу се вљубил во неа, што кога царот се вратил од походот, го видел синот „светнат во лицето и невесел“. Сакајќи да ја олесни тагата на синот, царот му дава повеќе информации за девојката:

„Море жива је бре синко таја девојка, туку штодека је жива, коа не може никој да а земи, чунки таа седи во еден палат што је во среде море, на крај земја. Мнозина цареи отишле дури тамо, со голема мака, арна ама сите што ошле назад не се вратиле, чунки едно ќе и сетела таа девојка, оти дошле некои ергени да ја видат, едно ќе ји погледала со очи и како некое силно сонце ји изгорувала... не клавај мерак на неа оти не је чаре да можеш ни ти, ни јас, ни па некој друг чоек во веков да је земиш“ (Анастасова-Шкрињариќ, 2011, стр. 91).

Царскиот син, обземен од неговата љубов кон неа, тргнува на патешествие кон заробената кула во која седи мистичната убавица. На пат, тој спасува еден човек Патенталија од смрт, кој му станува верен слуга. Кога царскиот син со Патенталија стигнуваат до кулата, тој и девојката се вљубуваат, но среќниот миг кратко трае и Дуња Ѓузели ја грабнува змеј. Патенталија, за да му се одолжи кога царскиот принц го спасил, оди кај змејот, ја спасува Дуња Ѓузели и ја враќа во царскиот дворец. Откако царот ќе ги види Дуња Ѓузели со неговиот син во дворецот, него го обзема љубомора и ќе се обиде да го отруе синот. Но, Патенталија го открива неговиот план, и царот се самоубива. Царскиот син и Дуња Ѓузели стануваат новите цар и царица, и го назначува Патенталија за негов прв советник (Стамески, 2011, стр. 48).

Дуња Ѓузели на почетокот на расказот е претставена како легендарна фигура, поради чија убавина и природа ги маѓепсува и царот и неговиот син и стануваат соперници подоцна во приказната. Нејзината „натприродна“ убавина (секој кој ќе ја погледнал во очите бил изгорен како од сонце), како и недостатоците од луѓето (заробена во кула среде море) ја прават предмет на пожелување и поседување. Нејзината пасивност и отсуство на динамика е видлива во нејзината улога, каде што е секогаш во исчекување да биде спасена (првиот пат од царскиот син, а вториот пат од неговиот помошник). Нејзиниот турски прекар „Дуња Ѓузели“ кој значи: светска убавица, означува некаква состојба, и ја одразува нејзината статичност. Соодветно со прекарот и состојбата, оди и идеолошкото значење дека „убавината, како отелотворение на доблеста е во исчекување за да биде освоена и е предмет на пожелување во поредокот“ (Стамески, 2012, стр. 58).

Во современото, книжевни историчари како Анастасова-Шкрињариќ ја читаат сказната како едипов комплекс и борба на таткото со поколението поради предметот на пожелување (Дуња Ѓузели) (Анастасова-Шкрињариќ, 2011, стр. 92). Стамески Трајче, кој е исто и истражувач на македонските народни приказни, во борбата помеѓу царот и неговиот син за раката на Дуња Ѓузели го гледа и судирот помеѓу старата и новата генерација како резултат на патријархалниот систем. Односно, „поседувањето“ на Дуња Ѓузели од страна на синот, царот го согледува како „загрозување на неговиот авторитет и позиција“ (Стамески, 2012, стр. 69-70). Дуња Ѓузели не само што е „убаво лице“ за да биде поседувано и милувано, туку и објект којшто укажува на моќта и власта на поседувачот.

За оваа секвенца за борбата за наследство подетално говори Стамески: „Во прилог на ова говори и фактот што во приказната таткото ја поседува девојката само како портрет, тој го има фантазмот, додека за синот таа е реалност, затоа што нему таа му припаѓа „по даденост“, поради биолошката неминовност. „Доброто“ отелотворено во убавата девојка е нешто што мора да го добие тој, неговиот претходник веќе го потрошил своето место во поредокот... Царот се самоказнува - со тој чин го прифаќа своето место во поредокот, кој го легитимира не само стареењето, туку фактот дека местото на патријархатот веќе не му припаѓа, па мора да му го предаде на наследникот“ (Ибид, 70-1).

Така што, наведените поуки можат да се издвојат од оваа волшебна приказна: дека на доброто секогаш се враќа со добро (царскиот син го спасува помошникот Пантеналија од смрт, пришто тој подоцна ја спасува Дуња Ѓузели, и го спасува царскиот син) и дека членовите од семејството не треба се конфронтираат поради наследство.

Современите преработки („Господарката на куќата на љубовта“ и „Детето без златна коса“)

Картеровата збирка раскази „Крвавата одаја“ е напишана за време на пост-модернизмот (1979), време кое е карактеристично за реafirмирање и одново претставување на традиционалната литература, меѓу кои спаѓаат и бајките. Како што напоменува Мојсова-Чепишевска (2019): „Од втората половина на XX век и особено сега на почетокот на XXI век се забележуваат сериозни поместувања и промени во разбирањето и толкувањето на класичните сказни од една страна и создавање нови „современи“ сказни од друга. Причините за тоа се што „класичните сказни се одраз на едно феудално и патријархално општество и како такви тие не треба да бидат единствениот модел за најмладите, особено кога се има предвид дека овие сказни се прифаќаат со целосна доверба и крајно некритички“ (стр. 50). Намерата на Картер за одново претставување на бајки е да ја изнесе „на виделина латентната содржина на традиционалните бајки“ така што нејзините раскази имаат двојна функција: првата функција „како начин на ‘пишување’, и втората како начин на ‘читање на поранешниот литературен корпус’, или уште порадикално, како ‘апсорпција и одговор на друг текст’“ (Гиревска, 2017, стр. 77).

Ова поместување на бинарната опозиција во современите бајки од страна на авторката е присутно и во наведениот цитат од неа: „Јас сум за тоа да се стави старо вино во нови шишиња, особено ако од притисокот на новото вино, старите шишиња можат да експлодираат“ (Ибид, стр. 78). Нејзиниот обид да ги преиспише популарните бајки и да ги претстави во ново светло пред возрасната публика е поврзан со испревртување на родовите улоги и положби на моќ, со елементи на хорор и гротеска. Благодарение на ова, авторката нуди ново читање на бајките, со што се става акцент на нивните стереотипи и застарени содржини и детали. Оваа збирка содржи преработки на најславните бајки, како што се „Снежана“, „Црвенкапа“, „Заспаната убавица“, до помалку познати творби, како на пр. „Мачорот во чизми“ и „Самовилскиот крал“.

Еден од нејзините помалку популарни раскази „Господарката на куката на Љубовта“, кој е пародија на „Заспаната убавица“ ќе биде анализиран во продолжение. Со цел да го долови современото во овој расказ, Картер го искористува и преиспишува ликот на заспаната убавица за време на Втората светска војна. Дејството на овој расказ се случува во Трансвилванија во замокот на Господарката, што се истакнува со нејзината мрачна и сенишна атмосфера. Господарката е опишана како вампирска грофица и наследничка на лозата на грофот Дракул, која се храни со младата крв на нејзините љубовници - жртви. Главниот јунак на романот е француски војник, кој упатувајќи се кон војна случајно се наоѓа во рурална Романија и е поканет во пропаднатиот аристократски замок.

За време на неговиот престој кај Господарката, тој дознава дека таа е проколната да ги повторува „страстите“ на нејзините предци и дека нема спас за неа од таа судбина. Меѓутоа, постои мала надеж за нејзин спас во наведениве зборови кои неколкупати се споменуваат низ расказот „Еден бакнеж меѓутоа, еден единствен бакнеж може да ја разбуди Заспаната Убавица во Темната Шума“. Господарката откако ќе ги покани нејзините посетители, ги повикува во нејзината постела таа вечер, при што ги усмртува и се храни со нивната крв. Свесен за крајот кој го чека, војникот се зближува со неа, и ја уверува дека таа е нормална девојка и дека ќе ја избави од нејзиниот замок и од семејната клетва. По нивното зближување, Господарката ќе си го исече палецот од скршеното стакло откако ќе ѝ паднат очилата. Војникот нежно ќе ја земе нејзината рака, и ќе ги доближи усните до ранетото место „ќе го бакне болното место, како што би направила мајка ѝ, да беше жива“ и ја прекршува клетвата, каде Господарката ќе се претвори во човек (Картер, 2007, стр. 194). За жал, Господарката не успева да го дочека наредното утро и умира, додека војникот заминува во војна.

При запознавање на јунакот со господарката, авторката ја опишува како поларна спротивност од Заспаната Убавица од бајките:

„Убавата кралица на сите вампири седи сама, облечена во старински невестински фустан, во нејзината темна, пространа куќа, надгледувана од портретите на нејзините луди, стрвни предци, и секој од нив низ неа го продолжува своето злокобно посмртно постоење... Косата ѝ се разлива надолу како порој од солзи...“ (Ибид, стр. 172).

Особините кои се карактеристични за Заспаната Убавица како невиност, доблест и пасивност се спротивставени во ликот на Господарката.

Таа со своето „неподвижно бело лице и преубав череп опркружен со долга црна коса што ѝ паѓаше надолу како натежната од вода, таа личеше на некоја удавена невеста. Нејзините огромни темни очи му го кинеа срцето со својот заскитан, избекумен, изгубен поглед; во исто време, тој се почувствува вознемирен и дури згнасен, од нејзините необично, полни, месести усни, широки, подуени, модроцрвени - морбидни усни“ (Ибид, стр. 185-6).

Додека пак, тие карактеристики се присутни кај младиот војник, односно Картер него го претставува поразлично од популарниот тип „принцот на белиот коњ“. Војникот е надарен со особена одлика на невиност, бистроумност,

како и живописност. Господарката, свесна за неговата нежна природа и наивна желба да ја спаси од клетвата, добронамерно го извесетува за неговата мрачна судбина:

„Судено ми е да живеам во мрак и самотија; јас не сакам да Ви нанесам болка.

Ќе бидам многу нежна со Вас... Погледајте, јас сум подготвена за Вас. Одам на Ве чекам облечена со мојот невестински фустан... зашто доцневте толку многу, сè ќе заврши за миг. Ти нема да почувствуваш никаква болка, најмил мој“ (Ибид, стр. 189-90).

Ваквите описи како Господарката ги убива нејзините љубовници, наликуваат на сцена на првата брачна вечер или пак, како на љубовен ритуал. Оваа сцена исто го отсликува дисбалансот на позициите на моќ, каде Господарката е доминантниот заведувач и убиец на нејзините потчинети жртви. Поради тоа што таа ги убива љубовниците на брачната постела, нејзината крвожедност соодветствува со нејзиното сексуално либидо (Murati, 2021, стр. 18). Со спротивставување на родовите улоги и моќи, Господарката е претставена како агресор кој доминира над мажите, при што тие крвават и последователно умираат во текот на ноќта. Според Мурати, Картер го критикува патријархалниот систем преку виктимизирањето на мажите и динамизирањето на Господарката, која од една страна е во положба на моќ, но истовремено е робинка на нејзините вампирски предци.

Покрај тоа што Господарката е претставена како заведувач-убиец, благородничка-вамфир, таа сепак е принудена да биде на маргините поради нејзината клетва. Таа е изолирана во нејзиниот распаднат сарај, придружена само од нејзината стара дадилка која ги угостува нејзините жртви кај неа, и една чучулига заробена во кафезот, која очајно ја пее само едната иста песна.

„Дали птицата ја пее само песната што си ја знае или може да научи некоја нова?“ (Картер, 2007, стр. 172), се запрашува Господарката испитувајќи ја нејзината заробена ситуација со онаа на птицата.

Поради нивните заеднички положби, на Господарката ѝ се допаѓа песничката која ја пее чучулигата за нејзиното ропство.

Покрај физичките спротивставувања постои и уште еден сегмент каде Картер ги надминува стереотипите, а тоа е бакнежот. Имено, во бајката, убавицата чека да дојде некој принц кој ќе ја бакне за да ја разбуди од нејзиниот сон. Во овој расказ Господарката исто чека бакнеж за да се разбуди во темната шума (односно од нејзината судбина), но таа умира откако францускиот војник ќе го бакне нејзиниот крвав палец. Крајот претставува изненаден пресврт кој е необичен како завршеток на бајка, и е една од иновациите со која се послужила авторката Картер. Оваа епизода, која Мојсова-Чепишевска ја нарекува „машкиот љубовен бакнеж“ ја започнува нејзината популарност во првите Дизнијеви преработки на бајките од Грим. Според неа, принцевите на Дизни ги спасуваат невините принцези и дами од неволја за да ги продолжат старите родови и

општествени вредности и норми кои биле присутни во бајките⁴. Но, современите Дизниевии адаптации ја содржат оваа епизода со видоизменувања (замене-ти родови улоги, отсуство на бакнеж за сметка на динамичноста на женскиот лик)⁵.

„Детето без златна коса“ е расказ за деца, напишан од Калина Малеска, кој е дел од меѓународниот проект *Awake Not Sleeping: Re-Imagining Fairy Tales for a New Generation*. Целта на проектот е одново да се пишуваат бајките, така што ќе се преиспитуваат традиционалните норми и родови претставувања за да се видоизменат за новата генерација читатели. Авторката Малеска ја наведува нејзината инспирација за пишување ваков расказ во едно интервју:

Кога бев дете, дома имавме шест тома народни приказни и бајки. Бев толку воодушевена од тие приказни и секогаш замислував што би направила поинаку ако бев лик во приказните. Иницијативата „Будна, незаспана“ беше многу привлечна за мене како писателка бидејќи ме поттикна да ги реобмислам овие приказни, од кои некои ја обликуваа мојата личност, моите навики за читање и мојата посветеност нкон литературата. Се навратив на шесте тома што ги немав отворено повеќе од 25 години. Открив дека тие бајки и приказни се полни со стереотипи, родова пристрасност, експлоатација, ригидни хиерархиски структури, манипулации претставени под маската на мудроста, наративна логика што ги повикува читателите да ги оправдаат или дури и да ги пофалат властољубивите тирани - работи што децата можеби не секогаш ги забележуваат толку лесно. Затоа, работата на овој проект беше одлична можност да се анализираат, и да се направи субверзија на системите на угнетување кои често некритички се прикажуваат во приказните.⁶

Ликовите на овој расказ се Номи, нејзината мајка готвачка, царот, царицата, и самовила Илона, кои се претставени како карикатури на старите општествени вредности. Главниот лик на расказот Номи, им раскажува на младите читатели за нејзиниот живот во царскиот дворец и како станала самовила. Расказот го следи бракот на царот со неговата сопруга, која ќе го роди неговото дете и ќе биде казнета. Царот дознава од неговите слуги, дека и било пророчено на царицата дека ќе роди дете со златна коса. Но, кога ќе дојде времето за породување, царицата раѓа болежливо дете без златна коса. Царот, разгневен, наредува да го

4 Зад оваа интервенција од страна на машкиот лик кој ја бакнува и спасува дамата од некоја клетва се крие „сексуална агенда“ со идеолошки конотации: 1) Единствениот среќен крај кај девојката е кога ќе биде спасена од нејзиниот принц, така што ќе се омажи за него и нејзиниот живот конечно ќе има смисла. 2) Единствениот начин за жената се издигне во општеството е преку венчавка, со што се засилува присуството и употребата на машките ликови во нејзиниот живот (Мојсова-Чепишевска, 2019, стр. 122-3).

5 Како значајни примери можеме да ги наведеме филмовите „Снежното кралство“ и „Рапунзел“ во чии анимирани пандани отсуствува животоспасувачкиот бакнеж кој бил присутен во бајките (Малеска, 2016).

6 <https://eca.unwomen.org/en/news/stories/2021/06/take-five-there-should-not-be-an-end-to-the-efforts-for-achieving-human-rights>.

однесат детето (Лан) да живее кај готвачката и Номи. Додека, царицата да биде скаменета пред царските порти, и секој поданик што ќе помине да плукне на неа. На секој обид на Номи да им помогне на нејзината мајка, на обесправената царица и на Лан, слуша коментари дека „таа е само дете, и дека ништо не разбира“. По смртта на кралицата, мајката ѝ објаснува на Номи дека никогаш не постоело дете со златна коса и крева рамена на нејзиниот став дека „не е фер“ што царицата била немоќна и дека треба да биде сопрен царот. Безнадежна, Номи се упатува кон самовилата Илона да побара помош за да го сопре царот. Илона ја уверува Номи, дека таа може да стане самовила, само најважно е да има волја. На крајот, царот се обидува да го отстрани Лан од царскиот дворец, но таа му се спротивставува, и станува самовила:

Застанав пред кралот. Оеднаш, неговата огромна рака, неговиот страшен глас, неговите крвави очи со црвени искри се поврзаа во едно тело и можев да го видам целиот како стои пред мене. Се исправив. Неговата рака со златниот прстен веќе не изгледаше толку голема, неговиот глас имаше само висок тон, неговите очи не беа црвени, туку кафеави.

- Нема да дозволам да го исфрлиш брат ми - му реков.

Ја видов мајка ми како стои во близина. Ми кимна гледајќи ме во очи и тој час знаев дека сум се претворила во самовила.

Како што набргу открив, не сакаат сите самовили да ги претвораат луѓето во камени статуи, не можат сите самовили да избегаат од затвор. Но знам да правам многу други работи и сè уште сум жива и можам да ви ја раскажам оваа приказна (Ибид, стр. 67).

Трансформацијата на Номи од обично девојче во самовила, ја постигнува преку љубопитноста на средината околу неа и спротивставување на авторитетот (кралот). Упорноста на Номи да добие одговори од луѓето околу неа, за нивните постапки, го расветлува нејзиниот пат кон адолесценција. Настаните се раскажани во прво лице (од перспективата на Номи), така што читателите знаат колку и самото девојче, и до самиот крај ги разоткриваат вистинските мотиви зад ликовите. Таа ја осознава околината, му се спротивставува на царот и на неговата власт, и ја докажува моќта која бајките ја имаат врз оформување на нејзиниот карактер. Низ судирот на Номи со ликовите и настаните, Малеска ги критикува вредностите од бајковната верзија. Тука ги издвојуваме, тиранијата на царот над царицата, чија постапка во бајката е оправдана поради тоа што царицата родила обично дете, а не со волшебен белег и заслужила да биде казнета. Како и, алузиите на проречувања (за детето со златна коса) и старите верувања (за природата на самовилите) кои авторката ги критикува како чисто суеверие, и дека не се вистински.

Овој расказ може да се согледа и како процес во кој детето ја буди својата љубопитност и станува критичар на самиот себе, средината и луѓето околу него. Патешествието на Номи ги уверува децата дека и тие можат да учат од постапките на својата средина и да се трансформираат во разумни личности.

Во прилог на оваа морализаторска теза, одат и ставовите на авторката дека треба да се воведат подлабински дискусии и дебати околу одредени содржини (од бајките/лектирите) кои на прв поглед делуваат контроверзно, за да го развијат логичното размислување кај детските читатели, за да можат да станат разумни критичари, како и Номи:

„Ако во основното и во средното образование не се зборува за вакви теми и за некои други проблематични или контроверзни теми во книгите што се предвидени за лектира, ако не се прашуваат младите луѓе какви се нивните размислувања за конкретни сцени и дијалози во книгите... не се поттикнува читање само со ставање на одредени книги во списокот на лектири.“⁷

„Доколку наставните програми не предвидат повеќе време за лектирите и доколку не се потенцира важноста на вклучување на децата во дискусии за вакви проблематични теми што ги погодуваат... тоа може да ги направи сите книги здодевни, бесмислени, нерелевантни за животот и размислувањата на учениците.“⁸

Заклучок

Бајките со своите строго определени улоги и содржини можат да се согледаат како огледала на општествата од старите времиња. Нивните протагонисти и антагонисти кои се дводимензионални најчесто се издвојуваат според одредени епитети или статуси (царот, царскиот син, заробената убавица, злобната маштеа, вредниот помошник). Последователно, тоа го дефинира и нивниот карактер и се создава традиционална скала на моќ, врз основа на родовата определба. Протагонистките се изолирани и запоставени и подоцна се спасени од машките ликови, кои се наоѓаат на повисоко општествено скалило (обајцата се од царскиот род) и стапуваат во брак со нив. Ликовите од традиционалните бајки кои пласираат стари вредносни системи и идеологии, се претставени со изместување на моќта и родовите улоги во современите преработки. Една од таквите творби, претставува расказот „Господарката на куќата на љубовта“ од Ангела Картер, каде ликот претставува вампиризирана верзија на Заспаната Убавица, која страда од столетната клетва на нејзините предци, и низ тоа Картер го критикува патријархалниот поредок (Tavassoli, & Ghasemi, 2011, стр. 5). Слично на овој расказ, творбата на Калина Малеска „Детето без златна коса“ исто така претставува преработка и критика на бајковната верзија. Имено, во оваа бајка авторката ги изнесува на виделина лицемерните идеолошки значења кои се криеле зад овие ликови. Без оглед на идеолошките и стереотипните пораки кои можат да се одгатнат во бајките, тие сепак можат да придонесат во човечкиот живот и развото. Во едно интервју, авторката Калина Малеска ја резимира моќта која ја имаат бајките во денешно време: „дека со нивното раскажување, тие претставуваат различни начини на кои луѓето можат да создаваат поинаква перцепција за тоа како тие се гледаат себе си, средината околу

7 <https://okno.mk/node/97737> („Што не е во ред со сите околу Пинокио?“)

8 <https://okno.mk/node/66190> („Лектири: промена на пристапот, не само на книгите.“)

нив и како да ја усовршат⁴⁹. Покрај тоа, содржината и одредени епизоди од бајките, доколку бидат дискутирани со најмладите читатели и темелно обработени ќе доведат до аналитичко и критичко усовршување, како и развивање на нивната фантазија.

Библиографија:

Кирилица:

Анастасова-Шкрињариќ, Н. (2008). *Митски Координати*. Скопје: Македонска Реч.

Анастасова-Шкрињариќ, Н. (2011). *Триножникот на Цепенков и каучот на Фројд*. Скопје: Македонска реч.

Анастасова-Шкрињариќ, Н. (2012). „Културната подлога во македонската верзија на „Пепелашка“ - Тотем-реликти и преживелици од култот кон предците (митолошко-ритуалистичко дешифрирање на сказните)“ „Спектар“, меѓународно македонистичко списание посветено на науката за книжевност, Институт за македонска литература (год. XXX, бр. 59, Скопје 2012, стр. 154-169).

Витанова-Рингачева, А. (2022) „Сказната низ призмата на симболичкиот јазик и нејзината рецепција во современ контекст“. *Македонски фолклор*. ISSN 2671-3993 / 0542-2108 (print).

Гиревска, М. (2017). „Крвавата Одаја на Анџела Картер. Поетиката на забранетото и пишувањето како одговор и преработка“. „Спектар“, меѓународно македонистичко списание посветено на науката за книжевност, Институт за македонска литература (год. XXXV, бр. 70, Скопје 2017, стр. 63-80).

Денкова, Ј. (2011). *Книжевност за деца*. Универзитет „Гоце Делчев“, Штип. ISBN 978-608-4504-48-1.

Картер, А. (2008). *Крвавата одаја*. Прев. А. Илиевска. Скопје: Магор.

Малеска, К. (2017). „Лектири: промена на пристапот, не само на книгите“. <https://okno.mk/node/97737>. *Okno.mk*. (пристапено на: 15.7.2023).

Малеска, К. (2022). „Детето без златна коса“. *Скопје во високата зона*. Скопје: Или-Или.

Малеска, К. (2023). „Што не е во ред со сите околу Пинокио?“ <https://okno.mk/node/97737>. *Okno.mk*. (пристапено на: 17.7.2023).

Мојсова-Чепишевска, В. (2018). „Македонските пепелашки низ еден глобален контекст“. *Stephanos. Multilanguage scientific journal*. 27. стр. 30-39. 10.24249/2309-9917-2018-27-1-30-39.

Мојсова-Чепишевска, В. (2019). *Клуч во клучалката на детството*. Скопје: Матица.

Пенушлиски, К. (2005). *Митот и фолклорот*. Скопје: Матица македонска.

Стамески Т. (2012). *Наратолошки аспекти на волишебните приказни кај*

9 <https://www.youtube.com/watch?v=K5IGsJ2zkBA> (Kalina Maleska, Macedonian writer and professor of English literature).

Марко Цепенков, Скопје: Вермилион.

Стојановиќ-Лафазановска, Л. (2001) *Ното initiatus: феноменот на иницијација во македонската народна книжевност*. Скопје: Матица македонска.

Латиница:

Maleska, K. (2016). “Disney’s Frozen, Tangled and Beauty and the Beast as Reinterpretation of the Respective Fairy Tales”. *Popular Culture: Reading from Below*. Institute of Macedonian Literature – Skopje, pp. 718-726.

Maleska, K. (2021). “Take Five: “Social norms and ethical systems need to change to improve gender equality”. UN Women Europe and Central Asia.

<https://eca.unwomen.org/en/news/stories/2021/06/take-five-there-should-not-be-an-end-to-the-efforts-for-achieving-human-rights>. (пристапено на: 15.07.2023).

Murati, K. F. (2021). ““A feminist subversion of fairy tales”: Écriture féminine, gender stereotypes, and the rejection of patriarchy in Angela Carter’s The Bloody Chamber.” Thesis, Södertörns högskola, Engelska. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-45935>.

Rodríguez-Salas, G. ‘Femininity and Vampirism as a Close Circuit: “The Lady of the House of Love” by Angela Carter’. *Estudios de Mujeres: Sites of Female Terror. En torno a la mujer y el terror (Volumen VI)* . Eds. Ana Antón-Pacheco et al. Navarra: Editorial Aranzadi, 2008, pp. 121-128.

Shaban, E. A. (2017). “Gender Stereotypes in Fantasy Fairy Tales: Cinderella”. *Arab World English Journal For Translation and Literary Studies*. 1. pp. 123-137. 10.24093/awejtls/vol.no2.10.

Silva, F. (2014). “Why Cinderella’s Mother Becomes a Cow”. *Marvels & Tales*. 28. pp. 25–37. 10.13110/marvelstales.28.1.0025.

Tavassoli, S., & Ghasemi, P. (2011). “Rebellion against Patriarchy: A Study of Gothic in Carter’s Short Stories”. *African Journal of Gender and Women Studies* ISSN 2516-9831 Vol. 4 (9), pp. 001-008.

[The Balkan Forum]. (2023, July 25). Kalina Maleska, Macedonian writer and professor of English [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=K51GsJ2zkBA>.

Селмин Несимоски

Институт за безбедност, одбрана и мир, Филозофски факултет - Скопје

Ментор: проф. д-р Тања Милошевска

Современите активности на организираниот криминал – закана за националната безбедност

Abstract: Transnational organized crime today represents a mix of traditional and new threats. Serious and organized crime goes beyond domestic borders and increasingly its activities take on a transnational character that threatens the national security of states, but also represents an overall threat to the international community, especially to small, corrupt, underdeveloped or developing states. Corruption has become an inseparable element of organized crime, while the digital age is revolutionizing transnational organized crime. The digital era gave the criminal groups the means to carry out their activities, i.e. supplementing, facilitating and multidisciplining the previous activities that were carried out in the physical space, with which the digital era enabled them to generate profits with greater efficiency and extraterritorial capacity. Within the digital space, no group, state, or criminal organization has a legitimate monopoly on violence, so it's reasonable to believe that criminal horizons will someday expand. However, how far those horizons will go is debatable.

In this paper, we will look at the new methods and activities that the digital age enables criminal groups, which in the struggle for profit and power they ruin the states, whose second name becomes a criminal state, and corruption becomes their first name.

Keywords: Transnational organized crime, digital age, corruption, violence, national security, criminal groups.

Од организиран до транснационален криминал – поимање

Пред да започнеме со главните аспекти на овој труд, неминовно се наметнува потребата да изнесиме општи констатации за тоа што претставува организираниот и транснационалниот криминал.

Така, организираниот криминал може да се дефинира како структурирана група составена од три или од повеќе лица, која постои подолг временски период кои дејствуваат заедно со цел да се здобијат (директно или индиректно) со финансиска или со друга материјална корист преку извршување на кривични дела или прекршоци кои се утврдени (забранети) со меѓународните конвенции и со националните законодавства (UN, 2004, p. 5).

Иако ваквиот начин на разбирање на организираниот криминал е често ци-

тиран во литературата, сепак, оваа дефиниција не ја опишува адекватно сложената и флексибилна природа на модерните криминални групи.

Иако постои широка дебата за мотивите и за организацијата на транснационалниот организиран криминал, сепак постои консензус дека организираниот криминал функционира во некој вид на пазарна структура (функција) (Kelsey, 2016, pp. 513-514).

Во конвенцијата за борба против транснационалниот организиран криминал на ОН, се наведуваат неколку карактеристики според кој организираниот криминал добива транснационални димензии (UN, 2004, стр. 6), и тоа:

- Ако прекршокот е извршен во повеќе од една држава;
- Криминалното дело е извршено во една држава, но значителен дел од подготовката, планирањето, координацијата и контролата се спроведува во друга држава;
- Ако криминалната активност е извршена само во една држава, но криминалната организација која го извршила тоа дело исто така оперира и надвор од националните граници на таа држава; и
- Кога извршената криминална активност има индиректни импликации и врз други (најчесто соседни) држави.

Обемот на организираниот криминал е енормно висок, додека пак, штетите од неговото делување се значително големи. Како доказ дека активностите на организираните транснационални криминални групи се голема закана за националната безбедност говорат и бројките за нивните остварени приходи од нелегални активности. Според достапните податоци, годишните приходи од организирана криминална активност може да се разделат на следниов начин (Chitadze, 2016, стр. 22):

- Од 100 до 300 милијарди долари од трговија со наркотици;
- 10-12 милијарди долари од транспорт на токсични материи;
- 9 милијарди долари од кражба на возила во САД и во Европа;
- 7 милијарди долари од илегален транспорт на мигранти преку границите до државите членки на ЕУ; и
- Околу 1 милијарда долари од прекршување на правата на интелектуална сопственост преку незаконско копирање на видеофилмови, компјутерски програми и друга стока.

Границата помеѓу надворешната и внатрешната безбедност сè повеќе избледува. Географските и геополитичките карактеристики кои ги обликувале некои држави во минатото, со промената на *Modus operandi* на криминалните групи (кои сè повеќе стануваат транснационални), веќе не ја гарантираат нивната безбедност, особено на европските држави.

На овој начин, „дигиталната ера“ го револуционизира транснационалниот организиран криминал. Интернетот и сајбер просторот им дадоа на криминалните групи средства за спроведување активности за генерирање профит со поголема ефикасност и екстратериторијален капацитет. Згора на тоа, во рамките на континуираниот електронски простор што се развива, бидејќи ниту еден

актер – поединец, група, држава или организација – нема легитимен монопол врз насилството, разумно е да се верува дека криминалните хоризонти некогаш ќе се прошират. Меѓутоа, до каде ќе стигнат тие хоризонти е дискутабилно (Kelsey, 2016, p. 513).

Лојалниот партнер на организираниот криминал - корупцијата

Имајќи предвид дека досегашните, не само академски, туку и полициско-криминолошки кругови, се фокусираа на тоа како да се дефинира организираниот криминал? Кои активности и компоненти треба да ги опфати дефиницијата за организиран криминал? Кои се најдобрите начини за да се измери организираниот криминал? Сите овие прашања беа извор на дебата за организираниот криминал. Кога овие прашања беа извор на дебата, може да се каже дека го одвлекуваа вниманието од формирање дискусии за тоа како да се изнајде практичен одговор, или ефикасен начин за справување со организираниите криминални групи, и затоа веројатно тоа претставуваше своевиден задушувач во напредокот за борба против организираниот криминал.

Мораме да признаеме дека не постои совршен начин за одредување и класифицирање на организираниот криминал, веројатно никогаш нема да се изнајдат идеални начини, но она што е сигурно е токму фактот дека секогаш може да се најдат подобри начини за спречување на неговата експанзија.

Наместо организираниите криминални групи да бидат прогонувани и пресретнати во нивното делување, тие најдоа коалициони партнери во криминалните политички и економски елити, водени од алчноста, политичките криминални елити (но и сите оние кои треба да бидат прогонувачи – органите на прогонот) станаа партнери со криминалните групи. Како резултат на ова, организираниот криминал се заканува со надмоќност над средствата за спроведување на законот, деловните трансакции и трговијата, додека пак, корупцијата стана рак-рана на веќе воспоставените и на новите демократии (Милошевска, Организираниот криминал како безбедносно-политички и дестабилизирачки фактор за развој на општествата во транзиција (студија на случај - Република Македонија), 2011, стр. 93).

Како резултат на економската и на политичката глобализација корупцијата стана потранснационална по својата природа. Како што бизнисите се прошируваат во странство, така корумпираните играчи сè повеќе го проширија своето делување надвор од националните граници. Во случаите кога имаме транснационална корупција, голем дел од научниците покажаа дека постои тешкотија во справувањето во ваквиот вид на корупција, бидејќи засегнати се повеќе јурисакции – држави (Duri, 2021, p. 3).

Во овој труд, националната безбедност нема да ја разгледуваме низ воената призма, бидејќи на крајот на краиштата националната безбедност се однесува на целокупната стабилност и безбедност на државата, оттука трговијата со луѓе, шверцот и употребата на дрога се особено корозивни за правосудниот и за безбедносниот сектор. Така, националната безбедност ја разбираме како: дејствија или настани кои имаат потенцијална можност драстично да го намалат

квалитетот на живот на сите жители во рамките на една држава, или пак, значително да го намалат опсегот на политички избори за дејствување на владата. Националната безбедност е заштита од каква било форма на закана која има за цел да ги оспори политичките системи, социјалната стабилност, економијата, суверенитетот на меѓународната сцена или кој било сектор од општеството кој е важен за благосостојбата на државата (Yeung, 2016, pp. 4-5).

Хибридно војување и сè почестите искористувања на организираниите криминални групи за политички цели од страна на државите (особено од големите сили) во регионот на Блискиот Исток и Северна Африка, ни дава простор за сомнеж дека истиот тој начин се спроведува во рамките на европскиот континент.

Ваквиот однос Кин Шима го опишува употребувајќи го терминот „тивки партнери“ на организираниите криминални групи.

Слика 1. Тивки партнери

Терминот „тивки партнери“ е најсоодветен за да се опише соработката помеѓу националните држави, нерегуларните групи и криминалните групи. Овој термин е најсоодветен од причина што овие партнерства никогаш не се јавно или доброволно признати од страна на раководителите на националните држави. Дури и најчесто ваквиот однос не само што ќе биде негиран од страна на директно инволвираните, туку и од меѓународната заедница која наводно се ангажира (задолжена) да пружи помош во градењето на мир, или во т.н. градење на државата. Ова се случува од причина што интервенциите за поддршка на конкретната држава ќе го изгубат кредибилитетот доколку се признае дека многумина од клучните политички фигури биле инволвирани директно или индиректно во организираниите криминални активности спроведени од организираниите криминални групи. (Keene, 2018, pp. 2-4)

Не е тајна дека организираниите криминални групи често ги поддржуваат одредени политички фигури со цел да дојдат до високи државни функции, а неретко и до премиерската и/или до претседателската функција на државата. Овој вид на поддршка ја даваат со цел да донесат свои послушници на високите и витални државни функции за да можат непречено да ги реализираат, но и интензивираат нивните криминални активности.

Во Колумбија криминалните групи продолжија да ги таргетираат политичките кандидати, пред да се одржат регионалните избори во државата. Според ACLED¹ во текот на месец јули биле евидентирани најмалку 5 насилни инциденти во одделни места на Колумбија, иако изборите биле закажани за 29 октомври. Овие и останатите напади биле извршени од страна на неидентификувани лица, но истите им се припишуваат на Заливскиот клан и на Наци-

¹ Види пошироко: The Armed Conflict Location & Event Data Project - https://acleddata.com/acleddatanew/wp-content/uploads/2022/09/ACLED_Programs-2021-Annual-Report.pdf

оналната ослободителна армија (ELN). Со цел одредени политички лица да се заплашат, а кои се сметаат за закана од страна на криминалните организации за нивните фаворити, тие се подложени на различен вид напади. На пример, на 12 јуни, ЕЛН го запали возилото на кандидатот за градоначалник на колумбиската Либерална партија во Сан Кајетано, Норте де Сантандер. Нападот се случи и покрај потпишувањето на шестмесечен договор за прекин на огнот меѓу ЕЛН и Владата на 9-ти јуни. И покрај тоа што прекилот на огнот меѓу колумбиската Влада и ЕЛН е значаен, експертите се загрижени дека примирјето можеби нема ефективно да се справи со насилството во земјата.

Нивото на политичко насилство беше на зголемено ниво пред општите избори во Гватемала на 25 јуни. Помеѓу насилството, имаше повеќе напади врз кандидати, вклучително и убиства на кандидати на партијата Викторија и Национално единство на надежта (UNE) кои се кандидираа за совети во одделите Солола и Чикимула, соодветно, од неидентификувани вооружени лица. Помеѓу почетокот на годината и денот на изборите, ACLED евидентира 14 насилни инциденти насочени кон политички личности и инфраструктура, вклучувајќи кандидати, гласачи, поддржувачи на партијата и штабови. Во многу случаи, сторителите остануваат непознати поради трајната неказниност, корупцијата и недостатокот на независност на судските овластувања.

Проблемот со организираниот криминал, насилството, заканите, уцените, митото и корупцијата не е изразен само во државите на Северна и Јужна Америка, туку истиот е присутен и во демократските земји на Европската Унија. Имено, во Грција се смета дека корупцијата во здравствениот сектор е еден од најголемите ризици со кои се соочува државата. Во анкетите од 2022 година 98 % од грчките граѓани сметаат дека корупцијата е круцијален проблем во државата и е широко распространета во сите сектори на државата. Грција е на највисокото ниво на степенот на корупција помеѓу земјите членки на ЕУ. Следствено на тоа, 91 % од населението верува дека поткупот и злоупотребата на власта за лична корист се широко распространети во здравствениот сектор (во споредба со 81 % од 2019 година), додека просечната перцепција за корупција во здравствениот систем во другите земји на ЕУ е 29 %. Понатаму, според официјалниот извештај на Парламентот (Грчкиот парламент 2018) корупцијата во здравствениот сектор и огромните трошоци поврзани со набавката на медицински помагала и лекови дури се сметаа како една од главните причини за грчката финансиска криза 2009-2019 (Eirini Stamouli, 2023, pp. 259-260).

„Од кого и од што треба да се штити општеството“, претставува вечен проблем за сите општества, феномен од чии одговори зависи судбината на сите општества, нивниот живот или нивната смрт (Котовчевски, 2011, стр. 159). Дека оние кои треба да ни ги дадат овие одговори од кого и од што треба да се штити нашето општество, кога станува збор за гарантирање на безбедноста на државата, е доста небулозно. Зошто е небулозно и како организираниот криминал во неговите тивки партнери наоѓа извор на финансии, односно перење на пари, токму карактеристичен пример е случајот со Новартис Хелас (Novartis Hellas). Во 2016 година ФБИ во САД покренува истрага кога двајца поранешни

вработени во Новартис Хелас беа ставени како заштитни сведоци бидејќи биле нивни дојавувачи. Тие го пријавија нелегалното работење на оваа фармацевтска компанија во делот на нелојална конкуренција, поткуп и индиректни бенефиции за лекарите кои ги препишувале и форсирале нивните лекови, како и за службениците во Грција, кои заедно со лекарите и со медиумските работници ја зголемувале продажбата на лекови од оваа компанија.

Свиркачите го открија и механизмот што компанијата го воспостави за да добие доминантна позиција на грчкиот пазар со помош на медиумите, здравствената заедница и политичките актери, како и влијанието на компанијата врз цените и процедурите за надоместок на лековите, во која ѝ беше даден поволен третман (Eirini Stamouli, 2023, стр. 261-262). Истрагата ги открила лажните финансиски записи и сметки на корпорацијата која ги претставувала како легитимни трошоци за рекламирање и промоција на нивните производи, а потоа и лажниот финансиски профил на компанијата која го претставувала пред инвеститорите, илустрирајќи ја симбиотската врска помеѓу корупцијата и организираниот криминал. Во Грција истрагата беше започната една година подоцна во 2017 година кога свиркачите дадоа свој исказ пред обвинителството. Прелиминарната судска истрага опфати не само даватели на здравствени услуги и извршни директори на компанијата, туку и десет високи политички лица, меѓу кои двајца поранешни премиери и осум поранешни министри. Иако истрагата за случајот траела четири години, сепак крајниот резултат не успеа да одговори на суштината на феноменот.

Она што за нас е битно е кој сè бил засегнат и заплеткан во оваа организирана криминална активност со цел да ја увидиме и утврдиме тивката партнерска врска која ја елабориравме. Обвиненијата опфаќале: (а) гонење на извршниот директор на компанијата за пасивен поткуп и перење пари преку рекламни компании; (б) гонење на поранешен министер за здравство; (в) архивирање на истрагата за сите други политички лица, иако во 2 случаи на поранешни министри за здравство, на банкарски сметки се пронајдени суми од нејасно потекло; (г) гонење на поранешниот министер за транспарентност и човекови права со обвиненија за криминална организација, злоупотреба на службената положба, непочитување на должноста, изнуда и други кривични дела; (д) гонење на обвинителот за антикорупција кој го водел случајот за злоупотреба на овластување, повреда на должност, лажно пријавување, повреда на службена должност и повреда на лични податоци; (ѓ) гонење на двајца истражувачки новинари кое го опфати случајот за членство во криминална организација и три точки од обвинението за заговор - да се изложат невини луѓе на гонење, да се изнудува и да се прекрши должноста. Карактеристично е што сите горенаведени обвиненија пропаднаа и беа архивирани по соодветните ослободителни пресуди од страна на судските совети од различни причини како што се немање докази, неутврдување на делото или застареност (Eirini Stamouli, 2023, стр. 260-265).

Организираните криминални групи ја користат корупцијата за да се инфилтрираат во организациите од јавниот и од приватниот сектор кои се подложни на поткуп, конфликт на интереси и издавање на информации од нивните

организации до криминалните групи. Корупцијата ја нарушува легитимната конкуренција и ја нагрizuва довербата на јавноста во властите и во правните системи. Овие групи ја користат корупцијата за да ги реализираат различните криминални активности. Но, обемот и распространетоста на корупцијата се разликуваат. Некои криминални групи ја користат корупцијата како составен дел од нивниот начин на работа.

ЦЕЛИ НА КОРУПЦИЈАТА

Слика бр. 2 Цели на корупцијата

Корупцијата сè повеќе се олеснува со онлајн услугите. Некои криминалци користат криптовалути и алтернативни банкарски платформи за да им префрлат средства на нивните соучесници во јавниот и во приватниот сектор. Употребата на овие техники го отежнува откривањето на финансиските проблеми и откривањето на корупцијата (EUROPOL, European Union Serious and organised crime threat assessment, 2017, p. 13).

Јасно е дека ваквите појави се инкубираат и се репродуцираат со децении во структурите на државата и во никој случај не се спорадични или поврзани само со девијантното однесување на одредени функционери.

Дигиталната ера - нова линија на фронтот во борбата со организираниот криминал

Од средината на 90-тите години, силните и длабоки промени кои настанаа во технологијата го поттикна појавувањето на дигиталното општество. Од аналогни и механички технологии, ние денес се преселивме во дигитална ера која го дефинира нашето секојдневие. Како катализатор на оваа технологија се смета појавата на World Wide Web во 1980 година. Почнувајќи од првите пребарувачи кои беа побавни и со ограничени можности, денес се достапни пребарувачи кои им овозможуваат на корисниците да дојдат до широка лепеза на информации кои се расфрлани низ јазлите на мрежата.

Во почетокот интернетот и пребарувачите овозможуваа комуникација со останатите пријатели, потоа овозможија и електронска трговија, па преку тоа се премина и до првата аукција и до онлајн продажните платформи како што е Ebay. Во исто време се појавија форумите, веб-страниците и личните блогови.

Вистински пресврт се случува кога персоналните компјутери ќе бидат заменети со лаптопи и со мобилни телефони кои можат да пристапат до интернет и да бидат пренесени во секој момент, со силна моќност, брзина во изведувањето на операциите и управување со сложен софтвер. Појавата на социјалните медиуми направи револуција во дигиталната ера, овозможувајќи им на корисниците мноштво на опции, и што е најважно, за прв пат двонасочната комуникација се прошири со интеракција од поголеми размери со далеку поголема публика.

Како резултат на тоа, милијарди луѓе и бизниси низ светот сега се онлајн: тие пишуваат, фотографираат и објавуваат во реално време. Читаат, информираат, одлучуваат. Милијарди зборови и слики се оставени во виртуелниот простор, како и часови и часови видеа, музика, милијарди лајкови за милијарди интеракции: терабајти и терабајти дигитални информации собрани, каталогизирани, означени со време и место и други специфични метаознаки. Овие промени се длабоки бидејќи водат кон нови навики, нови начини на состаноци, интеракција со пријателите и со професионалната мрежа, нови начини на работа, купување, плаќање, штедење, управување и заштита на сопственото богатство, негово пренесување, нови начини на организирање (Nicola, 2022, pp. 2-4).

Започнувањето на пандемијата на КОВИД-19 го отежна целокупното функционирање на граѓаните, но и претставуваше своевиден тест за подготвеноста за справување со кризни ситуации на националниот безбедносен систем на државите. За бизнисите (со исклучок на фармацевтската и медицинската индустрија) тоа претставуваше блокада во нивното функционирање, дел од државните национални системи доживеаја колапс, додека пак, организираниот криминал и овој пат со својот претприемачки дух успеа да ја искористи кризната ситуација и недостигот на производство на голем број продукти, кои беа неопходни за справување со пандемијата, за да генерира профит. Криминалните групи брзо се адаптираа за да профитираат од новите деловни можности кои ги препознаа, и од кривката економија во екот на пандемијата (Miloshevska, 2021, p. 188).

Неспорен е фактот дека кризата која го зафати светот, предизвикана од КОВИД-19 му отвори на организираниот криминал нови хоризонти. Важно е да запомнеме дека организираниот криминал во никој случај не се откажал од своите условно наречени стари, или традиционални нелегални криминални активности, во замена за криминални активности во дигиталниот простор. Туку напротив, организираниите криминални групи ја искористија дигиталната трансформација за да ги мултиплицираат своите досегашни криминални активности, да го олеснат планирањето, транспортот, комуникацијата, мапирањето и логистичкиот дел. Така, после КОВИД -19 безбедносните служби се соочуваат (покрај веќе познатите традиционални нелегални криминални активности) со далеку поголема, мултиплицирана, хибридна, дури може да се каже дека новата листа на закани претставува голема опасност и закана за националната безбедност на државите, особено со фактот дека на оваа листа речиси и да нема нелегална криминална активност која го нема транснационалниот атрибут. Оваа листа, која слободно може да се нарече „*транснационален бумеранг*“, ја

сочинуваат следните нелегални криминални активности:

1. Ограничен виртуелен пазар за нелегални активности. Криминалците ја искористија секоја фаза од пандемијата за да профитираат. Огромната колатерална штета во човечка, социјална и економска смисла, го вклучи алармот за активирање на ИНТЕРПОЛ кој константно предупредуваше јавноста да биде „внимателна, скептична и безбедна“. Додека пак, нивните операции беа исклучиво насочени кон криминалот кој произлезе како резултат на КОВИД-кризата, односно како резултат на искористување на вакуумот од страна на криминалните групи. Неподготвеноста на државните системи, зголемениот обем на побарувачка, заедно со недоволните капацитети за производство, го направи овој вакуум, простор каде што организираниите криминални групи се појавија како алтернативни даватели на услуги. Тие креираа онлјан лажни аптеки за продажба на хигиенски и заштитни средства кои се наметнаа како неопходност во кризата. ИНТЕРПОЛ во својата операција Pangea XIV (2020) затвори рекорден број на веб-страници дури 113.000, што е најголема бројка од почетокот на првата операција Пангеа во 2008 година. Криминалците не запрета тука, владите не станаа имуни ниту на измами во набавката на вакцини. Како што ширењето на вакцините стануваше сè пораспространето, така се зголемуваше и бројот на обиди да се измамат владите со лажни понуди за продажба на вакцини за КОВИД-19. ИНТЕРПОЛ издаде предупредување (портокалова нота) за да ги предупреди владите на државите членки дека на пазарот со вакцини се приклучија и организираниите криминални групи. Само неколку недели подоцна, полицијата и другите агенции презедоа заедничка акција на два континента, запленивајќи лажни вакцини за КОВИД-19, разбивајќи криминална мрежа и апсејќи 80 осомничени (INTERPOL, 2021, p. 12).

2. Кражба на податоци. Борбата против сајбер криминалот отсекогаш била комплексен проблем поради бројот на корисници на ИКТ- мрежата, транснационалната природа на интернетот и неговата децентрализирана архитектура. Тоа е чин на измама на лице со цел да му се украдат парите или личните податоци. Еден од начините за да се украдат нечии податоци е токму фишингот. Фишингот најчесто се прави преку лажна е-пошта или преку веб-страници. Криминалните пазари цветаат со украдени акредитативи и податоци стекнати преку компромитирачки бази на податоци и техники на социјален инженеринг. На пример, прекршителите на сексуална експлоатација на деца тоа го прават често со постоење на материјални докази кои ќе им послужат подоцна за изнудување. Со цел успешно да ги извршуваат своите операции, сајбер криминалците бараат пристап до протечените чувствителни информации на жртвите, како што се личните податоци. Форумите за криминално хакирање често нудат ваков тип на информации за продажба. Озогласен пример за овој феномен беше RaidForums, кој беше исклучен во акцијата „Tourniquet“ спроведена од страна на ИНТЕРПОЛ во 2022 година. Важно е да се напомене дека се дојде до промена на видот на украдени податоци кои се достапни во криминалните пазари. Тој веќе не е само статичен (на пр. детали за кредитна картичка и акредитиви за најавување), туку е составен од голем број точки на податоци преземени од

уредите на жртвите инфицирани со малициозен софтвер (EUROPOL, Internet organised crime threat assessment, 2020, pp. 15-16).

3. Сексуална експлоатација. Жртви на сексуална експлоатација можат да бидат возрасни и малолетни, машки и женски, на тајни и на јавни површини, како и во голем вид на објекти (хотели, ноќни клубови, салони за масажа и слично), кои вообичаено се во сопственост на соработници на трговците со луѓе, поттикнати од материјална добивка од експлоатацијата на жртвите. Трговците со луѓе користат онлајн платформи и услуги за да ги идентификуваат жртвите и да ги рекламираат услугите на жртвите. Употребата на веб-страници за рекламирање на сексуалните услуги на жртвите на клиентите стана основна карактеристика на овој вид на експлоатација (EUROPOL, EU SOCTA, 2021, pp. 70-71). Она што загрижува во овој дел е постојаниот раст на сексуалната злоупотреба на децата, дополнително влошена со зголемена онлајн активност (Agency, 2021, p. 18). Peer to peer (P2P) мрежи и анонимизиран пристап како Darknet мрежите (на пр. Tor). Овие компјутерски средини остануваат главната платформа за пристап до материјалот за злоупотреба на деца и главните средства за некомерцијална дистрибуција. Тие се секогаш привлечни за прекршителите и лесни за употреба. Поголемото ниво на анонимност и силните можности за вмрежување што ги нуди скриениот интернет што постои под „површинската мрежа“ се чини дека ги прави криминалците порешителни да ги искажуваат и да разговараат за нивните сексуални интереси. Пренесување во живо на сексуална злоупотреба на деца, кое е олеснето од новата технологија, претставува закана која се однесува на злоупотребата на децата во странство водена од желбата за профит, во живо пред камера на барање на западните жители.

4. Криминални активности на дарк веб. Како и сите видови криминал, овие дела се извршени и од опортунистички поединци и од организирани криминални групи, и станува сè поочигледно дека специјализираната експертиза не е предуслов за извршување на компјутерски криминал. Криминалците со ограничена техничка компетентност можат да извршат злосторства преку интернет едноставно со купување на специјализирани услуги, особено затоа што „Секој вид сајбер криминал може да се набави дури и без технички вештини - пробивање на лозинка, хакирање, прилагоден малициозен софтвер или DDoS напади (Jeffray, 2015, pp. 4-6).“ Иако во периодот на 2019 и почетокот на 2020 беше забележано високо ниво на нестабилност, поради заштитните активности кои беа преземени од државите и од интернет-компаниите, сепак, околината на дарк веб и понатаму е тежок предизвик за да се искорени бидејќи навистина е голем предизвик да се предвиди развојот на настаните на оваа мрежа. Забележано е зголемување на обезбедувањето елементи за дигитален и за сајбер криминал на Darkweb. Личните податоци, пристапот до компромитирани системи (на пр. преку апликацијата RDP), како и услугите за малициозен софтвер, ransomware и DDoS напади, се сите елементи распространети за олеснување на сајбер криминалот. Сторителите обично ги користат услугите за идентитет и документите за поддршка на барањата за државјанство и други апликации, до-

бивање кредитни линии за основање бизнис, отворање банкарски сметки што не можат да се следат, доказ за престој, за извршување измама во осигурувањето, купување недозволени предмети и за други намени. Достапните податоци ни кажуваат дека настана промена во понудата на фалсификувани пасоши со легитимен изглед кон „легални или регистрирани“ пасоши, кои можат да поминат неколку тестови за автентикација, при што криминалците нудат услуги за регистрирани пасоши. Дополнително, некои Darkweb сајтови, исто така, промовираат перење пари и упатства за корисниците како да користат криптовалутите за перење пари. Повлијателните, опасни дроги, како што се фентанил, опиоиди и хероин сè уште се значително присутни на Darkweb, иако списоците се помали по број. Европол забележа зголемен тренд на присуство на врвни организирани криминални групи на Darkweb кои продаваат дрога, што веројатно се должи на напорите да се прошират нивните механизми за дистрибуција. Според Европскиот центар за мониторинг на наркотици и зависности од дрога (EMCDDA) и Европол, Германија, Велика Британија и Холандија се рангираани како најважните центри за снабдување со дрога преку дарк веб на територијата на ЕУ. Тие се сметаат како центри бидејќи биле најголемите пазари за продажба на наркотици користејќи го дарк вебот. Со други зборови, најголем пазар со најголема потрошувачка, следствено на тоа и профит. Значајно е да потенцираме дека дарк вебот не се користи за голем обем на продажба, односно најчесто се изведуваат операции од среден или од низок обем. Истражувањата покажуваат дека најчесто се користи од страна на „локални трговци на мало“. Но, мошне значаен е фактот што овие т.н. „локални трговци на мало“ играат важна улога, тие функционираат како „последна милја“ на рутите за трговија со дрога. (Милошевска, Дарк веб – нова транснационална безбедносна закана, 2020, стр. 300)

Заклучок

Елиминирањето на организираниот криминал во целост е невозможно, тој постоел, постои и секогаш ќе постои. Клучното прашање не е како да се елиминира организираниот криминал, туку фокус треба да се стави на методите и на техниките за справување, односно намалување на криминалните активности што е можно повеќе. Како и да е, несомнено е дека криминалните групи и во иднина ќе продолжат да изнаоѓаат нови начини, искористувајќи ја постоечката состојба и услови, за генерирање на профит и непречено реализирање, дури и мултиплицирање, на нивните криминални активности. Тие и во иднина ќе ја искористуваат променливата технологија за нивните цели. Но, безбедносните служби и приватниот сектор (кој станува сè позагрозен од дејствијата кои ги преземаат криминалните организации), имаат голем број на опции од кога било досега за користење на напредни аналитички алатки кои ќе им овозможат рана детекција и идентификување на одредени криминални активности, а со тоа ќе се спречат многу загуби пред да настанат последиците од дејствувањето на криминалните групи.

Користена литература

Agency, N. C. (2021). *National strategic assessment of serious and organised crime*. NCA. Retrieved 9 5, 2023, from <https://www.nationalcrimeagency.gov.uk/who-we-are/publications/533-national-strategic-assessment-of-serious-and-organised-crime-2021/file>

Chitadze, N. (2016). Global Dimensions of Organized Crime and Ways of Preventing Threats at International. *Connections*, 15(3), 22. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/26326448>

Duri, J. (2021). Corruption and economic crime. *Transparency Internationa*, 3. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/resrep30836>

Eirini Stamouli, M. G. (2023). Corruption as state - corporate crime: the example of the. *Trends in Organized Crime*, 259-260. doi:<https://doi.org/10.1007/s12117-022-09479-6>

EUROPOL. (2017). *European Union Serious and organised crime threat assessment*. EROPOL. Retrieved 8 1, 2023, from <https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports/socta-report>

EUROPOL. (2020). *EUROPOL*. European Union Agency for Law Enforcement Cooperation. Retrieved 10 10, 2023, from https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/internet_organised_crime_threat_assessment_iocta_2020.pdf

EUROPOL. (2020). *Internet organised crime threat assessment*. EUROPOL. Retrieved 10 10, 2023, from https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/internet_organised_crime_threat_assessment_iocta_2020.pdf

EUROPOL. (2021). *EU SOCTA*. EUROPOL. Retrieved 9 5, 2023, from https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/socta2021_1.pdf

INTERPOL. (2021). *Annual report 2021*. international criminal police organization. Retrieved 10 11, 2023, from <https://www.interpol.int/en/Resources/Documents#Annual-Reports>

Jeffray, C. (2015). Underground web: The cybercrime challenge. *Australian Strategic Policy Institute*. Retrieved 10 12, 2023, from <https://www.jstor.org/stable/resrep04074>

Keene, S. D. (2018). *SILENT PARTNERS: ORGANIZED CRIME, IRREGULAR GROUPS, AND NATION-STATES*. Strategic Studies Institute, US Army War College. Retrieved 10 07, 2023, from <http://www.jstor.org/stable/resrep20096>

Kelsey, I. (2016). *Transnational organized crime and diligantes in the sybercommons*. Strategic Studies Institute, US Army War College. Retrieved 9 17, 2023, from <https://www.jstor.org/stable/resrep11980.19>

Miloshevska, T. (2021). Covid - 19 Pandemic and new opportunities for organized crime groups. *Security Dialogues*, 188. Retrieved 8 5, 2023, from [http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/sd/SD%2012.2%20\(2021\)/SD%2012.2%2017%20Tanja%20Miloshevska%20-%20COVID-19%20PANDEMIC%20AND%20NEW%20OPPORTUNITIES%20FOR%20ORGANIZED%20CRIME%20GROUPS.pdf](http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/sd/SD%2012.2%20(2021)/SD%2012.2%2017%20Tanja%20Miloshevska%20-%20COVID-19%20PANDEMIC%20AND%20NEW%20OPPORTUNITIES%20FOR%20ORGANIZED%20CRIME%20GROUPS.pdf)

Nicola, A. D. (2022). Towards digital organized crime and digital sociology. *Trends in Organized Crime*, 2-4. Retrieved 9 10, 2023, from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12117-022-09457-y>

UN. (2004). *Convention against transnational organized crime and the protocols thereto*. New York: United Nation Office on Drugs and Crime.

Yeung, J. C.-Y. (2016). Organised crime as a threat to national security: an analysis of the 'Crime-Terror' nexus. *ResearchGate*, 4-5. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/316147387>

Котовчевски, М. (2011). *Национална безбедност*. Скопје: Филозофски факултет.

Милошевска, Т. (2011). Организираниот криминал како безбедносно-политички и дестабилизирачки фактор за развој на општествата во транзиција (студија на случај - Република Македонија). *Безбедносни Дијалози*, 2(2), 93. Retrieved from <http://sd.fzf.ukim.edu.mk/4/35315151>

Милошевска, Т. (2020). Дарк веб – нова транснационална безбедносна закана. *Годишен зборник на Филозофскиот факултет / Annuaire de la Faculté de Philosophie*, 300. Retrieved 11 20, 2023, from <https://repository.ukim.mk/handle/20.500.12188/25471>

Милошевска, Т. (2021). Covid - 19 Pandemic and new opportunities for organized crime groups. *Security Dialogues*, 188. Retrieved 8 5, 2023, from [http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/sd/SD%2012.2%20\(2021\)/SD%2012.2%2017%20Tanja%20Miloshevska%20-%20COVID-19%20PANDEMIC%20AND%20NEW%20OPPORTUNITIES%20FOR%20ORGANIZED%20CRIME%20GROUPS.pdf](http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/sd/SD%2012.2%20(2021)/SD%2012.2%2017%20Tanja%20Miloshevska%20-%20COVID-19%20PANDEMIC%20AND%20NEW%20OPPORTUNITIES%20FOR%20ORGANIZED%20CRIME%20GROUPS.pdf)

Никола Ристевски

Институт за филозофија, Филозофски факултет и Економски факултет,
УКИМ – Скопје

Ментор: проф. д-р Поповска Јасмина

Консеквенцијата и каузалноста: две лица на еден ист парадокс – тој за иднината / Consequence and Causality: Two sides of the Same Paradox – the Paradox for the Future

Abstract: The paper primarily considers the logical statement consequence and the logical process inference that offer certainty in determining the statements that are logically derived from the assumed true statements in terms of scientific knowledge. The examination is carried out through the paradoxes of Philo's material implication and the possible solutions through Diodorus's implication, as well as through the more modern so-called non-classical logical systems, such as Lewis's strict implication and Burks's causal implication. The possibilities to observe logical consequences through an epistemological prism as well are important for the development of scientific theories.

Secondly, the epistemic paradoxes of certainty and justifiability of knowledge about the future are considered as a helpful tool for distinguishing between certain rationalist knowledge and probable empirical knowledge. Epistemic analysis is done through Menon's or Moore's Paradox, Fitch's Total Knowledge Paradox, and the Surprise Test Paradox. This logical-epistemic-inductive consideration of these disputed points in scientific knowledge helps to propose some dialectical solutions.

Finally, the paper considers the possibilities of answering some of these paradoxes dialectically. In other words, to give answers to these aporias that will complement the notion of cognition so that new vistas of the dispute can be opened. They will be formulated within the framework of natural language so as not to increase the entities of the linguistic expression. Some construct propositions will be made that may challenge philosophical opinion at least for a moment.

Keywords: consequence, causality, implication, inherence, knowledge about future.

Вовед

Врската меѓу филозофијата и науката е премногу испреплетена, а границата меѓу тоа што е филозофија и што е наука е особено тешко да се утврди и веројатно секогаш ќе претставува проблем и за филозофот и за научникот. Долгата историја на оваа испреплетеност само ги замрсува работите кога се

расправа за можностите на науката за откривање на знаењето, а и за можностите на филозофијата да ја проблематизира можноста за нови знаења. Тоа што во минатото и не постоела таква дистинкција меѓу филозофијата и науката треба да го задржи вниманието од две причини. Првата, дека можеби филозофијата и науката може подобро да се надополнуваат од што вообичаено се смета и втората, дека филозофијата помага во тоа што се нарекува претпарадигматски период на одредена наука. Веројатно се работи за две различни перспективи, едната од филозофијата кон науката, а другата спротивната, од науката кон филозофијата. Првата скептична во однос на тоа што науката тврди дека го знае, а втората незаинтересирана за тоа што филозофијата прашува.

Сепак, можеби поради подолгата историја од науката, а можеби заради превишната цел што вообичаено си ја поставува – вистината, филозофијата проблематизира одредени прашања што и тоа како се важни за науката. Едни од основните прашања што се граничат со филозофијата и со науката се тие за вистината, за логичкото заклучување¹, за знаењето. Така, додека во науката овие поими се земаат условно кажано здраво за готово, во филозофијата скоро секогаш има спор во однос на нивните поим и предмет. Особено важно е да се напомене дека науката користи дел од овие поими и методи без да се впушти во расправа за нив, а филозофијата точно тоа го прави. Наједноставен пример е парадоксот², ситуација во којашто лесно може да се најде човекот, а при поставување на прашањето за излезот од таа положба без разлика на неговиот одговор запаѓа во противречна (безизлезна) ситуација. Но, додека за науката парадоксот претставува голем проблем, за филозофијата тој претставува предизвик, понекогаш да се реши, а почесто да се надмине.

Како и во филозофијата, така и во науката проблеми има многу, но тука фокусот ќе се задржи кон парадоксите на материјалната импликација³ и кон епистемичките парадокси за сигурноста во знаењето за иднината. Првата група на парадоксите – тие на материјалната импликација, се важни за филозофијата и за науката затоа што проблемот дека вистинитоста следува и од вистинитост и од лажност е голем проблем за рационалноста, а со тоа и за јазикот на науката. Додека, пак, вторите парадокси се важни затоа што тука се проблематизира врската меѓу знаењето и верувањето, врска што и денес стои на слаби нозе, а особено кога се расправа за знаењето за иднината, нешто што е особено важно при научните расправи за експериментот и за неговата повторливост. Врската пак меѓу овие две групи парадокси – логички и епистемолошки претставува

1 Заклучувањето е процес во којшто од еден или од повеќе искази (премиси) се изведува нов исказ – конклузија.

2 Парадокс, во логичка смисла е противречност што се добива од следнава ситуација, кога за еден исказ се претпоставува дека е вистинит со правилно логичко заклучување се добива дека истиот е лажен, и обратно, а расудувањето останува исправно.

3 Импликација е исказна функција, која делува на два исказа и образува сложен исказ со сврзникот „ако..., тогаш...“. Импликацијата е лажна само ако првиот исказ (антецедентот) е лажен, а во сите други случаи е вистинита. Таа ги поврзува исказите според нивната вистинитосна вредност, а не смисла.

самиот парадокс и проблемите што ги предизвикува во поглед на мислењето за природата, јазикот, знаењето. Така, овие проблеми може да се претстават со прашањето: **Како може со помош на знаењето за тоа што било, а што веќе не е, и тоа што е да се дојде до поизвесно знаење за тоа што може да биде?**, но ова прашање е сеопфатно филозофско прашање, па во овој труд ќе се направат осврт кон можните начини за мислење, а не и конечно одговарање.

Парадоксите на материјалната импликација се решаваат уште од времето на Диодор Крон⁴, кој поставува услов импликацијата да биде вистинита само ако никогаш не е случај антецеденсот да е вистинит, а консеквенсот лажен. Подоцна Љуис добро ја дефинира оваа импликација и таа се дефинира како стриктна или строга импликација⁵. Во поново време Брикс ја поставува каузалната импликација за да може да обезбеди и некаква епистемичка сигурност во поглед на најкомплицираната исказна функција. Но, и овие решенија предизвикуваат нови засебни парадокси. Па, така можеби за овие парадокси треба да се бара некое друго решение, односно помирување. За епистемичките парадокси на знаењето и верувањето, расправа и Сократовиот соговорник во истоимениот дијалог на Платон – Менон, а потоа истата таа недоумица аналитички ја претставува Мур. Современите расправи за севкупноста на знаењето, односно за можноста знаењето да не е само абдуктивно расправа и Фич. Додека пак парадоксот на изненадниот тест е проблем кој можеби тлее уште од утрешната поморска битка на Аристотел.

Нешто што доста време е отфрлено во логичките расправи се бесконечните, односно апофатичките искази ($S - \sim P$), а пак друго, што е отфрлено од епистемолошките расправи е верувањето во веројатноста на знаењето за иднината. Така, тезата што ќе се застапува гласи: **Примената на консеквенциите во поглед на знаењето за каузалноста може да ги надмине парадоксите на материјалната импликација и парадоксите на знаењето за иднината.** Првата хипотеза е дека консеквенциите може да го збогатат знаењето за каузалноста, а втората хипотеза е дека знаењето за каузалноста придонесува кон развојот на логичката аксиоматика. Тезата ќе се докажува низ претходно предложените забелешки за материјалната импликација и за нејзините недостатоци, за недостатоците на логичките системи со стриктната и каузалната импликација и за проблемите што се јавуваат при разгледувањето на епистемичките парадокси, како тој на Фич, и парадоксот на изненадноста.

Логичка расправа за заклучувањето

„Ако учам, тогаш ќе го положам испитот“ е можеби една ретко кажана фраза од страна на студентите, но сосема ја доловува дефиницијата на импликацијата, единствената логичка операција што не е комутативна. Единствен

4 Laertije, Diogen. *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. Prev. Albin Vilhar (Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod, 1979), 203-230.

5 Lewis, Irving, Clarence & Langford, Harold, Cooper, *Symbolic Logic* (Toronto: Dover Publications Inc., 1959), 136-147.

случај кога импликацијата е лажна е ако антецеденсот е вистинит, а консеквенсот лажен, во примерот, ако некој учел, но сепак не положил. Тука веќе се согледуваат парадоксите на импликацијата, дека таа е вистинита секогаш кога антецеденсот е лажен и секогаш кога консеквенсот е вистинит. Така, парадоксално, ако некој не учи, или пак ако не го положи испитот импликацијата е вистинита. Но, во примерот, а и често во јазикот (говорот) има употреба на идно време, нешто што е особена мака за логичарите уште од времето на Диодор Хронос, кој се обидел подобро да ја дефинира импликацијата за да не се јавува парадоксот на времето, воочлив во примерот: „Ако е Турција држава, тогаш главен град е Анкара“ и денес е. Но, Диодор Хронос би кажал дека примерот е вистинит ако никогаш во минатото или во иднината не е невистинито дека Анкара е главен град на Турција. Турција (Отоманското Царство) како главен град ги имала и Бурса и Истанбул, а и Анкара. Така, Диодоровата импликација всушност содржи временски (темпорални) функтори и покажува дека иако е лесно да се отстрани смисловната поврзаност на исказите во импликацијата, како што го сторил тоа Филон Александриски со денес познатата материјална импликација, сепак не е можно така лесно да се апстрахира и времето. Во современието, пак Љуис ја зема Диодоровата временска импликација и ја рedefинира со помош на модалните функтори, па смета дека примерот е вистинит ако е нужно q да следува од p или дека не е можно p да биде вистинито, а q да биде лажно. Филон⁶, Диодор, Љуис, а во поново време и Буркс ја разгледуваат посериозно оваа логичка функција, што е основа на логичките следства, а чиишто парадокси сериозно ја поткопуваат сигурноста во заклучоците. Така, Буркс го воведува поимот на каузална импликација, што всушност дефинира дека каузалната импликација се означува со ‘ c ’ и тоа значи дека се чита вака: „Ако антецеденсот е, тогаш тоа е **каузално доволно** за да биде консеквенсот.“ Ова особено е важно за примерите со импликацијата во науката, како „Ако електроните се движат во спроводникот, тогаш тоа е каузално доволно за да има напон на електрична енергија во светилката“, а и тука се крие опасноста од ова „каузално доволно“. „By ‘sufficient conditions’ we mean a set of conditions, complete with respect to negative properties as well as positive ones (i.e. counteracting causes must be explicitly mentioned) sufficient to cause the state of affairs expressed by the consequent. Под „доволни услови“ подразбираме збир од услови, комплетни во поглед на негативните својства, исто како и позитивните својства (на пример: спротивните причини мора да бидат експлицитно споменати) доволен за да предизвика состојба што ги изразил консеквенсот.“⁷ За да стане јасно како прецизно се дефинира каузалната импликација треба да се знае дека стрикната Љуисова ја имплицира Бруксовата каузална, а таа ја имплицира Филоновата материјална импликација. Но и тука има проблем,

6 Овде се мисли на Филон Мегарски, еден од најистакнатите филозофи и логичари на Мегарската логичка школа.

7 Burks, W. Arthur, “The Logic of Causal Propositions”, *Mind*, Vol. 60, No. 239 (Jul. 1951), 363-382, 368.

недостасува Диодоровата временска, а за тоа појаснува Брукс: „In fact, we do not intend ‘c’ to connote temporal sequences at all; i.e. it may be used to express causal relations of a non-temporal sort (e.g. Ohm’s Law, the Exclusion Principle). Всушност, ние немаме никаква намера „с“ да конотира временска секвенца, т.е. тоа може да биде употребено да изразува каузални релации од невременски вид (на пример: Омовиот закон, Принципот на исклучување).“⁸ Ова значи дека „каузално доволно“ не се однесува на причинско-последичната релација и не е замена за Хјумовата „кога-тогаш“, што се однесува на феномените (причина и последица) во временско следство. Така се овозможува да важи и транспозицијата на импликацијата затоа што во спротивно би можеле да се јават поголеми проблеми.

Откако малку се појаснија проблемите со импликацијата треба да се разгледаат проблемите на логичките следства, но пред тоа треба да се напомене за уште еден проблем во однос на логичкото заклучување – проблемот со бесконечните искази, имено формулацијата $S _ \sim P$. Овие пропозиции се присутни уште од расправите за Бог, чијашто природа е трансцендентна. Имено, кога филозофот сака да го дефинира Бог, тој се служи со апофатички дефиниции затоа што едноставно не може да употребува епитети што вообичаено би се употребиле за човекот. „Филон⁹ инсистира на тоа дека за Бог не може да се каже дека има човечки карактеристики, елементи и емоции. Бог е пред секаква претстава или концепција, и е супериорен над сите создадени нешта. Никаков збор што подразбира движење од едно место кон друго не е соодветен за Бог кој постои само во суштината, затоа што Бог не може да се поими со таквите идеи, затоа што тој (несфатливо) не го менува своето место (Conf., XXVII, 139-140).“¹⁰ Кант во неговата трансцендетална филозофија особено внимание обрнува на овие т.н. бесконечни по квалитет судови во периодот на т.н. традиционална логика, а пред и потоа испуштени од формално-логичките расправи. „Значи овие бесконечни судови во поглед на логичкиот опсег навистина само ограничуваат во поглед на содржината на спознавањето воопшто, а исто толку во трансценденталната таблица на сите моменти на мислењето за судовите, не смее да се премине преку нив затоа што можеби функцијата на разумот, којашто е притоа извршена, може да биде важна на подрачјето на чистото познание а priori.“¹¹ Во поглед на знаењето за иднината овие искази треба да се бараат во некој модален функтор за нестварно, а во поглед на тоа дека тоа што не е стварно може да биде минато (завршено, но случено), идно (потенцијално) и може да биде имагинарно (да не е временски одредено). Особен проблем за

8 Ibid, 363-382, 369.

9 Овде се мисли на Филон Александриски, познат филозоф, еден од зачетниците на христијанската филозофија и теологија.

10 Тодоровска, Марија. *Неисказливата природа на божественото* (Скопје: Универзитет „Свети Кирил и Методиј“, 2020), 40.

11 Kant, Immanuel. *Kritika čistoga uma*. Prev. Viktor D. (Sonnenfeld. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1984).

модалноста во рамки на логиката е што нема модален функтор за асерторичките искази, односно се третираат на ист начин како што Аристотел ги третира во „Органон“. Така, може да се каже дека од можната Љуисова стриктна следува асерторичка Бруксова каузална, а од неа следува нужна Филонова материјална импликација. Овде секако треба да се напомене дека и покрај сите логички разгледувања за модалноста, и епистемичката модалност (знаењето, верувањето и постапувањето) се особено важни за овие разгледувања, особено во контекст на давање дијалектички одговори на овие загатки треба да се разгледуваат и метафизичките модалности, разгледувани кај Епикур и Лајбниц.

Консеквенцијата, пак е кој било исказ што може да се дедуира од дадени искази, додека пак логичкото следство е односот меѓу множеството премиси и конклузијата. Тоа е металогичко правило со коешто логички се изведуваат конклузиите од претпоставените вистинити премиси. Основата на сите овие металогички поими е импликацијата, оттаму проблемите (парадоксите) на импликацијата се и проблеми на логичкото следство. Имено, тафтологиите (секогаш вистинитите искази, како на пример $2 + 2 = 4$) може да следуваат од што било, а од контрадикциите (секогаш лажните искази, на пример $2 + 2 = 6$) може да се изведе каков било исказ. Теоријата за консеквенциите е највисокиот дострел на схоластиката смета Филотај Бенер.¹² Додека пак како најважно правило, условно кажано може да се земе дека од нешто вистинито никогаш не следува нешто лажно. Во современото, пак со развојот и со напредокот на формализираните јазици повеќе се расправа за формалната консеквенција, што е металогичко правило и што Тарски согласно со учењето на Карнап ја дефинира вака: „The sentence X follows logically from the sentences of the class K if and only if the class consisting of all the sentences of K and of the negation of X is contradictory. Реченицата X логички следува од речениците на класата K ако и само ако класата составена од сите реченици од K и од негацијата на X е контрадикторна.“¹³ Понатаму пак појаснува дека епистемичкото знаење и искуство не треба да се земаат предвид при овие логички анализи, особено со десигнатите. Тука Тарски се осврнува кон тоа што се нарекува логичка анализа и ги потенцира можните стари и добропознати проблеми врзани со консеквенциите. **Укажувањето за немешање на логичките и епистемичките заклучоци е можеби тоа што ја прави самата расправа попривлечна за тие кои сакаат да размислуваат и епистемички за логичките прашања.** Едно малку поразлично стојалиште во поглед на формализираните јазици и формализмот има Лукасијевиќ, којшто дава едно интересно разлучување на формалната логика и формализмот: „Formalism requires that the same thought should always be expressed by means of exactly the same series of words ordered in exactly the same manner. When a proof is formed according to this principle, we are able to control

12 Бенер, Филотеј. *Средновековна логика: (скица на нејзиниот развој од 1250-та до 1400-та)*. Прев. Александар Ускоков, (Скопје: Аз-Буки, 2006), 70-115.

13 Tarski, Alfred. *Logic, Semantics, Metamathematics: Papers from 1924 to 1938*. Trans. J. H. Woodger (Oxford: Clarendon Press, 1956), 414.

its validity on the basis of its external form only, without referring to the meaning of the terms used in the proof. Формализмот подразбира дека истата мисла секогаш треба да биде изразена со средства од истата серија на зборови во сосема ист редослед. Кога се формира доказ според овој принцип, можеме да ја проверуваме неговата валидност само врз основа на надворешната форма без да се однесува на значењето на термините употребени во доказот.¹⁴ Се разбира тука не се тврди дека треба да се напушти формалноста, туку формализмот. Лукасијевиќ го критикува и Аристотел во поглед на сингуларните термини (одбивањето да се иследуваат), оттаму веројатно неговите ставови за силогистиката и заклучувањето може да придонесат кон решавање на некои епистемички заклучоци, и тоа поврзани со искуството, а од тоа што сингуларниот термин содржи во себе некаква претстава за некого.

Со претходното наведено може да се појасни првата хипотеза – дека консеквенциите може да го збогатат учењето за каузалноста. Буркс наведува дека каузалната импликација не смее да се сфати функционалистички (временски и зависно од контекст) затоа што тоа што логички следува, не е просторно одредено, а Буркс, на линија и на *consensus gentium* помеѓу логичарите, не е ниту временски определено, барем не во поглед на односот антецеденс-консеквенс. Има две изреки коишто особено ги потенцираат проблемите на материјалната импликација и тие се: **„Патот до рајот е трнлив и мачен.“** и **„Патот до пеколот е поплочен со добри намери“** што ги означуваат во суштина парадоксите на импликацијата. Начинот на логичко заклучување е важен за епистемологијата, особено во насока на развојот на дедуктивните науки, но и на емпириските. За првите е јасно зашто е важно да се знаат предностите и парадоксите на логичкото заклучување, а за емпириските е важно во поглед на индуктивните заклучоци. Времето е особено важен проблем кај логичките расудувања во поглед на контингентните искази и што следува од нив, но, ете Бруксовата каузална импликација можеби може да овозможи некаков напредок на тоа поле иако Брукс појаснува дека каузалната импликација не е временски одредена (се мисли на односот антецеденс-консеквенс). Уште еден аспект на проблемите со импликацијата е изразувањето на логичкиот закон за идентитетот (еден од четирите традиционални логички закони) со помош на материјалната импликација: $p \supset p$. Важно е ова разгледување пак, затоа што се поставува прашањето каква релација е оваа меѓу p и p , односно дали таа е на имињата или ентитетите. Едното објаснување е дека законот за идентитетот ($a = a$) не дава ново епистемичко знаење, но $a = b$ дава. Како што тврди Фреге дека: „Соодветно име (збор, знак, знаковна комбинација, експресија) ја изразува својата смисла, се однесува на или го означува (анг. Designate) својот референт. Со помош на знакот ние ја изразуваме неговата смисла и го означуваме неговиот референт.“¹⁵ Но од друга страна стои „3. Principium Individuationis. From what

14 Lukasiewicz, Jan. *Aristotle's Syllogistic: From the Modern Standpoint of View* (Oxford: Clarendon Press, 1957), 16.

15 Frege, Gottlob. “Sense and Reference”. *The Philosophical Review*, Volume 57, Issue 3,

has been said, it is easy to discover what is so much inquired after, the principium individuationis; and that, it is plain, is existence itself; which determines a being of any sort to a particular time and place, incommunicable to two beings of the same kind. 3. Principium Individuationis. Од досега кажаното, лесно е да се открие по што толку многу се бара, principium individuationis; и тоа, јасно е, самото постоење; што определува битие од кој било вид на одредено време и место, неискажливи за две суштества од ист вид¹⁶ на Лок, што не може сосема да се отфрли иако тој расправа за тоа што денес се нарекува епистемологија (теорија на познание), а не формална логика. **Со ова може да се каже дека филозофските дисциплини и немаат така разделен предмет на проучување како егзактните науки.** Квантификаторите, на пример во современата формална логика почиваат врз номиналистичка позиција, како што тврди и Јонче Јосифовски во учебникот по Увод во симболичката логика на УКИМ¹⁷.

Еден од силните аргументи во однос на знаењето за иднината и проблемите со парадоксите на импликацијата е тој дека каузалната импликација го воведува поимот „каузално доволно“, што претставува логички поим, што не е врзан временски или просторно, туку логички иако може да се спекулира дека означува и нешто епистемичко, односно емпириско во самиот него. Ова е некакво надминување на строгата разлика меѓу синкатегоремата „ако-тогаш“, што жестоко ја спори Хјум и „кога-тогаш“ временски одредениот след на феномените. „Но кога духот би бил способен да ја открие силата или енергијата на некоја причина би можеле дури и без искуство да ја предвидиме последицата. Тогаш од почеток би можеле за него со сигурност да се изјасниме врз основа на самото мислење и расудување.“¹⁸ Исто како што и Тарски ја бара врската меѓу множеството искази и консеквенцијата. Се разбира дека ова учење на Хјум е во насока на проучувањето на природата, но тоа пред сè расправа и за нужноста, нешто што и тоа како е и логички проблем. Така со ова се поткрепи тезата дека **примената на консеквенциите во поглед на знаењето за каузалноста може да ги надмине парадоксите на материјалната импликација и парадоксите на знаењето за иднината.** Не може да не се забележи дека логичките расправи запираат пред времето и дека е невозможно сосема да се апстрахира времето од расправите за заклучувањето. Сепак, додека за минатото и за сегашноста може да се прифати одредена статичност, кај расправите за иднината е сосема потешко да се напушти тоа што Аристотел го нарекува потенцијалност.

Епистемичка расправа

(May 1948), 209-230. 214.

16 Locke, John. *An Essay Concerning Human Understanding* (The Pennsylvania State University, 1999), 313.

17 Јосифовски, Јонче. *Увод во симболичката логика* (Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“, 1974), 166.

18 Хјум, Дејвид. *Испитување на човечкото познание*. Прев. Димитар Башевски (Скопје: Слово, 2001), 63.

Протагонистот Сократ во Платоновитот дијалог „Геајтет“ дава неколку опции за тоа што е знаењето, првата дека е сетилно восприемање, втората дека е вистинито мислење, третата дека е вистинито мислење со смисла (логос). Сократ самостојно ги побива сите, **но како класична дефиниција на знаењето се зема таа дека знаењето е оправдано вистинито верување.**¹⁹ До Гетиер кој го дава противпримерот²⁰ на оваа дефиниција на знаењето, **тоа дека расипаниот часовник во даден момент може да покажува точно време, но тој кој го гледа часовникот во суштина нема знаење за механизмот на часовникот**, оваа дефиниција на знаењето не беше оспорена. Одговорите кон овој спор даваат повеќе теории за реобмислување на класичната дефиниција, но тука ќе се земе една од опциите, таа дека знаењето е оправдано вистинито верување со доволен разлог²¹. Таа дефиниција во суштина е каузалната теорија на знаењето, теорија што треба да се спомене кога веќе се расправа за каузалната импликација. Може да се прикаже и вака: 1) А верува дека р; 2) Вистина е дека р; 3) Верувањето на А за р е оправдано; и 4) Постои соодветна каузална врска меѓу фактот дека р и верувањето на А. Проблемот исто како и кај каузалната импликација се крие во прашањето каква е таа каузална врска и како може таа да се дефинира. Може да се увиди дека Брукс инсистираше на тоа дека каузалната врска кај каузалната импликација не е функционалистичка, но тука веќе не може баш да се каже дека оваа врска не е временски и просторно во корелација со фактот р. Каква е таа врска пак останува да се испитува, но во таа насока треба да се знае дека и тука веројатно таа врска, слично како кај каузалната импликација е врска што задоволува некакви услови, а не е класично разбрана причинско-последична врска што го изведува знаењето од верувањето. Добро да се направи осврт кон уште еден дијалог на Платон за да стане појасна оваа врска – „Менон“ и да се посочи кон тоа како уште може да се расправа за сигурноста во знаењето. „Meno: And how will you search for something, Socrates, when you don't know what it is at all? I mean, which of the things you don't know will you take in advance and search for, when you don't know what it is? Or even if you come right up against it, how will you know that it's the unknown thing you're looking for? Менон: И како ќе бараш нешто Сократе, кога и ти самиот не знаеш што е тоа воопшто: Мислам, кои од работите што не ги знаеш ќе ги преземеш однапред и ќе ги бараш, кога не знаеш што е тоа? Или дури и ако дојдеш спроти него, како ќе знаеш дека тоа е непознатото што го бараш?“²² Сега се увидува дека знаењето и верувањето одат рака под рака и покрај расправата за тоа што на што предничи и кое е позаслужно за вистината и за иднината.

19 Plato. *Theaetetus and Philebus*. Trans. H. F. Carlill (London: Swan Sonnenschein, 1906), 201C-206C.

20 Gettier, Edmund. "Is Justified True Belief Knowledge?", *Analysis*, vol. 23 (1966).

21 Овде разлогот треба да се разбере некаде помеѓу дефиницијата на Лајбниц и аргументот против на Хегел.

22 Plato. *Meno and Other Dialogues: Charmides, Laches, Lysis, Meno*. Trans. Robin Waterfield (Oxford: University Press, 2005), 80d.

Мур²³ го поставува парадоксот на верувањето и знаењето. Имено, Мур ја зема класичната дефиниција на знаењето и проблемите за коишто уште самиот Платон зборува во „Теајтет“. Неговиот парадокс може да се претстави вака: 1) Врне, но не верувам дека врне; 2) Може да се постави или да се верува и во двете, но не истовремено; и 3) Апсурдно е да се тврди или да се верува во двете истовремено. Парадоксално овие искази искажани во минато време претставуваат исказ за тоа дека субјектот бил во заблуда и условно кажано подоцна му станало јасно што се случило, како на пример реченицата: „Врнеште, но не верував дека врне“, па веројатно субјектот проверил и се уверил. Истата парадоксална ситуација и за идно време: „Ќе врне, но не верувам дека ќе врне“ што претставува искажување сомнеж во некаква прогноза за временските прилики. Но, кога исказот е поставен во сегашно време, тогаш се јавува парадоксот. За овој парадокс расправа и Витгенштајн затоа што според него: „One can mistrust one’s own senses, but not one’s own belief. Човек може да нема доверба во сопствените сетила, но не и во сопственото верување“²⁴, макар што и самото верување е подложно на преиспитување. Преиспитувањето на верувањето веројатно најмногу е застапено кај Декарт, кој го хиперболизира лошиот демон за да може да го докаже Божјото постоење, но во контекст на Мур и неговиот парадокс Витгенштајн открива еден нов филозофски феномен – верувањето, што често оди рака под рака со знаењето, а случајно или не, подоцна да може и Гетиер да го расправа овој феномен од една друга позиција, како што беше и претходно напоменато во текстот. Овој парадокс, како и парадоксите воопшто, не е решен иако се понудени повеќе видови објаснувања, едно од нив е тоа на Розентал за јазикот и свеста: „Being able to report about a mental state is not sufficient for that state to be conscious, because a state’s being conscious requires not just that one is conscious of that state, but also that one is conscious of it in a way that’s from an intuitive point of view immediate. Being able to report some mental state one’s in solely because of behavioral evidence one has that one is in that state is not sufficient for the state to be a conscious state. Способноста да се расправа за ментална состојба не е доволна за таа состојба да биде свесна, затоа што за состојбата да биде свесна, се подразбира не само тоа дека еден е свесен за таа состојба, но исто така дека еден е свесен за тоа на начин што од интуитивна гледна точка е непосреден. Способноста да се расправа за тоа дека некој е во одредена ментална состојба само поради бихевиоралните докази што некој ги има дека некој друг е во таа состојба не е доволен за таа состојба да биде свесна состојба.“²⁵ **Свеста некако доаѓа во преден план при разлучувањето на зна-**

23 Sorensen, Roy, “Epistemic Paradoxes”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), ed. Edward N. Zalta, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/epistemic-paradoxes/>>.

24 Wittgenstein, Ludwig, *Philosophical Investigations*. Trans. G. E. M. Anscombe (Oxford: Basil Blackwell Ltd 1958), 190.

25 Rosenthal, M. David, “Moore’s Paradox and Consciousness”, *Philosophical Perspectives*, vol. 9, (1995), 319.

ењето од верувањето. Особено е важно што исказот даден во време различно од сегашното време не претставува парадокс, па можеби треба време за да се надмине парадоксот. Но сега треба да се разгледа и парадоксот на изненадното бесење за да може да се види каква е врската меѓу искуството и иднината.

Се увиде колку проблеми има дефиницијата за знаењето, па уште на тоа ако некој сака да ја додаде сигурноста во знаењето за иднината Аристотел е првиот кој ќе го сопре со познатата утрешна поморска битка и со ставот дека исказите „Утре ќе има поморска битка“ и „Утре нема да има поморска битка“ не се контрадикторни затоа што искажуваат нешто за некаков потенцијален настан.²⁶ Тука Лукасијевиќ повторно би го дополнил Аристотел со ставот дека има и трета вредност на вистинитоста – уште недетерминирано, но нема да се навлегува во тоа што е веројатно, а што не, туку ќе се расправа за сигурноста во знаењето за иднината, односно што е тоа што не е, а ќе биде или не. Мартин Гарднер, американски математичар е поставувач на парадоксот на изненадното бесење на затвореникот. Парадоксот гласи: „Судијата му најавува на осуденикот дека ќе биде обесен на негово изненадување некој ден од следната работна седмица. Затвореникот го отфрла петок како ден за бесење затоа што не би бил воопшто изненаден. Потоа го отфрла четврток по истата постапка како и петок, односно ако не е обесен до среда, тогаш не би бил изненаден зашто ако бидува обесен во петок секако не би бил изненаден... итн... Така затвореникот си заминал среќно во ќелијата сметајќи дека ќе ја избегне казната, но џелатот чукнал на вратата во среда на пладне и осуденикот бил изненадно обесен.“ Овој парадокс, слично како и теоремата на Фич за незнајното знаење: „THEOREM 4. For each agent who is not omniscient, there is a true proposition which that agent cannot know.“ ТЕОРЕМА 4. За секој агенс кој не е сезнаен, постои вистинита пропозиција што тој агенс не може да ја знае²⁷, една епистемичка модалност е често оспорувана од филозофите и истата не се смета за парадокс, туку поскоро за превид, грешка во однос на логичките и епистемичките расправи, а точно поради статусот на знаењето за иднината. Некои парадоксот на бесењето го ставаат како автореферентен парадокс, односно дека ако се каже за изненадувањето, тогаш тоа веќе не е изненадување. Сепак, не смее да се испуштаат од филозофските разгледувања прашањата за заклучувањето и знаењето за иднината затоа што и покрај нивниот спорен статус даваат можност одредени традиционални концепти да се преиспитуваат.

Сега треба да се оправда втората хипотеза – дека знаењето за каузалноста придонесува кон развојот на логичката аксиоматика. Намерно е ставен акцент врз логичката аксиоматика затоа што логиката, како што беше напоменато, сè уште има проблеми во врска со временоста, а што се согледува и од самата аргументација, парадоксите, па и од примерите. Знаењето за каузалноста може

²⁶ Аристотел, *За толкувањето*, прев. Весна Томовска (Скопје: Магор, 2021) 18 a-19 b.

²⁷ Fitch, B. Frederic, “A Logical Analysis of Some Value Concepts”, *The Journal of Symbolic Logic*, Vol. 28, No. 2 (Jun. 1963), 138.

многу да придонесе кон логичките расправи за тоа како може логичките форми да корелираат во иднината затоа што каузалноста ја содржи „кога-тогаш“ (син) категоремата (Тука намерно се остава „кога-тогаш“ да означува и синкатегорема затоа што не означува предмет, но од друга страна и означува предмет – феномените време и место, односно каирос и топос на причината и последицата), што се разбира не е исто со „ако-тогаш“ релацијата, но се увидува дека расправите во филозофијата не може толку предметно да се стеснат како и во науката. **Знаењето за иднината, односно искуството (што во принцип оди со минатото), но секако дека се аплицира и врз потенцијалните, односно идните случувања може да даде знаење за изведувањето на логичките заклучоци што неминовно (треба да) се однесуваат и на идните контингентни настани.**

Но противтезата е дека **примената на консеквенциите во поглед на знаењето за каузалноста НЕ може да ги надмине парадоксите на материјалната импликација и парадоксите на знаењето за иднината.** Главниот аргумент на противтезата е дека знаењето за иднината е невозможно рационално да се претстави затоа што рационалниот апарат почива врз сигурноста и тоа што нужно следува од некакви претпоставки. Слободната волја и индетерминизмот условуваат да се остават слободни и претпоставките, а со тоа и заклучоците што се однесуваат на иднината. **Потенцијалноста е сепак послободна од актуелноста, метафизички кажано.** Од друга страна, јазикот не е во можност сосема да ја отслика стварноста. Јазикот не е во можност и јасно да ги претставува и односите меѓу можноста или нужноста кон нестварноста, односно иднината. Тоа се основните забелешки на многу филозофски расправи за иднината, како и сите забелешки дека тенденцијата да се објаснува иднината води кон детерминизам, па и кон фатализам. Добро е да се одговори на тие противаргументи за да може да се побие противтезата.

Дијалектичко помирување

Кажано беше дека сигурноста преминува во веројатност кога се расправа за идните настани, а можеби уште подобро би било да се каже дека филозофски е исправно сигурноста да се испушти и од сегашните расправи за сегашноста и за стварноста, па да се каже дека филозофирањето е прекрасна можност што нуди веројатни заклучоци, но тоа е само опција, а не и тврдење во овој труд. Другото нешто што беше кажано во воведот е тесната врска меѓу филозофијата и науката. **Така, одредени филозофи занимавајќи се со епистемологијата и филозофијата на науката честопати допираат прашања што стануваат (или веќе се) дел од науката.** Споменат беше Кант во врска со бесконечните искази по квалитет, па сега редно е да се спомене и Лаплас со веројатноста, кој тврди „The connexion between present and preceding events is based on the evident principle that a thing cannot come into existence without there being a cause to produce it [1]. This axiom, known as the *principle of sufficient reason*, extends even to actions between which one is indifferent. Врската меѓу сегашноста и претходните настани е основана на евидентниот принцип дека некое нешто не може да

настане без да има причина да биде создадено. [1] Оваа аксиома, позната како закон на доволниот разлог, се проширува дури и на дејства меѓу коишто еден е неразличен²⁸, а понатаму продолжува да објаснува за веројатноста, но и за стварноста „We ought then to consider the present state of the universe as the effect of its previous state and as the cause of that which is to follow. Тогаш мораме да ја земеме предвид сегашната состојба на универзумот како ефект (последица) на претходната состојба и како причина на таа што следува.“²⁹ Тука може да се насетат две хипотези, и тоа: 1. Времето тече. и 2. Сегашноста (стварноста) може да се спознае. За првата хипотеза одговор дава Хегел, кој смета дека бесконечноста не може да се разбере како збир на настани. „§ 93. Нешто постанува нешто друго, ама ова другото и самото е нешто, така и тоа постанува нешто друго, - и така натака во бесконечност.“³⁰, но во § 94 појаснува дека тоа е ‘рѓава бесконечност, што укажува дека можеби не може иднината Лапласово да се спознае. За втората хипотеза пак, тоа е основата на рационалистите – дека од неколку почетни рудиментирани поими и аксиоми може да се изведе знаењето (дедуктивното), сосема слободна спекулација е таа за Бог, како врховно законодавство. Со ова беше побиеана противтезата со два противаргументи, првиот дека и сегашноста (стварноста) не е целосно познатлива за човекот, и вториот дека кога веќе за тоа што е се расправа низ можноста, тогаш за иднината може да се расправа со веројатноста.

Додека за епистемичкиот статус на логичките вистини се расправа целиот XX-ти век, па и денес во современието, сосема помалку се расправа за логичкиот статус на епистемичкото, во оваа смисла емпириското знаење. Се разбира рационалноста почива врз една сигурност и ниту еден логичар не би можел да прифати дека искуството некако може да влезе во логичкото заклучување, но има една изрека што наставниците по математика ја користат, а тие по логика поскоро ја забораваат: „**Брзината е непријател на математиката**“, а тоа може да се каже и за логиката. Со други зборови иако тоа што логички се заклучува од претпоставките не зависи временски или просторно од множеството искази, сепак треба време за да извлече заклучокот, макар и тоа да го прави сосема брза интелигенција. Можеби во таа насока – траењето на заклучокот Хегел ги оспорува т.н. четирите традиционални логички закони³¹, што всушност се тавтологии – дека треба време за да се заклучи дека $p \supset r$ е секогаш вистинито, а особено за спорните прашања во логиката, за чиешто решавање не е доволно само некој младич мнемотехнички да ги решава, туку и старец кој знае дека еден милениум се расправа за тоа дали егзистенцијата е предикат, а тој само дваесетина години чита за тоа. Веројатно нишката на здравиот разум, што по-

28 Laplace, Pierre-Simon, *Philosophical Essay on Probabilities*, Trans. Andrew I. Dale (New York: Springer, 1994), 2.

29 Ibid.

30 Hegel, Georg, Wilhelm, Friedrich, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Prev. Viktor D. Sonnenfeld (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 111.

31 Ibid, 125-126.

текнува од периодот на традиционалната логика, што денес сосема пејоративно се разгледува од аспект на формалната логика, е тоа што ќе ги поттикне логичарите да мислат и за овие проблеми абдуктивност – рационалност.

Додека Лапласовиот демон, кој знае сè, односно минатото и иднината врз основа на сегашноста (стварноста), Вториот закон на термодинамиката кажува дека термодинамичките процеси се иреверзибилни. Тоа откритие е некој век по Лаплас. Повторно врската филозофија – наука не смее да биде раскината од филозофските мислења, а за тоа дали може да се откине од научните тука нема да се расправа. **Оттаму, спротивно на класична физика, а со тоа и на класичните концепти (но, не и поими) во метафизиката и физиката: време, време, простор, супстанција, енергија... треба да се расправаат одново.** „Even without entering into the mathematics of quantum theory these brief comments might have helped us to realize that the incomplete knowledge of a system must be an essential part of every formulation in quantum theory. Quantum theoretical laws must be of a statistical kind. Дури и без да се навлезе во математиката на квантната теорија овие кратки коментари можеби ни помогнаа да сфатиме дека некомплетното знаење на еден систем мора да биде суштински дел на секоја формулација во квантната теорија. Законите на квантната теорија мора да бидат од статистички тип.“³² Така, станува јасно дека и знаењето за стварноста (сегашноста), односно тоа што е, исто така не е сосема сигурно. Тоа знаење не е сигурно пред сè на неможноста добро да се дефинираат поимите: време, простор, момент (каирос), место (топос)... Тоа што претходно беше споменато, дека претпоставката дека времето тече скоро секогаш се аплицира во филозофијата и науката се должи и на тоа што за разлика од просторот за времето сè уште се водат спорови, а точно од тоа дека разумот може до некаде да го надмине искуството за просторот, но истото тоа не се случува и за времето. Па, пред да се прејде кон поткрепувањето на тезата треба да се напомене уште еден аспект во однос на епистемичкото искуство. Имено, теоремите на Гodel – за неконзистентноста и некомплетноста на одреден систем (нека тоа биде и јазичен) дека: „Any consistent formal system F within which a certain amount of elementary arithmetic can be carried out is incomplete; i.e., there are statements of the language of F which can neither be proved nor disproved in F. Секој конзистентен формален систем F во којшто може да се извршува одредена количина на елементарна аритметика е некомплетен; на пример: има искази на јазикот F што ниту може да се докажат, ниту може да се побиијат во F“³³ и „For any consistent system F within which a certain amount of elementary arithmetic can be carried out, the consistency of F cannot be proved in F itself. За секој конзистентен систем F во којшто може да се извршува одредена количина на елементарна аритметика, конзистентноста

32 Heisenberg, Werner, *The Physicist's Conception of Nature*, Trans. Arnold J. Pomerans (London: Hutchinson & Co. Ltd, 1958), 41.

33 Raatikainen, Panu, “Gödel's Incompleteness Theorems”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), ed. Edward N. Zalta, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/goedel-incompleteness/>>.

на F не може да биде докажана во самиот F³⁴ укажуваат дека стварноста не може секогаш рационално да се објасни. Во исто време се развива ова учење со претходно споменатото на Хајзенберг, па затоа требаше да се спомене кога се расправа за каузалноста и за иднината.

Тезата дека примената на консеквенциите во поглед на знаењето за каузалноста може да ги надмине парадоксите на материјалната импликација и парадоксите на знаењето за иднината беше докажана со тоа што беа прикажани неможностите на логиката да изведе исправни заклучоци без опасноста за некомплетност и неконзистентност според Гodel. Дополнително, беше прикажано дека концептот на каузалноста во последно време се третира поразлично од класичниот. Конечно, се расправаше за логичкото заклучување за идните контингентни настани и беше покажано дека тоа што се нарекува врска треба одново да се разгледува за да може да се носат заклучоци соодветни на дефиницијата на поимот врска.

Тезата еднаш докажана треба да се оправда, а во смисла на полезноста од тезата за знаењето. Така, тука треба да се напомене дека несигурноста во знаењето е можеби тоа филозофското што ги движи филозофијата и науката напред. Но, претераната несигурност во рационалниот заклучок може лесно да доведе до историцизмот, учење што и покрај сите оправдувања, сепак не ги дава целосно посакуваните ефекти. Тука би требало да стои феноменолошката позиција на Хусерл како одговор на историцизмот: „Поимот на филозофијата, притоа, би требало да се сфати соодветно широко, така широко за да, покрај специфично филозофските науки, би ги опфатил сите посебни науки, бидејќи тие би биле престорени во филозофии, по пат на разјаснувања и проценувања од критиката на умот.“³⁵ Можеби помирувањето со ограниченоста на знаењето е тоа што ќе овозможи проширување на знаењето за иднината.

Заклучок

Консеквенциите може да помогнат во поглед на знаењето за иднината, а и во поглед на парадоксите на материјалната импликација. Беа прикажани начините како да се мисли за да може да има некаква полза од строгоста на логиката и од ограниченоста на епистемологијата. Веројатно, како што покажа и самата аргументација, што делумно е филозофска, а делумно само критичка, одговорите се кријат во дијалектиката, односно во филозофијата општо. Да се бараат филозофските поими (ентитети) од коишто ќе може да се изведат постојните филозофски поими (особено метафизички) е особено тешка задача што бара многу внимание.

Како што се утврди на одредени парадокси им се знае поставувачот (откривачот), за одредени може има некакво решение со помош на друг систем, но за тие на материјална импликација нема ни име, ни решение. Кога еднаш би

34 Ibid.

35 Хусерл, Едмонд, *Филозофијата како строга наука & Идејата на феноменологијата*, Прев. Трајче Серафимовски (Скопје: Аз-Буки, 2010), 65.

се решиле, можеби не би имало за што веќе да се полемизира, но дотогаш или дотаму за нив треба да се расправа.

Примената на овие иследувања може сосема да се објасни во духот на Муровиот парадокс: „**Знам и се сомневам**“ што донекаде и не е парадокс, тој кој знае, знае дека од сомнежот се изведува знаењето. Но, како и да е, знаењето за каузалноста и за иднината може да биде целовито, а како што беше и претходно напоменато, со постојано расправање за метафизичките поими, и тоа преку дијалектиката, како што се расправаше и во текстот.

Додека по знаењето сè уште се трага, а особено по знаењето за иднината, па и по решение за парадоксите, со сигурност може да се каже дека по надежта не се трага, зашто кога би се трагало, тогаш воопшто не би се трагало по надежта, туку по нешто друго. Секако можеби има и друг сличен парадокс како тој на Мур, а се однесува на практичкиот живот, нешто што не беше споменато иако целиот труд се однесува и на практиката. Тоа е: „**Не верувам, но постапувам**“, што веројатно не е класичен парадокс, но е барем еден немир во којшто некој може лесно да се најде. За крај,

Не се знае што носи утрото, но филозофирањето е еден прекрасен неспокој.

Користена литература

1. Бенер, Филотеј. *Средновековна логика: (скица на нејзиниот развој од 1250-та до 1400-та)*. Прев. Александар Ускоков, (Скопје: Аз-Буки, 2006).
2. Burks, W. Arthur, “The Logic of Causal Propositions”, *Mind*, Vol. 60, No. 239 (Jul. 1951), 363-382.
3. Fitch, B. Frederic, “A Logical Analysis of Some Value Concepts”, *The Journal of Symbolic Logic*, Vol. 28, No. 2 (Jun. 1963), 135-142.
4. Gettier, Edmund. “Is Justified True Belief Knowledge?”, *Analysis*, vol. 23 (1966).
5. Hegel, Georg, Wilhelm, Friedrich, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Prev. Viktor D. Sonnenfeld (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987).
6. Heisenberg, Werner, *The Physicist's Conception of Nature*, Trans. Arnold J. Pomerans (London: Hutchinson & Co. Ltd, 1958), 41.
7. Kant, Immanuel. *Kritika čistoga uma*. Prev. Viktor D. (Sonnenfeld. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1984).
8. Laertije, Diogen. *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. Prev. Albin Vilhar (Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod, 1979).
9. Laplace, Pierre-Simon, *Philosophical Essay on Probabilities*, Trans. Andrew I. Dale (New York: Springer, 1994), 2.
10. Lewis, Irving, Clarence & Langford, Harold, Cooper, *Symbolic Logic* (Toronto: Dover Publications Inc., 1959).
11. Locke, John. *An Essay Concerning Human Understanding* (The Pennsylvania State University, 1999).

12. Lukasiewicz, Jan. *Aristotle's Syllogistic: From the Modern Standpoint of View* (Oxford: Clarendon Press, 1957).
13. Plato. *Meno and Other Dialogues: Charmides, Laches, Lysis, Meno*. Trans. Robin Waterfield (Oxford: University Press, 2005).
14. Plato. *Theaetetus and Philebus*. Trans. H. F. Carlill (London: Swan Sonnenschein, 1906).
15. Raat Raatikainen, Panu, "Gödel's Incompleteness Theorems", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), ed. Edward N. Zalta, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/goedel-incompleteness/>>.
16. Rosenthal, M. David, "Moore's Paradox and Consciousness", *Philosophical Perspectives*, vol. 9, (1995), 313-333.
17. Sorensen, Roy, "Epistemic Paradoxes", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), ed. Edward N. Zalta, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/epistemic-paradoxes/>>.
18. Tarski, Alfred. *Logic, Semantics, Metamathematics: Papers from 1924 to 1938*. Trans. J. H. Woodger (Oxford: Clarendon Press, 1956).
19. Тодоровска, Марија. *Неискажливата природа на божественото* (Скопје: Универзитет „Свети Кирил и Методиј“, 2020).
20. Хјум, Дејвид. *Испитување на човечкото познание*. Прев. Димитар Башевски (Скопје: Слово, 2001).
21. Хусерл, Едмонд, *Филозофијата како строга наука & Идејата на феноменологијата*, Прев. Трајче Серафимовски (Скопје: Аз-Буки, 2010).
22. Wittgenstein, Ludwig, *Philosophical Investigations*. Trans. G. E. M. Anscombe (Oxford: Basil Blackwell Ltd 1958).

Александра Богдановска

магистранд на Националниот истражувачки универзитет „Виша школа за економија“ во Москва, Руска Федерација

Психолошки рингишпил по неуспешниот обид на човекот да стане Бог: опис и анализа на личноста на Р. Р. Раскољников од „Злосторство и казна“

Abstract: F. M. Dostoevsky was a Russian writer from the 19th century, who had the honour of presenting to book lovers one of the most enigmatic and controversial characters in the literary world – Rodion Romanovich Raskolnikov. Namely, in his perhaps most famous work “Crime and Punishment” the psychological processes, functions, dynamics and totality of the experiences of this character are presented in detail, as well as his emotions, thoughts, intentions, plans, attitudes, relationships, beliefs, desires, defence mechanisms, peculiarities, features and characteristics. The detailed description of Raskolnikov’s inner world in the novel provides space for a psychological analysis of his personality, which is done in this paper. A short synopsis of the novel is presented, then a psychological description takes place, and finally a psychological analysis is made from three approaches: psychoanalytical, existentialist and forensic. The description and analysis of an authentic person like Raskolnikov is relevant for academic psychology, because during the work on his psychological profile an open question is born, which exceeds the limits of psychology and which is the basis of his beliefs and the main moral dilemma that is dealt with in the novel - do “superfluous” people exist and if so, who and how is it entitled to decide “their fate”?

Keywords: *Raskolnikov, Dostoevsky, Crime and Punishment, description, analysis*

Неколку збора за творештвото и за влијанието на Ф. М. Достоевски

Фјодор Михаилович Достоевски е несомнено еден од највпечатливите и највлијателните писатели во историјата на литературата. Доказ за последново е неисцрпноста на академските дискусии и актуелноста на моралните дилеми кои тој превосходно ги претставува во своите дела. За неговите литературни дела се напишани мноштво научни трудови, организирани се многу симпозиуми, се воделе многу расправи. Интересно, постојат луѓе чија академска специјализација се состои во истражување на неговите литературни дела.

За Достоевски се карактеристични два клучни придонеси во литературната уметност. Прво, тој е творец на таканаречениот психолошки реализам (Marques,

2020) – литературен правец за кој е карактеристичен опис на емоции, мотиви и личносен развој на атипичен лик т.е. лик којшто не припаѓа на нормата. Поради тоа, многумина знајќи, покрај секако писател, на Достоевски му ја припишуваат и титулата психолог. Се чини дека тој е врвен во сликовитото прикажување дури и на „најситните“, најдеталните психолошки процеси и доживувања на престапниците, доближувајќи му ја на читателот бурноста на внатрешниот свет на овие отфрленици. Вториот придонес на Достоевски се состои во воведувањето на полифоничност во своите дела (Фархатова, 2006) – начин на изразување на противречни мисли на авторот преку нивно отелотворување во различни ликови. Најчесто полифонијата во романите се изразува преку плодни дијалози меѓу дијаметрално спротивни позиции на ликовите. Тие може да спорат, да се исповедуваат или пак некогаш се прикажуваат внатрешните спротивставени гласови на еден ист лик.

Кратка содржина на романот „Злосторство и казна“

Споменатата извонредност на делата на Достоевски, како и неговите придонеси во областа на литературата јасно се согледуваат во неговото, можеби најпознато, дело „Злосторство и казна“. Станува збор за планирано убиство, извршено од страна на сиромашен студент на правни науки, по коешто, спротивно на неговите смели претпоставки, ништо не останува исто во неговото живеење. Имено, главниот херој, Родион Романович Раскољников, живее во изнајмена соба во Санкт Петербург, во крајно бедни услови и ги има ставено своите студии во мирување поради недостаток на финансиски средства. Неодамна кај него се појавила идеја, која ја споделува во своја пишана статија – идеја за два типа на луѓе: „новатори“ и „кукавици“. Според Раскољников, првите се супериорни, тие не се потчинуваат на општествените норми по секоја цена и се способни работите да ги земат во свои раце и сами да ја сковаат сопствената судбина. Наведеново го прават така што самостојно одлучуваат за постоењето на другиот тип на луѓе, кукавиците. Вториве не се способни да решаваат за другите, ја немаат доблеста ни храброста да се решат на потег со трајни последици и пасивно се вклопуваат во општеството, свесно живеејќи во неповолни услови за нив. По мислењето на Раскољников, првиот тип на луѓе се ретки и исклучителни, а вториот се мнозинство, тие се „кукавици“, а некои од нив се дури и излишни, со тоа што му нанесуваат само штета за целокупното човештво. Кај Раскољников се раѓа смела идеја – првиот тип на луѓе има право да одлучува за судбината на вториот.

Интересно, Раскољников во првиот тип на луѓе т.е. во новаторите го вбројува Наполеон, со кого се поистоветува. Со неговата теорија започнува заплетот на романот. Во периодот на зародиш на оваа несекојдневна идеја, Раскољников добива писмо од мајка си и сестра си. Во писмото пишува дека сестрата повеќе не работи како собарка за аристократското семејство за кое работела и дека сега има намера да се омажи за далеку постар од неа правник. Таму пишува и дека по завршувањето на студиите, Раскољников ќе може да работи кај него, идниот сопруг на сестрата, како приправник. Нему веднаш му станува јасно – умее

да чита меѓу редови. Раскољников сфаќа дека зад одлуката за женидба стои желбата на сестра си да му обезбеди финансиска стабилност на своето семејство. Осознанието за спремноста на жртвување од страна на сестра си крајно го растревожува Раскољников.

Постепено кај Раскољников се раѓа идеја за практично остварување на замислената теорија за „излишни луѓе“. Како излишна, тој ја смета една стара лихварка, кај која значителен дел од градот е задолжен. Старицата нема блиски луѓе, освен својата сестра, која таа секојдневно ја малтретира. Последниве околности го втурнуваат Раскољников кон идејата за убиство на старицата – и онака таа е „вишок во светот“, никому не му прави добро, а на многумина им штети. Освен тоа, „елиминирањето“ на едно лице може да усреќи многу други – со натрупаните богатства на старицата да се спаси себе си, мајка си, сестра си, да ја спаси Соњечка.

Во периодот на развивањето на идејата за убиството, Раскољников случајно се наоѓа во гостилница, каде што има можност да зборува со Мармеладов – стар алкохоличар, човек кој деструктивно влијае и на себе си и на своето семејство. Неговата жена има смртоносна болест и не е во состојба да работи. Неговата најстара ќерка, споменатата Соњечка, е принудена да стане проститутка за да може да го прехрани семејството. При првата средба со Мармеладови, Раскољников ним им ги остава малкуте пари кои ги има.

Севкупноста на несреќни судбини, вклучувајќи ја и својата сопствена, кои го опкружуваат Раскољников го охрабруваат во отелотворувањето на својата теорија. Така, тој детално го планира убиството. По извесно време, оди во станот на старицата и ја убива со секира. Меѓутоа, се јавува несреќна околност – кратко после убиството дома се враќа Лизавета и Раскољников нема друг избор освен да ја убие и неа. Така, извршувајќи двојно убиство, Раскољников го собира богатството на старицата и иако тешко, успешно се извлекува од местото на злосторството.

Оттогаш веќе ништо не е исто во неговото живеење.

Теоријата на пракса се покажува нефункционална. Тој не употребува ни копејка од украдените пари. Се затвора во својата соба и постојано боледува. На психолошко ниво доживува халуцинации, кошмари, блуд, несвестица, а на соматско – треска, температура, повраќање, препотување. Социјално речиси целосно се инхибира, за околината станува чуден, на моменти агресивен, циничен, нејасен. Единствени луѓе кои Раскољников ги допушта во својот живот се својот пријател Разумихин, мајка си, сестра си и Соњечка. Никој ништо не знае за убиството.

Се појавува и Свидригајлов, за кој се зборува дека извршил неколку убиства. Се чини дека тој успешно „се носи“ со своите злосторства, но по извесно време извршува самоубиство. Тука е и Порфориј Петровиќ, инспекторот задолжен за убиството на старицата, којшто постојано извршува психичка тортура врз Раскољников, со него игра умствени игри. Тој сака Раскољников не просто да биде фатен, туку и да ја признае својата вина и да се покае за стореното.

Раскољников постојано страда од себеизмачување и од потребата да се пре-

даде. Почнува да осознава дека себепредавањето во полиција е единствен начин да се избави од страдањето, а за последново е охрабрен од Соњечка, која пак е единствениот човек кому Раскољников му признава за злосторството. Охрабрен од нејзините убедувања да се предаде, како и од провокациите на Порфориј и константната состојба на вознемиреност, Раскољников конечно решава да каже во полиција за извршеното злосторство. Низ сиот процес тој ја има поддршката од Соњечка.

После себепредавањето на Раскољников му се пресудени 8 години во Сибир. Казната ја издржува, а низ сето одлежување во затвор, како и низ психолошкото преживување на настаните и целата лична трансформација, тој е придружен од Соњечка. Благодарение на Соњечка, нејзината невиност, чистост, кроткост и утехата која таа ја наоѓа во религијата и во евангелиските текстови кои таа трпеливо му ги чита на Раскољников, тој повторно доживува лична интеграција и ги надминува измачувачките страдања.

Зошто токму Раскољников од „Злосторство и казна“?

Како што налага психолошкиот роман, Раскољников претставува атипичен лик, во атипично литературно сиже. Прикажувањето на психолошкиот профил, што е предмет на работа во овој труд, претставува привлечна задача токму поради неговата посебност. Имено, Раскољников не е ниту „роден криминалец“, ниту пак за него постои закана за повторно извршување на кривично дело, особено не убиство (Noonan, 2014).

Друга специфичност во претставувањето на личноста и делото на Раскољников гледаме во начинот на кој самиот роман е напишан. Најголем дел од криминалистичките романи се напишани така што на читателот не им е познат извршителот на злосторството и неговиот идентитет се разоткрива најчесто на крајот на делото. Во криминалистичко-психолошкиот роман „Злосторство и казна“ на Достоевски, приказната е структурирана така што ние, читателите, не само што уште од почеток знаеме кој го извршил убиството, туку ние сведочиме и на тоа како сиот процес се одвиваше (Mahammad, 2023). Читателот има детален увид во планирањето, подготовката, извршувањето, доживувањата пред, за време на и после чинот, како и во влијанието кое тоа злосторство го изврши врз личноста на сторителот. Повеќе од тоа, на читателот му е достапна не само „надворешната“ перспектива, во смисла на тоа кој и како го извршил убиството, туку тој јасно го следи процесот на себезапознавање и себеоткривање од страна на злосторникот, што во малку романи е обезбедено.

Психолошки опис на личноста на Родион Романович Раскољников

Раскољников е студент по право. Студиите ги има ставено во мирување поради недостаток на финансии. Живее во XIX век во Санкт Петербург, во крајно бедни услови. Изнајмува една соба под ќирија, во нискобуџетен пансион, со заедничка кујна, тоалет и машина за перење. Од чиста солидарност, за него се грижи хигиеничка, но не успева во целост „да го подигне“. Тој останува пасивен, незаинтересиран и индиферентен. Раскољников, иако по природа е сим-

патичен млад човек – висок, со светла коса и очи, привлечна насмевка, периодов е запоставен и неговата убавина не доаѓа до израз. Тој често се изгладнува, нема доволно финансиски средства да ги покрие режиските трошоци. Покрај тоа што студиите ги паузира, не бара ни работа – финансиските проблеми оставаат нерешени.

Од романот дознаваме за неколку блиски врски на Раскољников со други луѓе. Тој ги има мајка си и сестра си, кои силно ги почитува. Едни за други прават жртви, со оглед на оскудните услови во кои сите тројца живеат. Сестрата и мајката живеат заедно, одделно од Раскољников, во неговиот роден град. Тука е и Разумихин, единствен пријател на Раскољников, кој после убиството, за кое патем тој ништо не знае, гледајќи го влошувањето на здравствената состојба на својот пријател, тој го храни, го негува, се грижи за него. Се појавува и Мармеладов, стар алкохоличар со кого Раскољников се запознава во пивница, а неговата ќерка Соња во текот на романот станува централна личност во животот на Раскољников. Како што можеме да видиме, Раскољников исполнува улоги на син, брат, другар, кирација, студент, млад човек и граѓанин. Иако тој е опкружен со луѓе кои вистински се грижат за него, тој е човек којшто претпочита најголем дел од времето да го врви сам, барем во периодот кога читателот ја запознава неговата личност.

Може да се каже дека Раскољников е интелегентна и амбициозна личност, но на неговиот животен пат стојат мноштво препреки: сложената финансиска состојба, неправдата која ја трпи сестра му, како и жртвата којашто таа има намера да ја принесе. Наведените околности го задлабочуваат Раскољников во идејата за поделба на луѓето во две категории: такви кои не можат да решаваат (т.е. да извршат убиство), кои според Раскољников се кукавици и такви кои можат да решаваат (т.е. да извршат убиство) – храбри и исклучителни луѓе. Во вторава категорија припаѓаат малкумина - Раскољников во нив го вбројува Наполеон, а се вбројува и себе си.

Во периодот во кој читателот го запознава Раскољников, тој се одликува со исклучително малку живост и сила, со слабо развиена телесност и генерална затвореност/интровертност. Сепак, впечатливо е тоа што внатрешниот свет на Раскољников во тој период е крајно динамичен, активен и бурен. Дискутабилно е прашањето околу слободната/одреденоста на постапките на Раскољников – дали тој има слободна волја? Дали и ако да, до кој степен неговата одлука за убивање е одредена од оскудните финансии, од семејните односи, од потребата за моќ? Дали постои еден и единствен мотив за извршување на убиството и ако да, на што имено се однесува тој мотив? Колку свесно и условно кажано, слободно, Раскољников ја носи одлуката за убиство? Без разлика на мотивите и степенот на слобода на самата одлука и постапка, едно е сигурно: кај Раскољников се случуваат постојани промени и читателот цело време сведочи на неговата менливост, дури и на личносни трансформации. Последново укажува на сложеноста и динамиката на сите психички процеси кои периодот се случуваат кај Раскољников. За неговата лична „раздробеност“, како една од најизразените негови одлики, типично за лик од руски роман, дознаваме од самото

негово име. Имено, Раскольников упатува на рускиот збор „раскољник“, што во превод значи неистомисленик, натрапник, отфрленик. Повеќе од тоа, зборот „раскол“ и на македонски јазик упатува на поделба, одвојување. Кај Раскольников среќаваме две суштински одвојувања: едното е неговото очигледно одвојување од општеството или како што Val (2009) го нарекува, социјална импотенција, додека другото е неговото одвојување од себе си при извршувањето на убиството, заедно со неможноста после злосторството „да се врати на себе“ – доживувањето на личносен раскол. Несомнено, Раскольников се одликува со особеност и девијантност. Една очигледна негова одлика е субјективноста, која се пројавува при осмислувањето на својата теорија за суперлуѓе, како и при неоснованото припишување на себе си карактеристики и способности кои во реалноста тој не ги поседува.

Опишувањето на личноста на Раскольников е сложена задача затоа што зборувајќи за Раскольников пред и Раскольников после убиството е како да се зборува за две различни личности. Сепак, се чини дека неколку личносни црти се изразени и во двата периода. Така на пример, затвореноста и недруштвеноста се истакнати и пред убиството, иако после чинот се „засилени“. Кај Раскольников се забележливи и немирноста, тревожноста, повремениот таговност, збрканост и неуредност. Често низ романот се среќаваше и неговата пркосност, која се манифестираше преку зачестените спротивставувања во социјалните релации. Два пати читателот може да посведочи на неговата решителност – кога го планира убиството и кога го планира себепредавањето. Фактот што тој (барем не во блиска иднина) немаше да биде фатен од полицијата ако не се предадеше зборува за остроумноста како негова личносна црта. Досега наведените црти неоправдано создаваат еден „темен, мрачен“ личносен профил за Раскольников, којшто не во целост ја опфаќа неговата личносна структура. Многупати во текот на романот (и пред и по злосторството) Раскольников пројавува алтруизам, што укажува на неговата сочувствителност, хуманост, па дури и дарежливост и пожртвуваност. Тој им помага на Мармеладови, а неколкупати и на случајни минувачи. Дури и самото убиство е делумно извршено од алтруистички причини (со парите на убиената старица тој посакува да обезбеди стабилна иднина за мајка си и за сестра си).

Едно од најдискутабилните и најзагадочните прашања во книгата е самиот мотив за извршување на убиството. Иако дискусијата е неисцрпна, тука кратко ќе бидат разгледани мотивите на Раскольников и веројатноста секој од нив навистина да е предизвикувач на злосторството. Убиството може да се објасни со принципот на праведност којшто Раскольников на почетокот сам го дава како мотив т.е. правење на општо добро со жртвување на еден излишен човек. Понатаму, тоа може да се објасни и со потребата „да се тестира“ теоријата за „новаторите“, кои се способни и не се плашат да извршат убиство, како и со потребата да види дали самиот навистина припаѓа на овие новатори, како еден вид на самопотврдување. Не е исклучена и идејата Раскольников да се обидува да изрази непослушност и уште еднаш да си докаже на себе си и на околината дека тој не е типичен припадник на општеството.

Централните верувања на Раскољников „ротираат“ околу неговата теорија. Тој станува убеден дека „сè е во рацете на човекот, но тој од страв, од кукавичлук ништо не прави“. Вака изгледа една негова мисла: „Всё в руках человека, и всё-то он мимо носу проносит, единственно от одной трусости... это уж аксиома... Любопытно, чего люди больше боятся? Нового шага, нового собственного слова они всего больше боятся...“¹ (Достоевский, 2022) Во последнава мисла ги согледуваме претходно споменатите субјективност и немирност. Од мислата јасно е дека Раскољников верува дека само стравот самиот по себе е попречувач на извршување „нов чекор“. Се чини дека суштината на целиот роман е пројавена во една кратка, но фундаментална реченица на Раскољников: „Я ведь не старушонку убил, я себя убил!“² (Достоевский, 2022). Токму во ова негово верување го согледуваме оној личносен раскол којшто претходно беше споменат – преку оваа мисла е пројавено осознание за тоа дека тој не може да се врати и да биде истиот тој Раскољников што бил пред убиството, дека тој злосторен чин е своевидна неповратна личносна трансформација.

Во теоријата за суперлуѓе на Раскољников (ако може така да ја наречеме) индиректно можеме да согледаме два важни става кои Раскољников ги застапува. Првиот е дека некои (новаторите) луѓе имаат право да им пресудуваат на други. На интелектуално и морално супериорните луѓе Раскољников им го доделува и правото на одлучување за животите на другите, подредените на нив луѓе. Понатаму, имплицитен став кој произлегува од неговата теорија е макевијалистичката теза дека целта ги оправдува средствата. Така, самиот Раскољников се убедува себе си дека жртвувањето на едно „бесполезно“ лице може да ги подобри животите на многу други, општествено потребни, функционални луѓе. Можеме да согледаме дека во вредносниот систем на Раскољников преовладуваат власта, моќта, преведливоста од една, но истовремено и жртвеноста, семејството, хуманоста од друга страна како централни вредности.

Теоријата на Раскољников упатува на тоа дека тој ги централизира сите свои верувања, ставови, односи во една личносна смисла – тоа е ничевското „Бог е мртов“. Имено, личносните норми дека не треба да се живее на туѓ грб и дека треба да ја обезбеди благосостојбата на своето семејство го потхрануваат неговото чувство на одговорност. Тој решава да ги земе работите „во свои раце“ и сам да ја подобри иднината на своите најблиски. Локусот на контрола му е интерен до степен што се става себе си над моралните општествени прописи и принципи и верува дека токму тој и никој друг е способен и одговорен за состојбата на другите. Честопати за Раскољников читавме дека се јавуваат замислени посакувани реалности од типот на ослободување на сестра си од вереникот којшто не го сака, како и спасување на Соњечка од бедата и понижувањето кои секојдневно ги трпи. Овие претстави за можна иднина исто така заземаат

1 „Сè е во рацете на човекот и сè тоа тој покрај носот го носи, само поради тој кукавичлук... тоа е веќе аксиома... Интересно, од што најмногу се плашат луѓето? Од нов чекор, од нов сопствен збор тие најмногу од сè се плашат.“

2 „Јас не ја убив старицата, туку себеси се убив!“

своје место во централните личносни убедувања на Раскољников.

Се чини дека личносното јадро на Раскољников може да биде опишано од следниве негови најистакнати личносни црти: правичност (постојано ја пројавува својата сочувствителност и во многу наврати извршува алтруистички постапки), решителност (убедливо пројавена и при носењето одлука за убиството и при носењето одлука за себепредавање) и љубопитност („излегува од себе“ со девијантната постапка). Во однос на неговиот темперамент, може да согледаме извесна меланхоличност, забавеност, чувствителност, но не и дружељубивост. По карактер тој е релативно затворен човек, но полн со сочувство и спремност за помош на послабите. Повремено присакува социјален контакт, но тоа се сведува на кратко општење со не многу блиски луѓе. Со блиските, иако ги сака и почитува, не општи често и отворено. Последново се променува со зближувањето со Соња.

Интересно е да се разгледа односот на Раскољников кон самиот себе си т.е. неговото себство. Од една страна тој се презира себе си за неможноста да обезбеди добри услови за мајка си и сестра си. Од друга страна пак, тој ги преценува своите способности и качества, сметајќи се себе си за човек, способен на исклучителни подвизи. Двата осноси извираат од притисокот да биде „голем и познат човек“. Неговиот светоглед е исполнет со верувања дека светот е неправедно место и тој е оној којшто треба „да го исправи“. Сведочејќи на споменатата неправедност и одбирајќи да не се вклопи во истата само затоа што таа е одомаќинета во општественото функционирање, Раскољников развива сопствен сет на морални насоки кои не одговараат на законот. Последново го става на фаза 6 од Колберговата теорија за морален развој (Kohlberg, 1981). Тој е спремен да ги следи своите морални принципи дури и по цена на спротивставување на остатокот од општеството, што подоцна го отплатува со одлежување во затвор. Токму таму читателот го следи развојот на неговата духовност, каде тој доживува уште една, овој пат позитивна, личносно-религиозна трансформација, употребувајќи го покажувањето како средство до достигнување (ре) интеграција. Само во ваква состојба, Раскољников е способен и спремен да (продолжи да) работи на остварување на своите личносни задачи, меѓу кои се вбројуваат обезбедувањето на пристојни услови за живот на мајка си и сестра си, посветувањето и завршувањето на студиите, како и женидбата со Соња.

Во текот на целиот процес, Раскољников го следат разни доживувања во кои доминираат стравот и тревогата. Подоцна можеме да увидеме и каење, трагање по спасение, обиди за себеказнување, па дури и гадење, делузија, сочувство кон другите „грешници“. Доживувањата не се јасно осознаени од негова страна, тие се интензивни, измачувачки, но истовремено и „матни“, мистериозни. Како што веќе беше споменато, се чини дека силниот и решителниот Раскољников пред убиството не може ни да се спореди со распарчениот, мизерен и огорчен Раскољников после злосторството – тој доживува силен расцеп на личноста. Кратко, тој осознава дека неговите верувања не соодвествуваат на неговите способности – емоционалните последици од ваквото осознавање за него се фатални. Сето ова произлегува од долгогодишните животни проблеми, от-

суството на таткото, сиромаштијата, неправедноста, чувството на различност, како и неговата најголема фрустрација – неможноста „да ги заштити“ мајка си и сестра си. После убиствата следува една високостресна состојба за Раскољников, каде тој извршува напори да се сноси со последиците, но долго време тоа останува без успех.

Стресните периоди се претходени од две главни кризи кои Раскољников ги доживува: 1) да се убие или не? 2) да се предаде или не? Двете кризи траат извесно време и извршуваат влијание врз развојот на неговата личност, но крајот на двете е повлечен од решителноста на самиот Раскољников – тој одлучува да ги прекине. На несвесно ниво пак, кај него може да согледаме два доминантни механизма за заштита и справување: 1) регресија – неводење сметка за себе си во кризни и тешки периоди, препуштање на туѓа нега и грижа; 2) интелектуализација – громозорно убиство се оправдува со општо добро и алтруизам, се потценува вредноста на некои луѓе, а се преценува на други и секако, својата.

Психолошка анализа на личноста на Раскољников – психоаналитички приод

Познато е дека психоаналитичарите во процесот на анализа ги бараат симболичните пројавувања на психолошките процеси и функции. Така, според некои автори (Garber, 1976) самото убиство може да се толкува како екстернализација на инстинктот за смрт, како симболично самоубиство и своевидно убивање на злобата и слабоста во себе. Други психоаналитичари и толкувачи на соништа (Lower, 1969) објавуваат не многу различно мислење – убиството е всушност одбранбено дејство до несвесната садомазохистичка едипска фантазија. Садомазохизмот и односите од таква природа, заедно со инфантилната зависност Табачник (според Garber, 1976) ги наведува како главни карактеристики во структурата на самоубиствената личност. Соновите се уште едно психолошко поле на кое симболично се пројавува менталната динамика. Така, читателот има увид во четири клучни сонови на Раскољников, сонувани во различен период од личносната трансформација. Во сите нив преовладуваат садомазохистички теми, чувство на вина, обиди за себиказување, себесомневања. Регресивното однесување и социјалната изолација веќе беа дискутирани низ текстов. Низ целиот роман таткото отсуствува, но се појавува во првиот сон на Раскољников и претставува силна суперего фигура, до која Раскољников се чувствува субмисивно и инфантно. Таква фигура во реалниот живот на главниот херој отсуствува – тука е само мајката, којашто не само што не е заштитнички настроена кон него, туку до извесен степен таа е и зависна. Дури и повеќе од тоа, повеќе автори забележуваат дека Раскољников најголем дел од времето е опкружен со жени (Lower, 1969;) – на карајот дури и убива една од нив.

Друг забележителен момент кај симболизмот, којшто го истакнува психоанализата, претставува честата појава на скалите и на бројот четири низ романот (Dauner, 1958). Многу собитија и клучни настани во романот се случуваат токму на скали. Последниов автор зачестеноста на скалите ја толкува како симбол на усилби, искачувања и страдања коишто Раскољников ги доживува. Интерес-

но, тој сонува четири гореспоменати сонови и живее на четврти кат. Впрочем и станот на старицата којашто ја убива е на четврти кат. Бројот 4 во многу култури асоцира на стабилност и интеграција, а и во геометријата четириаголните фигури, особено квадратот се сметаат за најстабилни. Постојат и четири фази на себеинтеграција, наведени од повеќе психоаналитичари (Dauner, 1958; Marques, 2020) низ коишто Раскољников поминува (фаза на исповед, објаснување, едукација и трансформација). Иако постои согласност меѓу професионалците за поминувањето низ четирите фази, постојат различни толкувања за успешноста на Раскољников навистина да достигне себеинтеграција. Кога станува збор за четирите Јунговски психолошки функции, убедлива е доминацијата на функцијата мислење. Последново се објаснува со потиснување на чувствувањата функција и избегнување на емоционалните последици од убиството, како и од вљубувањето во Соња.

Уште еден момент којшто психоаналитичарите го истакнуваат, а е релевантен при психолошката анализа на Раскољников е честата појава на дуализам – не само во личноста на херојот, не низ целиот роман, туку и низ руската литература воопшто. Така на пример, забележително е како најголемиот број од руските литературни класици се поделени на „два дела“: „Злосторство и казна“ на Достоевски, „Татковци и синови“ на Тургенев, „Војна и мир“ на Толстој (Mahammad, 2023). Веќе беше спомената поделеноста на романот на делот во којшто се подготвува и извршува убиството (делот „злосторство“), каде што преовладуваат детективски, авантуристички и криминални теми, и делот во којшто се доживуваат емоционалните последици и страдањата од истото (делот „казна“), каде што преовладува психолошко-филозофска анализа на убиството и мотивите за неговото извршување (Фархатова). Дихотомијата проникнува во самата приказна: злосторство и казна, доминација и потчинување, суровост и сочувство, сила и слабост, супериорна личност и кукавица (Lower, 1969).

Што се однесува до внатрешниот, личносен дуализам којшто го среќаваме кај Раскољников, покрај повеќепати споменатиот личносен раскол (којшто патем се среќава и во самото име на херојот) којшто се согледува пред и после самото убиство, има уште два забележителни моменти. Имено, станува збор за внатрешните конфликти кои психоаналитичарите во целост често ги нагласуваат. Раскољников пројавува амбивалентен однос кон жените со кои е опкружен – така, Mahammad (2023) забележува како Раскољников е длабоко привлечен и фасциниран од Соња, но истовремено ја восприема како беспомошна и ранлива, како личност со којашто лесно може да се манипулира – исто како со сестра си Дуња. Друг конфликт на амбиваленција се појавува при соочувањето со ситуација во којашто може да се пројави просоцијално однесување. Раскољников често се наоѓа на преодот меѓу поривот да наштетува и да прави добро (Noonan, 2014). Понекогаш неговите алтруистички постапки, па дури и мисли се проследени со себепрекорување, што пак е контрадикторно на неговата теорија за суперлуѓе, која има алтруистичка основа. А на крајот на краиштата, самиот Родион Раскољников истовремено е и интеллигентен, егоистичен и независен од една страна, а од друга тој пројавува опсесивни, регресивни и зависни

однесувања, збунувајќи ги и луѓето кои го опкружуваат.

Претходноспоменатата полифонија во романот може да најде место во психоаналитичкото толкување. Имено, авторот се послужува со претставување на разни соништа, халуцинации, заблуди на хероите, динамични и жестоки дијалози (интерперсонални и интраперсонални) (Фархатова), сè со цел доловување на една фундаментална идеја – без разлика на сè секогаш ќе постои човек во човекот. Затоа на крајот, во личносната интеграција на Раскољников, некои автори забележуваат итрегрирање на грубоста и немилосрдноста на Свидригајлов од една страна и кроткоста, жртвуваноста и добродушноста на Соњечка од друга (Val, 2009). Двајцата тие, како и нашиот Раскољников се одликуваат до неизмерно длабоко животно страдање.

Психолошка анализа на личноста на Раскољников – егзистенцијалистички приод

Несомнено, читателот го запознава Раскољников кога тој врви низ период на егзистенцијална криза. Обидувајќи се да си ја објасни својата „фрленост“ во светот, во незавидните услови во коишто се наоѓа, Раскољников бара смисла којашто ќе му биде движечки мотив, излез од состојбата на страдање во којашто се наоѓа. Најпрво, согледуваме како тој не може да се вклопи меѓу обичните луѓе, па создава своја теорија во којашто се позиционира над нив (Kozulin, 1991). Оваа теорија го втурнува во криминално однесување, но исходот не соодветствува на очекувањата – Раскољников завршува исплашен и огорчен од својата постапка. Запаѓа во нова, уште посериозна егзистенцијална криза, од чие излегување е потребно вложување на сериозни психолошки напори, како и надворешна социопсихолошка поддршка.

Раскољников ги врви трите неопходни фази во надминувањето на егзистенцијалната криза: вина, покајување и ослободување (Kozulin, 1991). Извесно време после злосторството, по кратка „борба“ со одбранбените механизми, Раскољников почнува да чувствува силна вина, која зазема толку психичка енергија, што често го вовлекува во изменета состојба на свеста – тој запаѓа во делириум и бессознание. Во меѓувреме ја запознава својата Соњечка, којашто претставува единствена личност на која тој ѝ се доверува за злосторството. Таа му ја предложува идејата за појакување, којашто наоѓа корен во христијанско-религиските убедувања: таа му чита делови од Евангелието, книга којашто се јавува неколкупати во романот, секогаш на нивните средби. Соња се претвора во сопатник низ целото личносно патешествие – таа се јавува како неизмерна психолошка поддршка на Раскољников. Така, тој „ја поместува“ својата личносна смисла – од спроведувањето на својата теорија, тој наоѓа значење во љубовта и поддршката од Соња, како и во религиското „себепрочистување“. Чувствува одбивност и грозоморност кон она што го извршил, но знае дека колку и да се кае, не може целосно да се избави од своето страдање додека не ја добие соодветната казна. Затоа, по иницијатива на Соња, тој носи одлука да се самопредаде во полиција и да го признае делото. Премиот во третата фаза т.е. фазата на ослободување започнува дури по започнувањето на отслужување

на својата затворска казна во Сибир. Таму Раскољников, повторно со поддршка од Соња и повторно со читање и толкување религиски текстови успева да ја надмине кризата во која западнал. Повеќе од тоа, тој доживува личносна интеграција, наоѓа смисла за своето постоење и презема одговорност за погрешните дела, своеволно прифаќајќи да биде казнуван онолку колку што е потребно.

Егзистенцијалистички „нијанси“ во романот може да се навестат при самото формулирање на теоријата на Раскољников за надчовек. Иако се покажа дека неговите концепции немаат никаква практична прикладност, видливо е дека Раскољников целата одговорност ја лоцира во себе – се става над моралните општествени принципи. Она што е јасно прикажано во романот е неговото отуѓување од себе, неговиот неуспех да најде смисла во верување кое во основа има деструктивен и аморален карактер – имено, дека страдањето и жртвувањето на „помалку вредните“ може да ги избави „повредните“ од нивното страдање (Dilham, 2000).

Психолошка анализа на личноста на Раскољников – форензичка психологија

Постојат одредени однесувања, карактеристики или искуства коишто криминолозите и форензичките психолози и психијатри ги откриле и се заеднички за повеќето криминалци. Ако Раскољников беше „типичен“ и предвидлив криминалец, „Злосторство и казна“ немаше да биде една од најчитаните светски класики. Во некои наврати Раскољников пројавува „типично криминалски“ однесувања, а во други е сосема уникален. Така на пример, мал дел од криминалците се ужаснуваат од злосторството коешто го извршуваат – вообичаено тие или се рамнодушни или чувствуваат извесна доза на гордост за стореното. Раскољников не само што не е рамнодушен, тој се себиказува до степен на неиздржливо страдање. Оттаму, како што веќе беше дискутирано, одредени автори сметаат дека можноста за повторно извршување на злосторство е крајно ниска (Noonan, 2014). Криминалците кои не доживуваат сатисфакција од извршеното злосторство, како Раскољников, доживуваат психотични епизоди, во случајов слушни халуцинации во улога на предизвикувачи на чувство на вина и страдање, поради состојбата на шок генерирана од извршеното дело (Kacheva, 1995). Значителни за форензичките психолози се и актите на алтруизам кои ги пројавува Раскољников, особено после злосторството, кои не се невообичаена појава кај криминалците. Ломбросо ова го објаснувал како психолошки парадокс, проследен со појава на хистерични епизоди каде што повремено се јавува екстреман егоизам (во случајов самопрогласена супериорност), а повремено екстреман алтруизам (на пример оставањето последните свои пари на Мармеладови), којшто е составен дел на, како што тој го нарекувал „криминално лудило“ (според Noonan, 2014). Уште една интересна тенденција пројавена од Раскољников е неговото учество, па и потпомагање во криминалната истрага за убиството (Zaporozhtestva, 2022). Последново се прави со цел да се добијат информации за текот и успешноста на истрагата до дадениот момент, а може да биде и во улога на „прикриено враќање на местото на злосторството“.

Исто така, понекогаш кај криминалците кои чувствуваат гордост од направеното истата се засилува кога увидуваат дека истрагата наидува на одредени препреки. Нешто што дел од криминалците го прават, меѓу кои и Раскољников е враќањето назад на местото на злосторството. Притоа, психолошката напнатост, не опаѓа, туку спротивно на очекувањата на извршувачот, се засилува (Dulov, според Zaporozhtestva, 2022). Последново се случува затоа што лицето конечно има можност директно да се соочи со емоционалниот товар којшто го носи, несвесно барајќи казна за извршеното злосторство. Ова е особено истакнато доколку при самиот чин на злосторство возникнат неочекувани импровизации, како што во случајов беше убиството на Лизавета, сестрата на старата лихварка.

Покрај енормната улога која Соња ја одигрува во одлуката на Раскољников да се предаде, вреди да се спомене и придонесот на инспекторот Порфориј Петрович. Тој е врвен професионалец, човек којшто Борисова го карактеризира со т.н. психолошка проникливост т.е. способност за брзо и соодветно спознавање на личностите и нивните суштински карактеристики, како и предвидување на однесувањето на разговорниот партнер. Она што го разликува Порфориј Петрович од типичен инспектор е исто така неговата хуманост и желбата да отиде подалеку од едноставно уапсување на Раскољников. Тој го препознава кај криминалецот потенцијалот за вистинско „исцелување“, покајување и отслужување на казната (Bal, 2009). Затоа и му сугерира да се предаде, но истовремено трпеливо го чека „да падне во стапица“ – искуството и остроумноста му овозможуваат успешно да предвиди дека Раскољников нема долго да издржи и сам ќе отиде во полициска станица да го признае стореното. Последново упатува на тоа дека Раскољников навистина неоправдано се позиционирал себе си во малкуте супериорни луѓе.

Отворено, дискутабилно прашање во форензичката психологија се однесува на степенот на одговорност на Раскољников за извршеното дело (Kachaeva, 1995). Од една страна, може да се биде на мислење дека тој нема целосна одговорност за извршените убиства со тоа што ќе се посочат мизерните услови и страдателната семејна состојба во коишто Раскољников долговремено живее пред убиството. Освен тоа, после овој криминал, Раскољников престанува со престапништва. Од друга страна, тој никако не се послужува со украдените од убиената старица блага, а на крајот од романот изјавува дека убиството го извршил исклучиво за да провери дали е новатор или е кукавица, како сите други, што упатува на тоа дека мотивацијата за убиството не е патолошка. Уште дискутабилно прашање за форензичарите, па и за психолозите воопшто, останува прашањето за вистинскиот мотив на Раскољников за извршување на убиството.

Дискусија

Покрај тешкотиите на кои наидуваме при анализата на личноста на Раскољников, без разлика со кој психолошки приод се служиме, сите можеме да се согласиме дека центарот на неговата личност т.е. својството што ја одликува неговата автентичност е токму неговата необична теорија. Повеќе од тоа, во

„Злосторство и казна“ извонредно е опишано колку фатални можат да бидат последиците за една личност којашто ја потценила моќта на сопствената иновативна идеја. Согледаваме како нештата во внатрешниот наш свет можат да се чинат крајно различни од тоа како тие навистина би функционираше во пракса. Раскољников е смела личност, којашто иако наиде на пораз и на побивање на своите тези, тој се одлучил на чекорот „да ја тестира“ валидноста, издржаноста на својата идеја. Оттаму, повеќето професионалци на мотивот за убивањето му придаваат идеолошка основа.

Уште еден забележителен момент кој Достоевски превосходно го додава во својот роман е неиспланираното, импровизираното убиство на лице кое не е „излишно“ – убиството на Лиза, сестрата на старата лихварка. Останува отворено прашањето дали Раскољников поцврсто „ќе се носеше“ со злосторството доколку не се случеше и второто убиство. Освен тоа, второто убиство нè потсетува на суровата реалност дека не секогаш сè може да се испланира, а многу често последново се случува на сметка на невини жртви, што е уште еден потсетник од страна на Достоевски дека човекот не може да биде Бог.

Читајќи ја „Злосторство и казна“, читателот ја има привилегијата детално да навлезе во внатрешниот свет на Раскољников, да ги увиди сите негови мисли, чувства, доживувања, односи, ставови, планови, намери, верувања, мотиви, одбранбени механизми, особености, вредности и на крајот, секако, однесувања и постапки. Не залудно, Фридрих Ниче за Достоевски ќе каже дека е „единствениот психолог од кој сè научив: тој припаѓа на најсреќните изненадувања во мојот живот“.

Сепак, и покрај деталниот опис на сите психолошки процеси и функции, пред читателот останува отворено прашањето за вистинскиот мотив за убиството, како и за тоа кој воопшто е Раскољников навистина. Mahammad (2023) извонредно ни опишува: „На многу начини, Раскољников е студија за противречностите што постојат во сите нас. Тој го отелотворува конфликтот помеѓу нашата желба за моќ и контрола и нашата потреба за поврзување и заедница. [...] Неговото патување од ароганција и насилство до понизност и несебичност е моќен доказ за човечкиот капацитет за промени, а неговата приказна е безвременски потсетник за важноста на емпатијата, сочувството и разбирањето.“

За крај, враќајќи се назад кон иновативната теорија на Раскољников, вреди да се спомене неисцрпливо дискутабилната морална дилема: дали постојат „излишни“ луѓе и ако да, кому и како му следува „да им пресуди“?

Користена литература

Bal, R. (2009). Raskolnikov's desire for confession and punishment. *Epiphany*, 2(1). <https://doi.org/10.21533/epiphany.v2i1.17>

Dauner, L. (1958). Raskolnikov in search of a soul. *Modern Fiction Studies*, 4(3), 199–210. <https://doi.org/http://www.jstor.org/stable/26277179>

Dilham, I. (2000). *Raskolnikov's Rebirth*. Chicago and Lasalle, Illinois: Open Court.

Garber, K. D. (1976). A psychological analysis of a Dostoyevsky character: Raskolnikov's struggle for survival. *Perspectives in Psychiatric Care*, 14(1), 14–21. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6163.1976.tb00869.x>

Kachaeva, M. (1995). Russian literature and psychiatry. *British Journal of Psychiatry*, 167(3), 403–406. <https://doi.org/10.1192/bjp.167.3.403>

Kohlberg, Lawrence, 1927-1987. (1981). *The philosophy of moral development : moral stages and the idea of justice*. San Francisco :Harper & Row

Kozulin, A. (1991). Psychology of experiencing. *Journal of Humanistic Psychology*, 31(3), 14–19. <https://doi.org/10.1177/0022167891313003>

Lower, R. B. (1969). On Raskolnikov's dreams in Dostoyevsky's *crime and punishment*. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 17(3), 728–742. <https://doi.org/10.1177/000306516901700303>

Mahammad, M. A. (2023). The Fragmented Self: An Analysis of Raskolnikov's Dualistic Nature in Crime and Punishment. *International Journal of English Literature and Social Sciences (IJELS)*, 8(1).

Marques, P. N. (2020). A psychological analysis of an anti-psychological novel: Reading dostoevsky's crime and punishment with Vygotskian Spectacles. *Язык и Текст*, 7(1), 40–48. <https://doi.org/10.17759/langt.2020070103>

Noonan, M. C. (2014). Raskolnikov: Not the Typical Criminal Man. *Dostoevsky*, 4.

Zaporozhtseva, G. E. (2022). The phenomenon of the criminal's return to the crime scene: Psychological analysis (based on F.M. Dostoevsky's novel "Crime and punishment"). *Law Enforcement Review*, 6(2), 181–188. [https://doi.org/10.52468/2542-1514.2022.6\(2\).181-188](https://doi.org/10.52468/2542-1514.2022.6(2).181-188)

А. А. Борисова. Психологическая проницательность как перцептивная способность. http://vestnik.yspu.org/releases/pedagoka_i_psichologiy/12_9/

Ф. М. Достоевский. Преступление Родиона Раскольникова. (2006). *Уголовно-Исполнительное Право*, 1(1), 94–98.

Савче Ѓошева и Благоја Јовановски

Филолошки факултет „Блаже Конески“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ - Скопје

“The Tragic Hero Archetype in the Character of Itachi Uchiha: A Comparative Analysis of Shakespearean Tragedy and Modern Anime”

Апстракт: Апстрактот трга од појдовната точка дека трагичниот херој има универзални карактеристики без разлика на жанрот, периодот и културата. Преку анализата на Итачи Учиха, лик од анимираната серија Наруто заедно со неговите мотивација, „трагична вина“, катарза, општествено и наративни влијанија, овој труд го искажува трајното сестранство на трагичниот херој низ различни културни и уметнички форми. Апстрактот се осврнува на мотивацијата која ја добива од должноста да си го одбрани селото и најблиските. Карактерот на Итачи се развива врз база од сложени мотивации кои потекнуваат од семејна посветеност и социјални притисоци. Неговото трагично растење наликува на она на икониците трагични херои кралот Лир, Хамлет и Магбет, коишто морале да се соочат со неконтролирани сили. Непоколебливото чувство за одговорност му станува трагична мана која го води до морално двосмислени дела што треба да ги стори за доброто на сите. Ова се рефлектира на пресудите кои ги носат класичните трагични херои и нивната неизбежна гибел. Неговиот лик буди емоционални емоти исти како оние добиени од катарза во ликовите на трагедиите на Шекспир. Неговата жртвеност е паралелна со класичните приказни за избавување – барајќи катарза преку исправување на грешки од минатото. Ова исто така е паралелно со современите раскажувања кои ги вреднуваат повеќедимензионалните ликови и морално двосмислените наративи. Наративното влијание на Итачи, кое симболизира избавување, поттикнува опсежни дискусии за покајание и простување. Итачи во модерната аниме култура го претставува континуитетот на литературните архетипи ден денес. За крај, оваа анализа ја нагласува истрајноста на литературниот архетип низ времето, истакнувајќи ја моќта преку која успева да плени публика преку сестрани човечки искуства.

Клучни зборови: Аниме, трагедиите на Вилијам Шекспир, трагичен херој, Итачи Учиха, мани, сличности меѓу трагични архетипи.

Introduction

In the realm of storytelling, few character archetypes have endured the test of time and cultural evolution as steadfastly as the tragic hero. From the hallowed pages of

William Shakespeare's timeless plays to the vibrant world of contemporary anime, these characters serve as the linchpin of narratives that explore the profound complexities of human nature, morality, and fate. This article embarks on a compelling journey into the heart of this archetype, delving into its manifestations in two seemingly disparate yet thematically intertwined realms—modern anime and Shakespearean tragedy.

At the centre of our exploration stands Itachi Uchiha, an iconic figure in the world of anime. Itachi's life unfolds within the intricate narrative tapestry of Masashi Kishimoto's "Naruto" series, where he emerges as a character of unparalleled depth and complexity. Born into the tumultuous world of shinobi, he witnesses the harrowing conflict between the Uchiha and Senju clans, setting the stage for a life marked by choices that resonate with profound consequences. Itachi's early experiences shape his unwavering dedication to the ideals of duty, loyalty, and sacrifice, reflecting the rich cultural and philosophical context of the Naruto universe.

In juxtaposition to Itachi's journey, we draw parallels with the works of William Shakespeare, a literary titan whose contributions continue to shape the world of drama and tragedy. Shakespearean tragic heroes, such as Macbeth, Hamlet, and Othello, have long been celebrated for their virtuous qualities and fatal flaws, crafting narratives that probe the depths of the human psyche. The enduring appeal of Shakespeare's characters lies in their ability to provoke introspection, challenging audiences to contemplate the intricacies of virtue, vice, and the inexorable hand of destiny.

As we embark on this comparative analysis, we will navigate through various facets of the tragic hero archetype. We will explore the concept of the tragic flaw, examining how Itachi's character mirrors and diverges from traditional Shakespearean interpretations. Additionally, we will delve into the dichotomy of good and evil and the ambiguity of morality, unravelling the intricate moral landscapes inhabited by these characters. We examine how Itachi's character elicits emotional resonance akin to the catharsis experienced by audiences of tragedies, underscoring the enduring power of this archetype to evoke profound emotions and introspection. Also, we will investigate the role of anger and revenge as driving forces in both anime and Shakespearean drama, shedding light on the emotional complexities that shape their journeys. Lastly, we will underscore the enduring importance of tragic heroes in storytelling, transcending cultural boundaries to impart timeless moral lessons.

Itachi's character, born from the vivid imagination of modern anime, serves as a testament to the enduring power of the tragic hero archetype, bridging the gap between cultural epochs and captivating audiences with themes that resonate across time and space.

The Concept of Tragic Flaw in Anime and Drama

As we all know, the tragic hero in the fictional world must exhibit a particular fault that is more striking than his virtues and ultimately brings his downfall. The tragical trait serves to propel the action towards a tragical end, to presage in our subconsciousness the omnipresence of imminent catastrophe, and to make us relate to the

psyche of the tragical hero leaving us with sympathy towards him because the same tragical trait emerges from our human nature. To examine the tragic fault in our hero, first, we must acknowledge a distinction between the notions of tragic traits.

According to Aristotle, it takes a specific type of narrative and hero archetype to evoke feelings of terror and sympathy in the audience. The ideal tragic pattern “should, moreover, imitate actions which excite pity and fear... It follows plainly, in the first place, that the change, of fortune presented must not be the spectacle of a virtuous man brought from prosperity to adversity: for these moves neither pity nor fear; it merely shocks us. Nor, again, that of a bad man passing from adversity to prosperity: for nothing can be more alien to the spirit of Tragedy; it possesses no single tragic quality; it neither satisfies the moral sense nor calls forth pity or fear. Nor, again, should the downfall of the utter villain be exhibited. A plot of this kind would, doubtless, satisfy the moral sense, but it would inspire neither pity nor fear; for pity is aroused by unmerited misfortune, fear by the misfortune of a man like ourselves. There remains, then, the character between these two extremes, — that of a man who is not eminently good and just, -yet whose misfortune is brought about not by vice or depravity, but by some error or frailty” (Aristotle, 1988, p. 48).

Differentiating from Aristotelian theory, A.C Bradley offers us a different view of the tragical trait. Exploring the Shakespearean tragical heroes, he narrows the concept to internal flaws that arise from the character’s personality. “In the circumstances where we see the hero placed, his tragic trait, which is also his greatness, is fatal to him. To meet these circumstances something is required which a smaller man might have given, but which the hero cannot give. He errs, by action or omission; and his error joined with other causes, brings on his ruin. As we have seen, the idea of the tragic hero as a being destroyed simply and solely by external forces is quite alien to Shakespeare; and not less so is the idea of the hero as contributing to his destruction only by acts in which we see no flaw” (Herford & Bradley, 1906). Bradley emphasizes the character as the most important, while for Aristotle the plot has that function.

In terms of anime and specifically, Itachi Uchiha, both notions, the two notions of tragic flaw can be seen since the character not only errs out of ignorance and circumstance of action but is also struggling with the imperfection inside of him. Having witnessed the circumstances of war between the two major clans of the Hidden Leaf village, while belonging to one of them— the Uchiha, Itachi’s motivation since the earliest age is to prevent another war from happening. This earliest acquaintance with suffering causes him to adopt the strict rules of society, especially, the discipline, duty, and loyalty of the shinobi code, which is the ideal noble path in the Naruto world that qualifies you to protect the civilians in the village and ensure eternal peace. Itachi because of the circumstances he witnessed, projects a masculine heroic vision of serving the community and protecting its people, where his existence is utterly devoted to loyalty and duty to his village. Precisely, this devotion to duty and loyalty renders his tragic flaw, that being his idealism. Similarly, Hamlet is also troubled by not completing his duty to his father by revenging him, thus he feels guilty and disloyal. Hamlet is in awe when Fortinbras shows strong devotion to duty and loyalty; likewise, Itachi holds in high regard those who are loyal and devoted

like his friend Shisui. In both Elizabethan and Japanese society, loyalty and duty are deemed as highly noble pursuits that mark your benevolence and heroism, but each of those qualities accompanies piece to the tragic flaws, the hesitation of Hamlet, and the idealism of Itachi. Itachi's tragic flaws whether internal or external depend on one another. He is an idealist, and because of that his sense of duty is manipulated by Danzo, the chief of police, who presents him with a false dichotomy—either he will kill his entire clan who plots a coup or a civil war will break out. Itachi chooses the first thinking it is the lesser evil, being ignorant of other choices, thus presenting a limitation in thought due to his idealism.

The tragic hero in anime is devoted to a higher sense of purpose, which results in temporal and perhaps deliberate unawareness of the external and internal forces that cause the downfall. As Itachi through his development in the series slowly realizes that his actions are morally ambiguous; hence he becomes aware of his internal flaw, we as an audience start to shift our feelings from contempt towards sympathy. Shakespearean tragic heroes are also self-reflective of their tragic flaws but are incapable of controlling them. As he tells his brother Sasuke, “I’ve always liked to you and asked you to forgive me. Deliberately keeping you at a distance by my hand. Because I didn’t want you to get caught up in any of this. But now I think that perhaps you could have changed father and mother and the rest of the Uchiha. But I want to impart at least this much truth to you. You don’t ever have to forgive me. And no matter what you do from here on out know this I will love you always” (Kishimoto. M, 2007) Therefore, in anime, the tragic hero is not necessarily someone that we sympathise with at first, he errs and commits indisputable atrocities. Yet, he is someone who is radically devoted to selflessness and self-sacrifice, and through suffering acknowledges his faults and mistakes and despite all show’s capability for humanity.

The Dichotomy of Good and Evil and the Ambiguity of Morality

From the previous chapter, we can infer that Itachi is a multifaceted figure who is neither a villain nor quite a hero. He operates within the realm of a hero system in the Naruto world, however much differently than the epic protagonists of the story, simply because he is the tragic hero. Through his morally dubious behaviours, he subverts the heroic paradigm of absolutely good or absolutely evil, confusing us, the viewer. To examine what confuses the viewer when he tries to categorise Itachi in the realm of good or evil, a closer look should be put into his intentions and actions.

A starting point should be Klapp’s (1954, p. 57) definition of the hero “Heroes may be defined as personages, real or imaginary, who are admired because they stand out from others by supposed unusual merits or attainments. Because the hero exceeds in a striking way the standards required of ordinary group members, as has been said, he is a supernatural deviant, his courage, self-abnegation, devotion, and prowess being regarded as amazing and beyond the call of duty”. Itachi perfectly follows this definition if we do not dwell on the morality of his deeds. In the Shinobi world your devotion to the community and peace is the highest ideal, so slaughtering your entire clan and your family who plans to start a civil war that will annihilate most of the village, seems like a tough but necessary choice. We can in that sense regard Itachi

as a follower of the utilitarian principle as Cahn and Markie (2011) describe it “Utilitarianism suggests that we ought to consider the totality of consequences of a policy or action, it focuses on the consequences for all persons impacted by an action”. The hero, ultimately, does what is necessary for the benefit of the masses, which makes any deed morally acceptable.

Much of the same could be said about Shakespeare’s Brutus, who for the greater good, the survival of Rome, plots and executes the assassination of Ceasar. “The murder in his eyes is purely preventative, designed to prevent the commonwealth from the kind of person Ceasar is likely to become.... In Brutus only a superior love of his country made him slay his dearest friend” (Schanzer, 1955). However, in both the play and the anime, the audience in the end is simply left with the imperative, of what would be like, if slaughter had not been an option. Precisely this is what makes the heroes morally ambiguous. Through the Kantian words of the second categorical imperative “so act as to treat humanity, whether in your own person or in that of any other, in every case as an end and never as merely a means” (Kant et al., 1998).

Both characters exist in a complex moral landscape that defies simplistic categorization as purely good or evil. Brutus possesses political shrewdness and practical wisdom that aligns with the notion that Itachi, too, operates with a strategic and utilitarian mindset. These characters occupy a grey area between good and evil, and that’s what draws us to them. We can see the nobility in their intentions, their sense of responsibility, and their self-sacrifice. However, their actions also raise ethical questions about the means they employ to achieve their ends. This moral complexity challenges us to question the conventional notions of heroism and villainy. In the end, Itachi and Brutus force us to confront the consequences of their choices and ponder whether the ends can truly justify the means, in line with Kant’s imperative to treat humanity as an end and never merely as a means. This internal moral conflict is what makes these characters so compelling and leaves us pondering their actions long after their stories have unfolded.

Anger as a Man’s Emotion in Anime and the Role of Revenge

In many anime series, particularly those with action, adventure, or dramatic themes, male characters often exhibit strong emotions of anger. This portrayal aligns with the findings in a study (Wilkowski B. M., 2012) that anger can be understood as a personal emotional response that often arises in reaction to provocation. On the other hand, revenge entails the desire to engage in aggressive actions directed at those who provoked us. Much like many of Shakespeare’s male characters. This portrayal of male anger serves several storytelling purposes in anime.

Anger is frequently used in anime to develop male characters. It can be a driving force behind their actions, motivations, and personal growth. A male protagonist might become determined to improve his skills or seek revenge after experiencing a traumatic event that triggers his anger. Such is the case of Itachi Uchiha’s childhood best friend’s suicide. At that moment, he awakens a power. This anger-driven power is a core attribute in the anime to every Uchiha clan member. One could say that they’re solely anger-fuelled characters.

In many anime narratives, male characters resolve conflicts through intense battles or confrontations fuelled by their anger. This can create visually engaging and action-packed sequences that captivate the audience. A very popular scene comparison could be made between any scene where Itachi's brother Sasuke is involved and Hamlet Act III: Scene IV. In the anime, Sasuke confronts his brother, Itachi, for killing their clan. Out of pure anger, Sasuke's mind is focused on only one thing - to avenge his clan. He succeeds in this through the sheer power of anger. Correspondingly, Hamlet, also out of pure anger, manages to kill Polonius during a heated argument with Gertrude.

Revenge is also a recurring theme in anime, and it often intertwines with male characters' emotions, including anger. Many anime series feature male protagonists who are driven by a desire for revenge. They may have suffered personal losses, injustices, or betrayals that fuel their need to confront those who wronged them. This vengeful motivation can lead to complex character arcs and narrative development. Such is Lear's revenge towards his daughters. Lear is hurt and mad, and from pain and anger often comes revenge. Lear curses his daughters as an act of revenge. And from our knowledge, we know that cursing is one way Shakespeare conveys revenge in his works. Itachi, on the other hand, despite all of the mishaps he had to go through, is still not seeking revenge. He remains composed throughout the series and wins us by sheer stoicism. Itachi's stoicism aligns with the fact that Stoic philosophy emphasizes self-discipline and rationality. (Worth Jr., Peter, 2014) By choosing not to seek revenge, he demonstrates the Stoic ideal of focusing on inner virtue and ethical principles rather than succumbing to destructive emotions.

Moreover, anime often explores the moral implications of seeking revenge. Male characters may grapple with questions of morality, responsibility, and the consequences of their actions. This moral ambiguity adds depth to the storytelling and invites the audience to reflect on the complexities of revenge. In *Naruto*, Itachi experiences moral ambiguity after murdering his clan. Moral ambiguity also plays a significant role in Shakespeare. Hamlet is a clean-cut example. Throughout the play, he knows what he wants but doesn't fully commit because of his lack of fortitude.

The Importance of Tragic Heroes in Storytelling

In the essay "Shakespeare's Tragic Heroes: Victims of Passio" (Shane O'Hara), the author explores the idea that Shakespeare's tragic heroes are driven to their downfalls by overpowering passions rather than a single, easily defined tragic flaw. O'Hara critiques various interpretations put forth by critics throughout history, such as the idea that honour or pride alone is responsible for the tragic heroes' actions. Instead, O'Hara argues that the tragic heroes in Shakespeare's plays are victims of their intense emotions, particularly grief, anger, and other forms of passion. This is typically related to their character traits and decisions, such as Macbeth's ambition or Hamlet's indecision.

Holderness discusses A. C. Bradley's interpretation of Shakespearean tragedy (Holderness G., 1989), emphasizing the fatal imperfection or error within the character, which leads to the hero's downfall. Bradley's approach highlights the internal

conflicts and contradictions within the tragic hero's character. In the realm of *Naruto*, Itachi possesses many tragic hero attributes. He's noble, virtuous, and an exceptionally skilled ninja, showing extraordinary talent and dedication. Like Shakespearean tragic heroes, Itachi is also often admired by both other characters and the audience. However, anime also explores the concept of the tragic hero, albeit in a different cultural and narrative context. Tragic heroes in anime may face internal conflicts, personal demons, or dilemmas that lead to their downfall. These conflicts may stem from their past, their ambitions, or the burdens they carry. As with Shakespearean tragic heroes, anime characters' flaws or errors play a crucial role in shaping the narrative.

The cultural and historical contexts of Shakespearean plays and anime differ significantly. Shakespearean tragedies are rooted in Elizabethan and Jacobean England, while anime draws from Japanese culture and a global audience. These cultural contexts influence the portrayal and development of tragic heroes.

Both mediums offer moral lessons through the experiences of their tragic heroes. Whether it's Shakespearean plays cautioning against unchecked ambition or anime highlighting the consequences of past actions, audiences are encouraged to reflect on ethical dilemmas.

Conclusion

In conclusion, our comparative analysis of the tragic hero archetype in modern anime, exemplified by Itachi Uchiha, and Shakespearean tragedy has unveiled profound insights into the complexities of character, morality, and storytelling. We began by exploring the concept of the tragic flaw, highlighting the distinctions between Aristotle's emphasis on plot and A.C. Bradley's focus on internal character traits. Itachi Uchiha encapsulates both dimensions of the tragic flaw, wrestling with external circumstances and internal idealism, mirroring the multifaceted nature of Shakespearean tragic heroes. Delving into the dichotomy of good and evil and the ambiguity of morality, we found that characters like Itachi and Brutus challenge conventional notions of heroism and villainy. They exist in moral grey areas, prompting us to question the ethics of their actions and the consequences of their choices. This internal moral conflict compels us to reevaluate our understanding of heroism in both anime and Shakespearean drama. Exploring anger as a prevalent emotion in male anime characters, intertwined with the theme of revenge, revealed the role of these emotions in character development and narrative progression. Itachi's stoicism and refusal to seek revenge reflect a commitment to inner virtue and ethical principles, aligning with Stoic philosophy. In contrast, Shakespearean characters like Hamlet grapple with revenge's destructive consequences, offering a rich exploration of human emotions and moral choices. Lastly, we underscored the importance of tragic heroes in storytelling, drawing parallels between Shakespearean classics and contemporary anime. Both mediums use tragic heroes to convey moral lessons and explore ethical dilemmas, despite their cultural and historical differences. These characters resonate with audiences, inviting introspection on character, morality, and the consequences of choices. In essence, our analysis demonstrates the enduring

relevance of the tragic hero archetype in shaping narratives and challenging our perceptions of heroism. Itachi Uchiha, like Shakespearean heroes, stands as a testament to the power of complex characters, offering a profound exploration of human nature, flaws, and ethical dilemmas. These characters continue to captivate, inspire, and leave a lasting impact on our understanding of storytelling and the human condition.

Bibliography

- Are Shakespeare's tragic heroes "fatally flawed"?* Discuss on JSTOR. (n.d.). <http://www.jstor.org/stable/41556463>
- Aristotle. (1988). *The Poetics of Aristotle*. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA13614552>
- Cahn, S. M., & Markie, P. J. (2011). *Ethics: History, theory, and contemporary issues*. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BB07954360>
- Herford, C. H., & Bradley, A. (1906). Shakespearean Tragedy. Lectures on Hamlet, Othello, King Lear, Macbeth. *Modern Language Review*, 1(2), 128. <https://doi.org/10.2307/3713759>
- Kant, I., Gregor, M., & Korsgaard, C. M. (1998). *Immanuel Kant: Groundwork of the Metaphysics of Morals*. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511809590>
- Kishimoto, M. (2007). *Itachi telling his brother Sasuke how much he loves him* (episode 339). Klapp, O. E. (1954). Heroes, villains and fools, as agents of social control. *American Sociological Review*, 19(1), 56. <https://doi.org/10.2307/2088173>
- Schanzer, E. (1955). The Tragedy of Shakespeare's Brutus. *ELH*, 22(1), 1. <https://doi.org/10.2307/2872001>
- Wilkowski, B. M., Hartung, C. M., Crowe, S., & Chai, C. A. (2012). Men don't just get mad; they get even: Revenge but not anger mediates gender differences in physical aggression. *Journal of Research in Personality*, 46(5), 546–555. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2012.06.001>
- Worth Jr, Peter. (2014). *Stoic Philosophy: Its Origins and Influence*. 10.12966/jspr.11.01.2014. O'Hara, S. (n.d.). *Shakespeare's tragic heroes: Victims of passion. Shakespeare's Tragic Heroes: Victims of Passion*. https://www.southeastern.edu/acad_research/programs/writing_center/pick/backissue/volume30/assets/ohara.pdf

Ивана Илиевска и Марија Спасиќ

Институт за безбедност, одбрана и мир, Филозофски факултет, УКИМ – Скопје

Заштита на информациите како извор на знаење од различни видови и форми на загрозување

Abstract: Information is inherent to humans and as such, they exist within human knowledge of relevant elements in the environment. They are data that is organized and processed in such a way that it has meaning for the recipient. Information undoubtedly represents power in the hands of the one who possesses it, if it is from reliable sources, properly processed and used at the right time and in the right place. Unfortunately, the information infrastructure can be exposed to harmful influences of a different nature that can directly or indirectly threaten its functionality. Hence, in order to achieve an appropriate level of security, it is necessary to create an information security system that will ensure the confidentiality, integrity, and availability of information, regardless of its form - electronic, printed or any other form, through appropriate storage, processing, and transmission of the same. This will be achieved by the application of appropriate policies, education and training of the staff, increasing awareness of this issue, as well as the application of appropriate technologies. Hence, the purpose of this research is to obtain in-depth knowledge about the protection of information as a source of knowledge, from all types and forms of threats through analysis. In addition to the qualitative analysis of relevant theoretical sources, for the purposes of this research, as a basic methodological procedure, the method of content analysis will be used, and as methodological procedures for analysis and interpretation of data, the method of induction and deduction and the method of comparative analysis.

Keywords: information, data, threats, security, information security

Вовед

Прашањата коишто се поврзуваат со информациите, отсекогаш привлекувале особено внимание како кај стручната, така и кај пошироката јавност. Информациите претставуваат неопходност, практично нема област каде информации-те како извор на знаење немаат примена.

Развојот и употребата на информациите, покрај придобивките, носат и одредени ризици, во случај на загрозување на нивната доверливост, интегритет и достапност, а со тоа и загрозување на нивната безбедност. Загрозувањата кои потекнуваат од природните непогоди, грешките во софтверот и од активности-

те на човекот, секојдневно се интензивираат и оттука се јавува и потребата за имплементација на систем кој преку мерки и активности за заштита ќе обезбеди безбедност на информациите.

Значењето на безбедноста на информациите може да се согледа во влијанието кое информациите го имаат врз процесот на планирање, насочување и давање на правец за развој на стратегии во една организација, како и врз процесот на донесување на одлуки. Без точна и квалитетна информација, не може навремено и брзо да се одговори на промените и предизвиците, а со тоа не може и да се остварат претходно поставените цели.

Целта на овој труд е да укаже на опасноста од загрозувањата кои се насочени кон нарушување на безбедноста на информациите, и да ја потенцира потребата од практична имплементација на соодветни мерки за заштита на безбедноста на информациите во сите институции и организации.

Поим и значење на информацијата

Поимот информација има латинско потекло (*Informatio* - поим, претстава, сознание) и употребата на информацијата во антиката ни покажува дека таа е користена во смисла на можностите за креирање (формирање) на нови знаења.¹

Во секојдневниот живот постојано се среќаваме со поимот информација, всушност информациите се насекаде околу нас и претставуваат секојдневна потреба за непречено функционирање на општеството. Токму водење на современиот начин на живот наметнува потреба од брза и точна размена на информации. Таа е дел од човековото постоење и егзистирање, и клучна за неговиот опстанок. Од таа причина, во стручната и научна литература има широка лепеза на дефиниции од најразлични автори кои настојуваат сеопфатно да го дефинираат поимот информација во зависност од нивните истражувачки интереси и цели.

Според Поповска, информација е ново знаење кое влијае на корисникот за да го промени своето однесување или му користи за да оствари некоја цел или за да реши некоја задача.² Додека пак според дефиниција на Јелушиќ, информацијата може да се дефинира како квалитативен фактор кој ги одредува параметрите на системот и влијанието што тој систем го има врз друг систем.³ Оттука, информацијата е релевантна вест само кога носи знаење на корисникот за да може да го промени неговото однесување, став, мислење и да реши некоја задача.⁴

1 Horić, Andrea, *Informacija - Povijest jednog pojma - O Capurrovom razumijevanju pojma informacije* (Zagreb: Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 2007), 1.

2 Поповска, Златка, *Управување со системите* (Скопје: Економски факултет, 2006), 112.

3 Jelušić, Frane, *Informacije i komunikacije* (Zagreb: Fakultet prometnih znanosti, 1999), 3.

4 Поповска, *Управување со системите...*, 111-112.

Иако наидуваме на различни обиди за дефинирање и дефиниции за поимот информација, сепак може да дојдеме до констатација дека во дефинирањето на информациите преовладуваат поимите кои се заеднички за поимот информација, а тоа се: извор на знаење, сознание, новост, пренесување на знаење, намалување на неизвесноста и сл.

Информацијата несомнено е синоним на знаењето и таа е пошироката основа на организираноста, на среденоста и на поврзаноста на деловите во системот, т.е. таа се идентификува со знаењето кое некој го употребува за да оствари одредена цел. Располагањето со навремена, со точна и со издржана информација значи остварување на зацртаната цел, односно вистинската информација ако се искористи во вистинско време и на вистински начин тогаш таа може да биде најсилно оружје во рацете на тој што ја поседува. Со други зборови, постоењето на вистинска и на брза информација значи дека планираните задачи ќе се реализираат во целост и дека информацијата како своевиден податок за одредена состојба, селектирана, анализирана и интерпретирана ќе го има главниот збор при донесување на одредени одлуки. Значи, од информирањето, односно од неинформирањето во голема мера зависи ефикасноста на процесот на планирање. Оттука, не е сеедно каква информација ќе биде пласирана во одредена институција, ниту е небитен одговорот како соодветната институција откако ќе ја добие потребната информација ќе се однесува и како ќе ја искористи истата затоа што од овие претпоставки во голема мера зависи и одлуката за функционирањето на самата институција.⁵

Организациите ги класифицираат информациите на различни начини со цел различно да управуваат аспекти на нивното ракување, како што се етикетање (дали заглавјата, подножјата и водените жигови специфицираат како треба да се постапува), дистрибуција (кој може да го види), дуплирање (како се направени копии и ракувани), ослободување (како се обезбедува на надворешни лица), складирање (каде и што се чува), шифрирање (ако е потребно), отстранување (без разлика дали е распарчено или избришано) и методи на преносот (како што се е-пошта, факс, печатење и пошта).⁶

Во рамките на истражувањето на поимот информација, од исклучителна важност е да се дефинира и поимот информациски систем. Информацискиот систем се состои од поврзани компоненти кои функционираат како целина и се способни да добиваат, обработуваат, чуваат и дистрибуираат информации.

Класифицирани информации

На 123-та седница на Собранието на Република Северна Македонија, одржана на 27.12.2019 година, усвоен е новиот Закон за класифицирани информации.

⁵ Кековиќ, Зоран и др., *Планирање и процена на ризик – во функција на заштита на лица, имот и работење* (Скопје: Комора на Република Македонија за приватно обезбедување, 2016), 32-33.

⁶ Rhodes-Ousley, Mark, *Information Security* (New York: McGraw-Hill Companies, 2013), 4.

Законот е објавен во „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 275/2019 и истиот влезе во сила на 3 јануари 2020 година.

Според членот 6 од наведениот/споменетиот закон, класифицирана информација е информација од делокругот на работа на орган на државната и локалната власт основан согласно со Уставот на Република Северна Македонија и со закон, правно лице основано од Републиката или од општините, градот Скопје и општините во градот Скопје или други правни лица којашто се однесува на јавната безбедност, одбраната, надворешните работи или безбедносни или разузнавачки активности на државата која согласно со закон мора да се заштити од неовластен пристап и е обележана со соодветен степен на класификација согласно со Законот за класифицирани информации(*) („Службен весник на РСМ“, бр. 275/19). Класифицирани информации може да претставуваат и документи, технички средства, машини, опрема, односно одвоени компоненти или оружје или алати што се произведени или се во процес на производство, како и доверливите пронајдоци што се однесуваат на одбраната и се од интерес на безбедноста на државата.⁷

Дистинкција помеѓу термините податок и информација

Иако термините податок и информација се меѓусебно поврзани и се испреплетуваат, сепак тие не се синоними и од исклучителна важност е да се прави дистинкција помеѓу нив. За таа цел ќе бидат презентирани следниве дефиниции.

Поимот податок се поврзува со знаци или со физички симболи, физичко обликување на информацијата било да е во облик на слики, звуци, вкусови, мириси и сè останато што прифаќаат човековите сетила. Може да се каже дека податоците „носат“ информација. Обично се кажува дека податокот не е информација, односно дека претставува сиров факт, додека обработениот и сре-

Слика бр.1. Процес на добивање на информација

⁷ „Закон за класифицирани информации“, Службен весник на Република Северна Македонија, бр. 275 (2019), член 6., преземено на 28.8.2023, https://www.dbki.gov.mk/files/pdf_files/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%20%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%D0%9C%D0%9A%202019.pdf.

ден податок може да претставува информација.⁸

Додека пак, информациите се податоци кои се обработени во форма која е значајна за примачот која е од вистинска или согледана вредност во тековните или во претстојните активности и одлуки“.⁹ Миле Павлиќ информацијата ја дефинира како протолкуван податок. Неговата дефиниција е во согласност со Шеноновата дефиниција според која информацијата е „содржина или значење на пораката“, т.е. дека информацијата е толкуван (интерпретиран) податок.¹⁰

Безбедност на информациите

Безбедноста на информациите е дефинирана како заштита на информациите и системите од неовластен пристап, употреба, откривање, нарушување, модификација или уништување со цел да се обезбеди доверливост, интегритет и достапност.¹¹

- Доверливоста: обезбедената информација да биде достапна единствено на оние кои се овластени за пристап и нема да бидат обелоденети на неовластени лица намерно или од небрежност.
- Интегритетот: сочувување на точноста и комплетноста на информацијата и на методите на процесирање. Информацискиот систем преку примена на соодветни мерки осигурува дека ќе се заштити од неовластени измени и дека содржи точни, целосни и веродостојни информации.
- Достапноста: обезбедување овластените корисници да имаат пристап до информацијата кога е потребно.¹²

Бидејќи ризикот за безбедноста на информациите не може целосно да се елиминира, целта е да се најде оптимална рамнотежа помеѓу заштитата на информациите или системот и искористувањето на достапните ресурси. Обезбедувањето ефикасна безбедност на информации бара сеопфатен пристап кој зема предвид различни области во и надвор од полето за безбедност на информациите. Овој пристап се применува во текот на целиот животен циклус на системот. Безбедноста на информациите не е статичен процес и бара континуирано следење и управување да се заштити доверливоста, интегритетот и достапноста на информациите, како и да се обезбеди новите пропусти и заканите кои се развиваат брзо да се идентификуваат и соодветно се реагира.¹³

8 Миљковиќ, Милан, *Информационе операции и обавештајни рад* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2020), 17.

9 Marjanović, Milena, Mihailović, Ivan, & Spasić, Kristina, *Strategijski menadžment* (Leskovac: Visoka Poslovna škola strukovnih studija Leskovac, 2018), 27.

10 Миљковиќ, *Информационе операции и обавештајни рад...*, 17.

11 Nieves, Michael, Dempsey, Kelley & Yan Pillitteri, Victoria, *An Introduction to Information Security* (Gaithersburg: National Institute of Standards and Technology, 2017), 7-10.

12 Угриновска, Нина, *Безбедносни мерки за заштита на лични податоци* (Скопје: Дирекција за заштита на личните податоци, Пропоинт, 2018), 46-47.

13 Nieves, Dempsey & Yan Pillitteri, *An Introduction to Information Security...*, 7-10.

Загрозување на безбедноста на информациите

Предмет на загрозување може да биде секоја вредност во информатички систем, како што се: информатичко-комуникациски систем на корпорацијата како целина; компјутери и податоци содржани во нив; податоци за деловните соработници, лични податоци за вработените, разни евиденции и бази на податоци, информатичко-комуникациска технологија, вклучувајќи ги и компјутерите и мобилните телефони, деловни и производни процеси; технологијата; вработени кои работат во организационите единици врзани за информатичко-комуникациски систем; техничко-безбедносните системи; интелектуалната сопственост и друго.¹⁴

Информатичките системи на корпорациите во денешно време се изложени на различни безбедносни закани кои го загрозуваат не само технолошкиот сегмент на деловниот субјект туку најчесто и неговата целокупна работа. Тие закани може да доаѓаат однадвор, но свој извор може да имаат и внатре во системот.¹⁵

Претераните или потценетите, често контроверзни опасности претставуваат реалност. Притоа треба да се знае дека информатичките системи се подложни на сите класични ризици, како што се оган, вода, експлозија и др., но и на специфични, како што се компромитирачко електромагнетно зрачење (*KEMZ*), високотехнолошки криминал и друго. Овие специфични ризици најчесто имаат нематеријално потекло или манифестација, така што докажувањето на нивното постоење, како и процена на можните загуби, се чини многу тешко.¹⁶

Одредена тешкотија претставува и фактот дека бројот на загрозувања кои може да ги загорзат информациите системи е практично неограничен, поради што и не може сите да се предвидат. Исто така, треба да се има предвид дека помеѓу одредени закани постои одредена меѓузависност која условува појава на една закана да иницира појава на други закани, како и зголемување на интензитетот на една автоматски да влијае и на зголемување на интензитетот на други закани. Идентификацијата на заканата бара нагласена претпазливост од проста причина што често заканата која не била идентификувана може да се покаже како катастрофална.¹⁷

Најчести закани за безбедноста на информациите се: ниската свесност за безбедносните аспекти на информациите; експанзија на користење компјутери и компјутерски мрежи; интернет и електронска пошта (e-mail); напади од хакери и од вируси; елементарни непогоди – пожар, поплава, земјотрес; и тероризам.¹⁸ Дополнително, заканата од кражба е постојана. Вредноста на инфор-

14 Бакрески, Оливер, Триван, Драган и Митевски, Сашо, *Корпоративски безбедносен систем* (Скопје: Комора на Република Македонија за обезбедување на лица и имот, 2012), 226-227.

15 Ibid.

16 Kaurin, Tanja & Anucojić, Dragan, *Bezbednost informacionih sistema* (Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“, 2021), 50-51.

17 Ibid.

18 Бакрески, Оливер и Милошевска, Тања, *Безбедноста на информациите и*

мациите се намалува кога се копираат без знаење на сопственикот. Физичката кражба може лесно да се контролира со користење на широк спектар мерки, од заклучени врати до обучен безбедносен персонал и инсталирање на алармни системи. Електронската кражба, сепак, е покомплексен проблем за управување и контрола. Кога некој краде физички предмет, загубата лесно се открива; ако воопшто има некаква важност, неговото отсуство е забележано. Кога се украдени електронски информации, злосторството не е секогаш лесно видливо. Ако крадците се паметни и внимателно ги покриваат трагите, злосторството може да остане неоткриено додека не биде предоцна. Кражбата е често преклопувачка категорија со софтверски напади, шпионажа или прекршок, изнуда на информации и компромиси за интелектуална сопственост. Хакер или друг поединечен актер може да пристапи до системот и да ги изврши повеќето од овие прекршоци со преземање на информациите на компанијата, а потоа заканувајќи се дека ќе ги објави доколку не му се плати побараната сума.¹⁹ За жал, заканите за безбедноста на информациите не се ограничени само на злонамерни надворешни актери. Една од најголемите закани се невнимателните вработени кои не ги следат безбедносните политики на својата организација.

Заканите кои се насочени кон загрозување на безбедноста на информациите различни автори ги класифицираат на различен начин. Во табелата прикажана во продолжение е претставена класификација на загрозувањата според авторите на трудот, на: загрозувања предизвикани од природни непогоди и други несреќи; загрозувања предизвикани од хардверско-софтверски грешки и загрозувања предизвикани од човечки фактор. Загрозувањата предизвикани од човечки фактор според потеклото на носителот на загрозување се делат на: внатрешни носители на загрозување или лица кои се вработени во самиот објект каде се чуваат информациите, а со нивните дејствија ја нарушуваат безбедноста на информациите; надворешни носители на загрозување или лица кои не се во работен однос со организацијата или компанијата, а со нивното влијание штетно дејствуваат врз безбедноста на информациите и комбинирани носители на загрозување, тоа се лица кои се вработени, а дејствуваат заедно со лица кои не се вработени во самиот објект каде се чуваат информациите и со тоа ги загрозуваат доверливоста, интегритетот и достапноста на информациите.

критичната инфраструктура (Скопје: Дирекција за безбедност на класифицирани информации, 2021), 140.

19 Whitman, E. Michael & Mattord J. Herbert, *Principles of Information Security* (Boston: Cengage Learning, 2016), 101.

Загрозувања предизвикани од природни непогоди и други катастрофи	Загрозувања предизвикани од хардверско-софтверски грешки	Загрозувања предизвикани од човечко влијание		
		Внатрешни носители на загрозување	Надворешни носители на загрозување	Комбинирани носители на загрозување
Земјотреси	Дефекти на информатичките уреди	Оддавање на податоци и информации	Тероризам	Оддавање на податоци и информации
Пожари	Технички грешки во системите	Саботажи	Кражби	Тероризам
Поплави	Грешки во контролните или управувачки програми	Кражба	Физички напади кон објектите во кои се чуваат информациите	Кражби
Вулкански ерупции	Грешки во апликативните програми	Проневера	Електронски напади на системите	Физички напади кон објектите во кои се чуваат информациите
Бури		Недисциплина	Сајбер напади	Електронски напади на системите
Екстремни временски услови		Нестручност		Сајбер напади
Експлозии		Замор		
		Лоша организација		

Табела бр. 1. Приказ на класификација на загрозувањата кои се насочени кон информациите

Потреба од заштита на информациите

Потребата за заштита на податоците и информациите произлегува од важ-

носта на информациите за корисникот. Како што информациите стануваат сè поважни, особено во производството, но и во сите останати сегменти од човековата активност се зголемува потребата за нивно зачувување. Посебно важните информации, кои би можеле да бидат од клучно значење за опстанокот на одредена организациска единица, се заштитени, кога се проценува дека постои ризик од нивно отуѓување или оштетување, т.е. во случај да се загрозени. Ова значи дека треба да се обезбеди достапност на информациската содржина до овластени корисници. Исто така, потребно е да се отежне или оневозможи користењето на таа содржина за луѓе за кои не е наменета.²⁰

Оттука, произлегува дека самите организации мораат во својата работа да имплементираат политики и стратегии за безбедност на информациите, во спротивност ќе го доведат во прашање својот опстанок.

Мерки за заштита на информациите како извор на знаење од различни видови и облици на загрозување

Информациите се од клучно значење за опстанокот, работењето и функционирањето на една организација, но, како и сите останати сегменти на општеството, така и информациите и информациските системи не се имуни на најразлични закани, ризици и загрозувања.

Оттука, клучните прашања што треба постојано да се поставуваат се:

- Кој би сакал пристап до нашите информации и како би можеле да ги добијат?
- Каква придобивка може да имаат од нивната употреба?
- Дали можат да ги продадат, да ги изменат, па дури и да спречат пристап на персоналот или на клиентите до нив?
- Колку е штетна загубата на податоците?
- Кој би бил ефектот врз работењето или угледот на компанијата?²¹
- Што понатаму треба да се преземе за да се постигне соодветно ниво на безбедност на информациите и информациските системи?

За постигнување соодветно ниво на безбедност потребно е да се создаде систем на информациска безбедност кој ќе обезбеди доверливост, интегритет и достапност на информациската инфраструктура, соодветно чување, обработка и пренос на податоците независно од нивната форма – електронска, печатена или некоја друга форма. Тоа ќе се постигне со примена на соодветни политики, едукација и тренинг на персоналот, зголемување на свесноста за ова прашање, како и примена на соодветни мерки и технологии.²²

20 Živković, Snežana, & Palačić, Darko, *Upravljanje bezbednošću u poslovnim organizacijama u Srbiji i Hrvatskoj – komparativna analiza* (Niš: Fakultet zaštite na radu u Nišu, 2015), 31.

21 Димовски, Злате, Бабаноски, Кире и Илијевски, Ице, *Заштита при терористички напади* (Скопје: Комора на Република Северна Македонија за приватно обезбедување, 2019), 59.

22 Бакрески и Милошевска, *Безбедноста на информациите и критичната инфраструктура...*, 142.

Мерките кои се преземаат за заштита на информациите и информациските системи, според Тања Каурин и Драган Анучојиќ може да се класифицираат на следниов начин:

- Нормативни;
- Физичко-технички;
- Логички;
- Криптографски.

Мерки со нормативен карактер, во кои спаѓаат правни мерки, организационски мерки и кадровски мерки, кои припаѓаат на категоријата нетехнички мерки. Основна карактеристика на овие мерки е што не ја деградираат работата на системот, туку, напротив, придонесуваат за зголемување на неговата достапност и продуктивност, а истовремено значително влијаат на ефикасноста на безбедноста на информациските системи. Овие мерки ја одредуваат безбедносната политика („куќен ред“), која одредува што се смета за прифатливо, а кои се санкциите за неприфатливо однесување, што им дава карактер на независен и ефективен инструмент во насока на превентивно одвраќање од незаконски активности, и воедно претставуваат најевтино и најефективно средство за спречување и откривање на бројни незаконски однесувања и активности. Нивното реализирање создава „темел“ врз кој преку примена на физичко-технички, логички и криптографски мерки безбедносниот систем ќе да се гради до неговото финализирање.²³

Физичко-технички мерки, кои можат да бидат многу ефикасни за одредени безбедносни проблеми, но вклучуваат и значителни трошоци. Нивните заеднички карактеристики се тоа што ги условуваат финансиските инвестиции пред да стапат на сила, однапред инвестирање, како и тековните трошоци за одржување. Позитивната страна се гледа во тоа што сите такви трошоци може точно да се проценат и изборот да се планира според расположливите финансиски можности.²⁴

Мерките за физичка безбедност имаат за цел да ги спречат, односно одвратат директните напади и да ги намалат потенцијалните штети и повреди.²⁵ Под физичко обезбедување се подразбира планско и координирано постапување на лицата (организирани во група/тим/одделение итн.) кои се задолжени за обезбедување на одредена личност, објект или простор, опремени со соодветна опрема и средства за таа намена, со можност да применуваат определени овластувања предвидени со закон или подзаконски прописи. Тоа може да биде организирано како надворешно (патролно, пунктовско, лична придружба и ескортно) и внатрешно обезбедување.²⁶

²³ Kaurin & Anucijic, *Bezbednost informacionih sistema...*, 53.

²⁴ Ibid, 54.

²⁵ Димовски, Бабаноски и Илијевски, *Заштита при терористички напади...*, 44.

²⁶ Илијевски, Ице, Димовски, Злате и Бабаноски, Кире, *Обезбедување лица и објекти* (Скопје: Комора на Република Северна Македонија за приватно обезбедување, 2018), 8.

Физичките мерки, опфаќаат надзор на влезно-излезни места, идентификација на посетителите и на нивното доаѓање до одредени точки, спречување незаконско и неовластено движење во работниот простор, спречување крајби и провали, интервенција во случај на пожар и други загрозувања и слично.²⁷ На тој начин, тие оневозможуваат неовластен пристап на лица кон објектот, ги чуваат предметите, средствата и ресурсите за работа, ги штитат од оштетување и уништување, придонесуваат за откривање, спречување и неутрализирање на криминалните дејства, вршат заштита на лицата кои работат или доаѓаат во објектот и се грижат за одржување на јавниот ред и мир, во и околу објектот.²⁸

Во последно време од сосема легитимни и оправдани причини, при заштитата на одредени објекти покрај физичката и механичката заштита, сè повеќе се користат разни технички средства за заштита на периметарот и внатрешните простории на објектот. Под противпровална, односно техничка заштита или како што сè почесто се нарекува, заштита од таен или насилен упад во заштитен објект или одредени простории во него, се подразбира примена на мерки кои треба да спречат, алармираат или неутрализираат секаков неовластен пристап од страна на непознати лица во него.²⁹ Во мерки за техничка заштита се вбројуваат алармните системи, различни видови заштитно осветлување, сензори за детекција на извесни физички промени во обезбедуваниот простор, затворени видеосистеми за мониторинг (Closed Circuit Television – CCTV), како и системи за контрола на пристапот со кои се регистрира влезот и излезот на сите лица во објектот.³⁰

Логичките мерки како моќни алатки имаат важна улога во обезбедување на безбедноста на информациите и информациските системи.

Идентификација и верификација, т.е. пристапот до информацискиот систем од страна на корисникот (претставување на корисникот на системот) е условен од препознавањето на корисникот од страна на информацискиот систем, односно идентификацијата на корисникот, која мора да биде позитивна. Процесот на претставување е базиран на информации кои одговараат на оние информации кои корисниците во фаза на идентификација ги обезбедуваат на системот, а кои мора да бидат идентични со информациите кои ги има системот или располага или на друг начин ги препознава и прифаќа.³¹ Процесот на верификација е всушност постапка со која корисникот може и треба да докаже дека е токму тој што тврди дека е, т.е. за да се потврди неговата автентичност. Постапката за верификација може да започне само доколку идентификацијата била позитивна, т.е. доколку информацискиот систем претходно утврдил дека корисникот кој се претставил е регистриран како легален корисник. За разлика од идентификацијата, процедурата за верификација и по-

27 Бакрески, Триван и Митевски, *Корпоративски безбедносен систем...*, 248.

28 Илијевски, Димовски и Бабаноски, *Обезбедување лица и објекти...*, 81.

29 Ibid, 102.

30 Ibid.

31 Kaurin & Anucojić, *Bezbednost informacionih sistema...*, 152.

датоците вклучени во неа се променливи и немаат јавен карактер.³²

Лозинките се моментално најевтин расположлив ресурс за контролен механизам. Општо земено, тие можат да се поделат во две категории: примарни (лозинки поврзани со корисникот) и секундарни (лозинки поврзани со заштитени ресурси). Техниката со лозинки засновани на „нешто што корисникот го знае“, во нивната оригинална форма бара од корисникот во процесот на претставување да внесе одредена серија знаци (лозинка) со кои ќе ја докаже автентичноста на својот идентитет.³³

Авторизацијата, генерално, шемата на оваа контрола е заснована на тоа што, со што и над што корисникот може да работи во информацискиот систем, што подразбира дека секој корисник мора да поседува одредена дозвола (овластување, право, привилегија) за да може да пристапи на постоечките ресурси и на нив или над нив да изврши некоја функција или комбинација на функции. Притоа, комплетната шема, од практични причини, треба да обезбеди и можност за пренос на дозволи на други субјекти, како и нивно одземање. Контролниот процес базиран на ваков механизам се нарекува авторизација.³⁴

Криптографски мерки се посебни мерки кои се преземаат за заштита на податоците, информациите и информациските системи. Суштината на криптографијата се заснова на концептот на тајно комуницирање кој подразбира, изворната информација која треба да се заштити да се трансформира во неразбирлива шифрирана информација која потоа ќе ја дешифрира примателот и пак ќе ја добие и прими истата основна изворна информација.

Според елаборацијата на Тања Каурин и на Драган Анучојиќ, криптографските мерки кои се употребуваат за заштита на информациите и информациските системи може да се класифицираат на: класични криптографски методи (кодирање и шифрирање) и модерни криптографски техники (алгоритми за шифрирање на ниво на низа на знаци, алгоритми за шифрирање на ниво на блок – блок-шифри, симетрични алгоритми и асиметрични алгоритми).³⁵

Заклучок

Од своето постоење, човекот за да опстане требало постојано да ја истражува и да ја запознае својата средина, а тие информации му овозможиле да го дознае дотогаш непознатото и да направи стремежи и начини како да ги задоволи своите основни потреби. Денес, исто така информациите како извор на знаење, претставуваат неопходност за непречено функционирање на општеството и неговите сегменти. Оттука, информациите претставуваат знаење однапред за случувањата и нештата, а истите можат да се искористат и како најсилно оружје доколку се навремени, правилно обработени и чувани во соодветни услови.

Безбедноста на информациите може да констатираме дека претставува обе-

32 Ibid.

33 Ibid, 153.

34 Ibid, 158.

35 Ibid, 164-174.

збедување на доверливост, интегритет и достапност на информациите со помош на обуки, пристапи, правила и мерки за заштита, со кои ќе се спречат најразличните видови и облици на загрозување меѓу кои и неовластен пристап, кражби и уништување на информациите.

Поради нивното значење за планирање, одлучување, раководење и непречено функционирање, информациите како такви, се мета на најразлични видови и облици на загрозување. Загрозувањата на информациите може да потекнуваат од природни непогоди и од други катастрофи, каде спаѓаат: земјотреси, пожари, поплави, експлозии и сл. Дополнително, но не и помалку важно, безбедноста на информациите може да е загрозена од хардверско-софтверски грешки. Во третата категорија на загрозувања, ги вбројуваме загрозувањата кои настануваат како резултат на влијанието на човекот. Многу често вработените во самиот објект или организација во која се чуваат информациите, намерно или ненамерно може да ја загрозат безбедноста на информациите преку оддавање на податоци и информации, недисциплина, нестручност и лоша организација. Исто така, вработените може да се јават и како комбиниран носител на загрозување, доколку соработуваат со лица кои не се вработени во објектот или во организацијата, и извршат кражба на информациите или физички, електронски и сајбер напади. Дополнително, доверливоста, интегритетот и достапноста на информациите може да бидат загрозени и само со дејствување на надворешни носители на загрозување преку терористички напад, кражба, физички, електронски и сајбер напади.

Мерките кои се преземаат за адекватна заштита на информациите се категоризираат во четири групи. Во првата категорија нормативни мерки спаѓаат правните мерки, организациските мерки и кадровските мерки кои ја одредуваат безбедносната политика за тоа што се смета за прифатливо, а кои се санкциите за неприфатливо однесување, во насока на превентивно одвраќање од незаконски активности. Втората категорија на мерки во насока на заштита на безбедноста на информациите ја сочинуваат физичко-техничките мерки, каде со помош на надзор на влезно-излезните места, идентификација на посетителите, спречување незаконско и неовластено движење во работниот простор, алармните системи, заштитно осветлување, сензори, и системите за контрола на пристапот се обезбедува заштита на информациите, без оглед на тоа во каква форма се чуваат. Третата категорија логички мерки се состои од заштита на безбедноста на информациите со помош на идентификација, верификација, лозинки и авторизација. И четвртата категорија на мерки се криптографски мерки каде се вбројуваат класични криптографски методи (кодирање и шифрирање) и модерни криптографски техники (алгоритми за шифрирање на ниво на низа на знаци, алгоритми за шифрирање на ниво на блок – блок-шифри, симетрични алгоритми и асиметрични алгоритми).

Оттука, доаѓаме до констатација дека, треба синхронизирано да се применуваат комбинација на нормативни, физичко-технички, логички и криптографски мерки, во зависност од потребата, да се надоградуваат постоечките мерки и да се настојува да се изнаоѓаат нови, за да се адаптира системот за заштита на

новото безбедносно опкружување, со цел да се создаде еден ефикасен систем кој ќе резултира со обезбедување на соодветно ниво на безбедност на информациите.

Библиографија

Бакрески, Оливер и Милошевска, Тања, Безбедноста на информациите и критичната инфраструктура (Скопје: Дирекција за безбедност на класифицирани информации, 2021).

Бакрески, Оливер, Триван, Драган и Митевски, Сашо, Корпорациски безбедносен систем (Скопје: Комора на Република Македонија за обезбедување на лица и имот, 2012).

Whitman, E. Michael & Mattord J. Herbert, *Principles of Information Security* (Boston: Cengage Learning, 2016).

Димовски, Злате, Бабаноски, Кире и Илијевски, Ице, Заштита при терористички напади (Скопје: Комора на Република Северна Македонија за приватно обезбедување, 2019).

Živkovic, Snežana, & Palačić, Darko, *Upravljanje bezbednošću u poslovnim organizacijama u Srbiji I Hrvatskoj – komparativna analiza* (Niš: Fakultet zaštite na radu u Nišu, 2015).

„Закон за класифицирани информации“, Службен весник на Република Северна Македонија, бр. 275 (2019), член 6., преземено на 28.8.2023, https://www.dbki.gov.mk/files/pdf_files/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B7%D0%B0%20%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%20%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%D0%9C%D0%9A%202019.pdf.

Илијевски, Ице, Димовски, Злате и Бабаноски, Кире, Обезбедување лица и објекти (Скопје: Комора на Република Северна Македонија за приватно обезбедување, 2018).

Jelušić, Frane, *Informacije i komunikacije* (Zagreb: Fakultet prometnih znanosti, 1999).

Kaurin, Tanja & Anucojić, Dragan, *Bezbednost informacionih sistema* (Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“, 2021).

Кековиќ, Зоран, Бакрески, Оливер, Стефаноски, Стевко и Павловиќ, Славица, Планирање и процена на ризик – во функција на заштита на лица, имот и работење (Скопје: Комора на Република Македонија за приватно обезбедување, 2016).

Marjanović, Milena, Mihailović, Ivan, & Spasić, Kristina, *Strategijski menadžment* (Leskovac: Visoka Poslovna škola strukovnih studija Leskovac, 2018).

Миљковић, Милан, Информационе операције и обавештајни рад (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2020).

Nieles, Michael, Dempsey, Kelley & Yan Pillitteri, Victoria, *An Introduction to*

Information Security (Gaithersburg: National Institute of Standards and Technology, 2017), 7-10.

Поповска, Златка, *Управување со системите* (Скопје: Економски факултет, 2006).

Rhodes-Ousley, Mark, *Information Security* (New York: McGraw-Hill Companies, 2013).

Угриновска, Нина, *Безбедносни мерки за заштита на лични податоци* (Скопје: Дирекција за заштита на личните податоци, Пропоинт, 2018).

Horić, Andrea, *Informacija - Povijest jednog pojma - O Capurrovom razumijevanju pojma informacije* (Zagreb: Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 2007).

Верица Шарац

Институт за историја, Филозофски факултет

Ментор: Далибор Јовановски

Вилијам Гледстон и Балканот – политички интерес, прагма и симпатија

Abstract: “It is all listlessness, decay, and stagnation... God seems to be nowhere there”¹ – this is how the British politician William Gladstone spoke about the Ottoman Empire, prompted by his trip to Albania in 1859. His views toward the enslaved Balkans will be the primary focus of this paper, along with his perspectives on Ottoman Macedonia. We will concentrate on his political activities in the Balkans, examining the interventions and support he provided to the Balkan states during the Eastern Crisis, the Batak massacres, and the Eastern Rumelia crisis. The focal point of this investigation revolves around Gladstone’s political engagements in the Balkans, scrutinizing his interventions and support rendered to the Balkan states during pivotal events such as the Eastern Crisis, the Batak massacres, and the Eastern Rumelia crisis. Moreover, the paper aims to elucidate Gladstone’s political actions that deviated from the prevailing British politics of that era. While the British government advocated for the preservation of the Ottoman Empire, Gladstone, in stark contrast, championed an opposing stance. The paper endeavours to unravel the motivations behind his contrarian position. In the exploration of William Gladstone’s multifaceted role, emphasis will be placed on his public addresses and rallies across Great Britain, along with his speeches in the British Parliament. This analysis seeks to unveil the intersectionality of Gladstone’s theological doctrines and political ideology, providing a comprehensive understanding of the driving forces behind his activities. Of particular significance to Macedonia is Gladstone’s renowned statement concerning the region, a facet that will be intricately examined in this paper. The objective is to shed light on the intent and implications of his proclamation, thereby enriching our comprehension of the profound impact this British politician had on the geopolitical landscape.

Keywords: William Gladstone; Macedonia; Balkans; Ottoman Empire

Вилијам Гледстон (1809 – 1898) е британски политичар, министер и премиер. Гледстон потекнувал од угледна шкотска фамилија. Своето образование го започнал во училиштето кое било изградено од страна на неговиот татко, а подоцна продолжил со школување на Колеџот Итон.² Неговиот избор за ко-

1 Mathew, Henry C. G., *Gladstone 1809-1898* (Oxford University Press, 1997), 167.

2 Англиска приватна школа за момчиња, која ја изградил во 1440 година кралот

лец не бил случаен. Имено, во тој период Итон бил расадник на идните политичари, неговата традиција како расадник на врвни британски политичари е присутна и денес. Оттука, имајќи го предвид потеклото на Гледстон се наговестувало дека тој бил потготвуван да стане иден политичар во Британија. Токму во овој период од својот живот Вилијам Гледстон ја развива својата љубов кон Грција и хеленизмот воопшто, а тоа во иднина ќе се покаже како решавачко, не само за неговиот однос кон Грција, туку и кон целиот Балкан. Уште за време на своето школување во Итон, Гледстон почнал да го зголемува својот интерес за политика. Негов идол во тој период бил Џорџ Канинг, што ќе одигра улога во формирањето на ставовите на Вилијам. Во 1828 година, Гледстон ги продолжил своите студии на Оксфорд, каде изучувал класични студии и математика. За време на своето студирање се истакнувал со големи вештини за говорништво, како и со активно учество во разни студентски здруженија. Своето прво обраќање до слушателите го имал во студентскиот дебатен клуб, каде јасно ја критикувал изборната реформа. Па така, за неговата способност и талент се слушнало и надвор од сидовите на Универзитетот.³ Оттука, имајќи предвид како и каде се образувал Гледстон може слободно да заклучиме дека политичката кариера на Гледстон, која започнала во 1832 година, била под силно влијание на неговото образование на Итон и на Оксфорд.

За првпат, Гледстон влегол во Парламентот на Британија со свои дваесет и три години. Неретко знаел да се истакне со своите говори, а за него се сметало дека е чистокрвен Троевец. Во 1834 година, станува асистент на министер. Опозициските години во Парламентот ги користел за усовршување на своите способности. Неговите говори биле совршено смислени и разбирливи за самите слушатели.

Должноста министер за финансии во британската влада, Гледстон ја извршувал од периодот од 1852 до 1855 и од 1859 до 1866 година. Една година по завршувањето на функцијата министер, бил избран за претседател на Либералната партија. Меѓу првите најзначајни години за Гледстон била 1868 година кога бил избран за премиер. Во текот на својот прв мандат успеал да воведо новитети во британското секојдневие: отцепување на Ирската протестантска црква од државата, тајно гласање на изборите и реформи во законодавството и образованието. После својот прв мандат и покрај сите падови ќе успее уште трипати да стане премиер на Велика Британија.

Кога се говори за Вилијам Гледстон, неправедно би било да не се споменат неговите лични и верски ставови. За голем дел од британските, но и за светските историчари тој бил голем фанатик на слободата и на националните движења. Во британската историографија, Гледстон речиси секогаш е прикажуван како борец за либералните и националните идеи, особено во Италија, Ирска, Грција и во Подунавското Кнежевство.⁴

Хенри VI.

3 Јовановић, Слободан, *Гледстон* (Белград: Југоисток, 1938), 8.

4 Keith A. P. Sandiford, "W. E. Gladstone and Liberal-Nationalist Movement", *Albion: A*

За Гледстон, националната слобода не е природно право, напротив, таа треба да се заработи. Бил вљубеник во хеленските и во латинските класици, како и во богословските писатели. За Гледстон верата била во кохезија со образованието, па оттука, својот ум го хранел со читање на Библијата, Омир, Болтер и Данте. Најмногу се занимавал со западноевропската религија, а другите религии не му биле во интерес.⁵

Нашиот главен лик – Вилијам Гледстон, за балканските држави во своите говори велел дека со турското освојување стагнацијата за нив била неизбежна. Напоменувал дека турската власт за словенските народи била клучна за неуспехот. Сметајќи ги Османлиите како недоволно напредни да раководат со духот и културата на балканските народи, Гледстон тежнеел кон нивно протерување.

Гледстон и симпатиите кон Грција

За време на Големата источна криза, Вилијам Гледстон во буквална смисла на зборот станал гласник на поробените народина Балканот. Тој се обидува да ја всади мислата кај јавноста за ситуацијата во која се наоѓаат балканските народи, како преку своите говори во Парламентот, така и преку својата книга *Bulgarian Horrors and the Question of the East* и митинзите одржувани во Велика Британија.⁶ Според неговите сфаќања, Османлиите со своето доаѓање на Балканот не само што направиле стагнација во развојот на словенските народи, туку и успеале да ги повлечат во надолна линија.⁷ Потврда за неговите ставови е неговата изјава - „Јас Гледстон, цврсто верував дека Европа, како производ на христијанскиот морализам и хеленската дисциплина, беше културниот центар на земјата.“⁸

Политичкото делување на Гледстон во тој период и политиката на Велика Британија се разликувале. Додека британската влада се борела за зачувување на Османлиската Империја, Вилијам Гледстон со сите сили сакал да го издејствува сосема спротивното. Причината за овие различни политики лежи во желбата на Британија да ја зачува својата позиција на Блискиот Исток, па оттука да се зачува Азиска Турција, која Британците никогаш не би дозволиле да падне во рацете на Русија. Додека пак, идејата на Гледстон била да се ослободи светот од варварите Турци и зачеток на национализмот на Балканот. Во оваа таканаречена идеолошка војна, од една страна Вилијам Гледстон, а од друга османлиската влада, Гледстон имал предност. Османлиските власти биле целосно неспремни за искусните британски пропаганди, па така, нивната доминација во овој сегмент не постоела.

Quarterly Journal Concerned with British Studies, Vol13/1 (1981), 27.

⁵ Јовановиќ, *Гледстон*, 11.

⁶ Книгата била издадена во 1876 година, а нејзина главна задача била да створи симпатии кон бугарскиот и кон јужнословенскиот народ.

⁷ Milojković – Djurić, Jelena, *Gladstone's Role during the Great Eastern Crisis* (Belgrade: SANU, 2012), 336.

⁸ Hammond, John. L., *Gladstone and the Irish Nation* (Oxford: Oxford University Press, 1938), 49

Воодушевен од грчкиот хеленизам, наклонетоста на Гледстон кон Грција не е изненадувачка. Поддршката за грчкиот народ ја оправдувал во објаснувањето дека неморално е културално инфериорната раса (Османлиите) да врши доминација над супериорната (Грците). Со добивањето на грчката независност во 1832 година, Атина воопшто не била задоволна, а причината лежи во тоа што голем дел од грчкото население не влегло во составот на независна Грција. За да ги исполни своите желби, Грција ќе бара помош од оние чиј збор се слушал. Меѓутоа, во 1862 година, страста кон грчкиот народ спласнала. Имено, тој сметал дека на Грција ѝ недостига еден италијански Кавур, кој ќе го води ослободувањето на својата земја. Истата таа година Грција била зафатена од кризна состојба и од државен удар. Што се однесува до посветеноста на Гледстон кон Грција, може да се спомене и неговата посета, односно мисија, на Јонските Острови. Имено, британската кралица Викторија, после барањата од Островите да се спојат со грчката држава, го испратила Гледстон да ги посети и да собере доволно информации. Овие информации би ја утврдиле состојбата на Островите, раководењето и причината за незадоволството на населението. Од неговата посета во 1858 година, Гледстон забележал примитивна состојба на водечките институции, корупција и непостоечка политичка стабилност. Гледстон за ваквата состојба изјавил дека Островите покажуваат симптоми на хронична болест за која не може да се најде лек.⁹ Тој верувал дека должноста на Англија, како сила чија контрола над Островите ѝ е доверена, е должна да се грижи за истите. Загрижен од нестабилноста во самата матица, Гледстон створил став кој бил против спојувањето на Грција со Островите. Според него, идејно решение би било спроведување реформа во Островите, која би ги решила проблемите и смирила страстите кај населението. Сè до 1862 година, Гледстон не го поддржал спојувањето на Јонските Острови со својата матица, со појаснување дека грчката власт не е доволно стабилна да владее и раководи со нив.

Поддршката на Гледстон кон Грција се зголемила откако се уверил дека Грците се способни да управуваат сами со себе под водство на данскиот владетел, избран од Палмерстон во 1863 година. За време на Критската криза, 1868-1869, Гледстон сфатил дека прашањето за грчката независност не е така едноставно и неопходна е европска соработка за остварување на целите.¹⁰ Неговата вложеност кон грчкото прашање не била стабилна. Во текот на 60-тите години од XIX век, поддршката била на стаклени нозе. Во 1875 година, Гледстон напишал статија со наслов „Хеленскиот фактор во Источниот проблем“ во издание на Современ поглед. Целта на овој труд била да се отвори расправа за иднината на хеленските поданици на Портата и нивото историско минато. Но, веќе во 1878 година заземал цврст хеленски став во однос на Источното пра-

9 S. E. Tsitsonis, «An unpublished report (1858) by W. E. Gladstone on the political situation and administrative system in the seven islands (1815-1858)», *Balkan Studies*, Vol. 21 No. 2 (1980), 292.

10 Sandiford, «W. E. Gladstone», 28.

шање. Имено, Атина не била задоволна ниту од Берлинскиот конгрес, па барала помош од Лондон. Иако англиската влада не помислувала да ѝ пружи поддршка на Атина, Гледстон заедно со сер Чарлс Дилк му ветиле помош на грчкиот амбасадор остварување на членот 24 од Берлинскиот конгрес. Кога во 1880 година, Гледстон станал премиер надежите на Грција се зголемиле. Знаејќи за наклоноста негова кон хеленизмот, Атина ги зголемила своите барања. Се случила и една средба помеѓу грчкиот крал Георгиос и Вилијам Гледстон во Лондон. Времето за ваква средба било погодно. Имено, големите сили веќе се подготвувале за конференција за решавање на грчко-османлискиот граничен проблем.¹¹ Оттука, ветувањата за англиска поддршка што му ги дал Гледстон на кралот, ги задоволиле нивните очекувања. Уште една значајна помош за Грција Гледстон пружил во 1880 година. Имено, се чинело дека Османлиската Империја нема намера да го исполни договорот од Берлин, па со цел да ги поттикне на истото, Гледстон предложил окупација на Смирна од англиска флота. Идејата била да се оштети еден од најголемите приходи на Империјата – пристаништето.¹² И покрај симпатиите на Гледстон кон Атина, притисокот од другите големи сили бил голем. Атинската влада честопати била предупредувана дека мора да ги смири своите аспирации и да почека за остварување на истите. Гледстон ја замолил Грција да се воздржува за да не ја загуби англиската поддршка. Таа загуба на поддршка и се случила. Смената на Владата на Англија и доаѓањето на Гледстон повторно на чело, предизвикало воодушевување кај Грција. Меѓутоа, изненадувачки на нив, Гледстон имал други планови. Тој ги оладил своите симпатии кон грчките аспирации и се фокусираше на желбите на Бугарија.¹³ За грчката опседнатост со Гледстон, говори и овој податок. Имено, како знак на благодарност за територијалното проширување во 1881 година, односно земањето на Тесалија од грчка страна, Атинскиот универзитет решил да направи статуа за Гледстон. Иако статуата била готова уште во 1885 година, својот прв приказ за јавноста го чекала до 1990 година. Причината за ова е грчкото чувство на предавство заради наклоноста на Гледстон за време на Источнорумелиската криза кон Бугарија.¹⁴ Грција во тој момент не прифаќала дека Големите сили секогаш своите акции ги изедначуваат со своите потреби. Па, оттука, во тој момент на Англија, но и на Франција, Грција им создавала само проблеми. Во прилог предлогот на Националниот универзитет за подигање на статуа на филхеленот – Вилијам Гледстон.¹⁵

11 Јовановски, Далибор, *Грчката балканска политика и Македонија* (Скопје: Бато и Дивајн, 2005), 190.

12 Ibid, 200.

13 Јовановски, Далибор, *Харилаос Трикупис и Македонија* (Скопје: Бато и Дивајн, 2020), 187.

14 Ibid, 186.

15 Unveiling of the statue of William Gladstone at the Propylaea of the University of Athens, NKUA e stories, <https://estories.uoa.gr/en/statue-william-gladstone>.

Прословенската политика на Гледстон

Панславизмот како идеолошки непријател на Велика Британија е незамисливо да се напише до името на еден од највлијателните личности во политичкиот живот на Британија. Како закана за интересите на Англија, руската политика кон Балканското, под закрила на христијанството ѝ пречела на Владата од Лондон. Но, за Гледстон тоа не било случај кој не се согласувал со панславизмот, но немал ништо против тежнењата на словенските народи на Балканот, особено ако истите не се косат со британските интереси.

Фокусот на Вилијам Гледстон не бил само Грција. Во неговите очи, ослободувањето од Турците било морално. Па така во 1877 година, Гледстон ја потсетил Европа дека Црна Гора го има заслужено своето место под ослободителниот чадор. Тој за првпат ја промовирал идејата за независна Црна Гора и говорел дека црногорскиот народ со право ја бара и заслужува својата слобода. Тој изработил и историски трактат за Црна Гора со наслов: „Црна Гора: Скица“.¹⁶ Во самата „скица“ тој ги опишал Црногорците како не толку познат народ и разбран од остатокот од светот. Во самото дело успеал да опфати и значајни делови од нивната историја, говорејќи за неа дека за странец кој не сфаќа, црногорската историја би изгледала како претерана басна.¹⁷

За време на српско-османлиската војна од јули до октомври 1876 година, Гледстон забележал неколку извештаи за победите на Црногорците. Една од нив е победата на 6 септември кога петте воени баталјони на Црна Гора го поразиле Дервиш Паша. Од друга страна, српските војници претрпеле пораз. Гледстон бил воодушевен од црногорскиот жар за борба и истрајност.¹⁸ Благодарение на него, после 300 години ропство, градот Улцин во почетокот на 1878 година бил ослободен од Турците, а после одлуката на Берлинскиот конгрес, ноември 1880 година, Улцин бил присоединет со Кнежевството Црна Гора.

Иако најголем дел од напорите на Вилијам за решавање на црногорските и на другите балкански проблеми не вродиле со плод, српската јавност била благодарна за вложениот труд. За таа прилика во 1880 година тој добил Меморандум потпишан во име на српскиот народ во знак на благодарност за поддршката на српската и на јужнословенската кауза.¹⁹ Меморандумот бил лично предаден до Гледстон истата година од српскиот политичар Никола С. Јовановиќ. Србија ја ценела емпатијата на Гледстон и неговата наклонетост кон јужнословенските народи во мрачните времиња на Источната криза. Лично Вилијам Гледстон го советува српскиот либерал Владимир Јовановиќ да ги поддржуваат немирите во Босна и Херцеговина, но и активно да се соработува со Грција.²⁰

¹⁶ Milojković – Djurić, 335.

¹⁷ Milojković – Djukić, *Gladstone's Role*, 336

¹⁸ Ibid, 336.

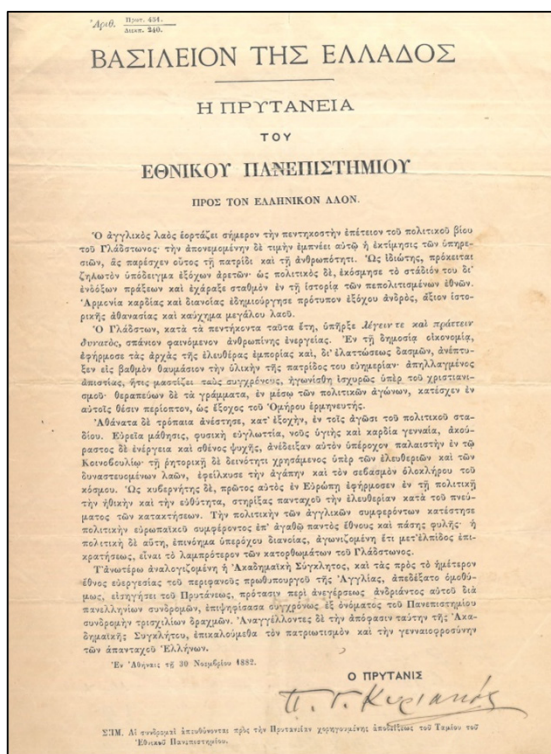
¹⁹ Ibid, 337.

²⁰ Ковић, Милош, *Парламент Уједињеног Краљевства о Босни и Херцеговини (1876)*,

Мидлотианската кампања²¹ на Гледстон, исто така, наишла на овации кај српскиот народ. Иако веќе познат, Гледстон станал најомилената странска политичка фигура во Србија. Говорите кои ги држел против Австроунгарија ги распаметиле Србите во позитивна смисла. Нивната наклонетост кон Гледстон одела дотаму што неговата слика се појавила во српските народни календари.²²

Гледстон сметал дека Империјата на Европа не ѝ носи ништо добро, на-против го урива функционирањето на европскиот систем. Иницирањето на панславизмот кај многумина бил несфатлив. Имено, Русија била главна закана за европската рамнотежа и за амбициите на Англија. Османлиската Империја морала да опстане со цел да се искористи како тампон држава за доброто на Велика Британија. Но, Гледстон не сметал така, иако верувал дека Русија е конкурент на Британија. За него европските противници на Империјата биле решени да се отцепат, но и самата Империја не можела да ги контролира своите провинции со што се покажувала немоќта. Крајот бил неизбежен, а Гледстон не сакал да се противи на тој крај. Неговите симпатии кон балканските национални движења се створиле од презирот кон султановата власт. Сметајќи дека најчесто со британска помош, на султанот му било дозволено да ги гази своите поданици кои не ја прифаќале неговата власт.²³

Иако овој британски политичар се претставува како либерал кој се противи на деспотизмот, неговите говори алудираат на одбојност кон султановата неспособност за одржување на ред и поредок во Империјата. Се чини дека на Гледстон му пречела неефикасноста на системот, а не окупираната Европа. Иако не е тема на овој труд, треба да се напомене дека Гледстон не преземал никакви чекори за да им помогне на Полјаците да дојдат до својата независност, сметајќи дека мирот во Европа е

(Белград, СПМ број 2/2021, година XXVIII, свеска 72), 104.

21 Мидлотиската кампања од 1878 до 1880 година била серија говори за надворешна политика одржани од Вилијам Гладстон. Често се наведува како прва модерна политичка кампања. Своето име го добила по изборната единица Мидлотиан во Шкотска.

22 Јовановић, *Гледстон*, 86.

23 Sandiford, *W. E. Gladstone*, 36.

поважен од слободата на тој народ. Оттука, можеме да извлечеме заклучок дека Гледстон не влегувал во војни кои нема да резултираат со британски профит. Се забележува дека Гледстон имал повеќе доверба во исправањето на грешките од страна на царот, отколку од султанот. Расцепканата Полска не била накаков проблем во очите на Гледстон, иако сосема контрадикторно, расцепканиот Балкан бил болна тема.

Во време на избувнувањето на востанието во Босна и Херцеговина, Гледстон бил повлечен од местото лидер на либералите. Сепак, тоа не го спречило повторно да го искажува своето мислење по повод настаните во Босна и Херцеговина. Веќе споменавме дека Владата на Вилијам Гледстон ја советувала Србија да ги поддржува ваквите движења во Босна, но исто така, давала и надеж и волја за идно спојување на Босна и Херцеговина со Србија. Босанците муслимани, уште пред избувнувањето на бунтот, не ја почитувале власта на Османлиите. Имено, нивниот пасивен отпор се состоел од неплаќање на даноците кои Портата ги наметнала како финансиско решение за излез од кризната состојба во која се наоѓала државната каса во тој момент. Како казна за непослушноста, османлиската влада ги опустошила босанските муслимани. За разлика од Бенџамин Дизраели кој сметал дека ова востание е поттикнато од државите чиј распад на Османлиската Империја им одговарал, Гледстон верувал дека угнетениот босански народ повеќе не можел да ги издржи турските тортури. Во негов дух, искажувал благонаклонетост кон овој бунт. Во британскиот парламент ова тема наишла на долги расправи. Оттука, очекувано и Гледстон имал свој придонес. Во еден свој говор, Гледстон повторно ги аргументирал своите ставови објаснувајќи дека мнозинството население во Босна и Херцеговина го сочинуваат христијани, и дека истите тие христијани го градат културниот и општествениот живот таму.²⁴ Токму со ова сакал да ги докаже актите на Османлиите кои ги осудувал долги години. Тој се трудел да им покаже на политичките сили во Англија, но и на пошироката јавност, дека со неинтервенцијата на Англија во однос на балканските случувања, директно се оставало простор за руска активност кон христијанскиот народ. Односно, сметал дека неутралноста на Англија ќе доведе до заладување на статусот кој го уживала кај малите народи од Балканот – заштитник. Оваа и не било сосема неочекувано. Ако Англија премолчела на злоделата на Портата, Русија вешто ќе го искористела имиџот на единствена моќна сила која ги штити христијаните од своите непријатели. Но, Владата како да била слепа за надворешните случувања.

Гледстон тврдел дека немирите кои ја зафатиле Босна и Херцеговина не се продукт на странското вмешување, туку на внатрешната болка и на неможноста на самиот народ да се справи со наметнатите услови од турското ropство. Иако Портата уште пред дваесет години ветувала подобрување на животот за христијанските поданици, таквиот еднаков живот во однос на верска смисла никогаш не се случил. Според Гледстон, решението кое би било поволно за

24 Ковић, *Парламент Уједињеног Краљевства о Босни и Херцеговини*, 117.

двете засегнати страни е: автономија на Босна и Херцеговина во рамките на Османлиската Империја.²⁵

Батачките колежи и рекацијата на Вилијам Гледстон

Што се однесува пак до Бугарија, идеализмот на бугарската агитација бил цврсто вкоренет во британскиот либерален поглед, но и во антиропската култура која била бележје на викторијанска Британија. Оттука, имаме целосно зголемување на антитурското расположение кај голем дел британски политичари, а еден од нив е и Вилијам Гледстон. Важно е да се напомене дека оваа бугарска агитација не е случајна и со себе носи политички контекст. Имено, иако искрени во својот став против турското угентување, либералите сакале да ја искористат оваа можност да го поттикнат јавното мислење против конзервативната влада. Вклучувањето на Гледстон во оваа кампања има своја мисија. Иако Гледстон во тој период наводно се повлекол од политичката сцена, бугарскиот бунт и жртвите од него го натерале да се вклучи повторно во политичките води. Иако тој самиот тврдел дека неговото враќање е поврзано со одбрана на христијаните на Балканот, сепак во политичките кругови на Британија се гледало од поинаква страна.²⁶ Во тој момент на чело на британската влада бил Дизраели. Се тежнеело преку ораторските способности на Гледстон, талентот за говорење, парламентарната дебата, познатиот памфлет за бугарските ужаси и прашањето за Истокот, да се створи приказ за судир на личности меѓу полупензионираниот постар државник на британскиот либерализам и енигматичниот ториевски премиер.²⁷

Делото на Гледстон „Бугарските ужаси и прашањето на Истокот“ било напишано во рок од три дена, а 200.000 примероци продадени во рок од месец дена.²⁸ Овој памфлет направил вистински разор во протурската наклонетост кај британската јавност. На митингот во Блекхит на деветти септември 1876 година, Гледстон пред околу 15.000 луѓе уште еднаш ги фасцинирал присутните со својот говор. Тој на митингот се обидел да го аргументира својот памфлет. Ја обвинувал владата на Османлиите за сите злодела што ги направила, масакри, деспотство итн. Во самиот говор тој предложил бугарска автономија под османлиска власт.²⁹

Што се однесува до Бугарија, мислењето за истата било поделено. Погоре го видовме мислењето на Гледстон, а доде-

25 Повеќе за англиската политика кон Босна и Херцеговина види: Whitehead, Cameron Ean Alfred, *The Bulgarian horrors: Culture and the international history of the Great Eastern Crisis, 1876-1878* (Vancouver: University of British Columbia Library, 2014), 319-333.

26 Јовановиќ, *Гледстон*, 74.

27 Seton-Watson, R.W, *Disraeli, Gladstone & the Eastern Question* (Oxfordshire: Routledge, 2004), 433.

28 Heraclides, Alexis and Dialla, Ada, *Humanitarian intervention in the long nineteenth century* (Manchester: MUP, 2015), 153.

29 Ibid, 154.

ка Бенџамин Дизраели не можел ниту да замисли *Realpolitik*³⁰ да се замени со крстоносна војна против Османлиите и дека интересите на човештвото се поважни од интересите и амбициите на Англија. Со ова се отворила една идеолошка и политичка војна во Британија.

Кога внатрешната ситуација во Британија би била поинаква, односно, Гледстон во тој момент да бил премиер, а не Дизраели, британскиот поглед кон балканската криза би бил многу поинаков. Но, доследно на британската историја и традиција, Дизраели ги штител интересите на Англија. Сметал дека една моќна држава не би можела да егзистира со ист континуитет на моќ ако не ги предречи своите интереси пред интересите на другите. За разлика од Гледстон, неговите неистомисленици ја бранеле својата апатија со изговорот дека на Европа ѝ треба стабилност и секое национално движење ќе биде главоболка за големите сили. Во следните две години, Англија била поделена во групации на мислење: едни биле русофили, а другите туркофили. Овој судир на двете политички фигури ги преминал границите на својата цел. Односно, преку меѓусебно напаѓање, се изгубила смислата на првичниот идеолошки судир. Вака поставената вага: од една страна херојот на христијаните, а од друга страна поддржувачот на муслиманите, ја менувала својата тежина сè до 1877 година кога Русија под закрила на идејата за помош на, како што сметала заради своите интереси, браќата христијани ѝ објавува војна на Османлиската Империја. Сосема очекувано, Дизраели јавно застанал на страната на Портата. Успеал да го смени јавното мислење во Британија и да го симне од идеолошкиот престол Гледстон. Поради изобличениот приказ на случувањата поврзани со Балканот, во Англија започнале демонстрации против некогашниот миленик – Вилијам Гледстон. Крајот од оваа војна ќе излезе поразителен за Империјата. Се чини дека Дизраели ниту премногу се трудел, ниту ја зачувал Османлиската Империја од територијални загуби.

Македонското прашање

Веќе видовме дека Вилијам Гледстон бил голем поборник за слободата на поробените балкански народи, но каков бил неговиот став кон македонското прашање?! Имено, веднаш по откривањето на слабостите на Империјата и нејзината способност да ги смири своите поданици, во главите на земјите од Балканот почнала да се шири мислата за идната поделба на териториите од Османлиската Империја. Во периодот 1878–1913, македонското прашање ќе добие на значење, главно заради стекнатата независност на дел од балканските држави – Србија, Бугарија и Грција, нивната желба и лакомост за територии. Меѓутоа, сонот за Ма-

³⁰Realpolitik - политика заснована на практични цели наместо на идеали. Зборот не значи „вистински“ во англиска смисла, туку повеќе значи „нешта“ - оттука и политика на адаптација на работите какви што се. Според тоа, Realpolitik сугерира прагматичен поглед и непочитување на етичките размислувања. Во дипломатијата често се поврзува со немилосрдното, иако реално, извршување на националниот интерес.

кедонија кај балканските држави ќе започне многу порано. Во почетокот на деветнаесеттиот век, овие држави ќе скројат своја национална политика кон Македонија, Па така, кај Грција ја имаме Мегали идејата³¹, а кај Србија Начертанието.³² Грција, Србија и подоцна Бугарија, секоја од овие три држави се повикувала на само ним сфатливо историско право за територијата Македонија. Оттука, ќе произлезат и низа договори, преговори, состаноци, но и на крај, конфликти. Токму напорите на Србија, Грција, Бугарија и во помала мера Романија ја сочинуваат заднината на она што нам ни е познато како „македонско прашање“.

Првите размислувања и ставови на Гледстон ги дознаваме од неговото писмо објавено од „The Times“ и од соопштенијата објавени во „Daily Chronicle“ и „Daily News“. Објавувањето на писмото направило вистински бум и го свртело вниманието на пошироката јавност за македонскиот проблем. Имено, „Daily News“ објавил статија на 11 февруари 1897 година, пет дена по објавувањето на Гледстоновото писмо, редакцијата добила писмо од познат српски дипломат кој го адресирал самото писмо до претседателот на Друштвото „Бајрон“. Српскиот дипломат изразил емпатија кон македонскиот народ, наведувајќи дека го поддржува чекорот кој Гледстон го преземал и се сложува со неговата идеја проблемот да се реши преку балканска конфедерација.³³ Од страна на Либералната партија, македонското прашање наишло на позитивен став. Либералите го прифатиле гледиштето на Гледстон и ја поздравиле идејата за автономија на Македонија.

Исто така, поддршка за Гледстоновата теза „Македонија на Македонците“ дал ѝ британскиот истражувач и патописец В. Милер. Тој во своето познато дело „Патувањата и политиките на Блискиот Исток“ ја симпатизира можноста Македонија да стане автономна провинција во Османлиската Империја, па дури и да се стекне со независност.³⁴ Ова гледиште на Гледстон, очекувано, наишло на поздрави и од страна на македонските социјалисти. Неговата изјава „Македонија на Македонците“ ќе стане водич на ослободителната борба.

Катализаторот за решавање на македонското прашање несомнено бил Вилијам Гледстон. Тој бил првиот европски државник кој ја промовирал клаузата за автономна Македонија. По негов пример, Друштвото „Бајрон“ објавило пу-

31 Концепт на национална политика на грчката влада кон Македонија и македонското прашање, создадена од Јоанис Колетис. Идејната цел била да се спроведе „историска мисија“ и да се обнови Византиската Империја чиј наследник, според Мегали идејата, била Грција.

32 Програма за надворешна и национална политика на Србија. Оваа програма се изработувала во тајност, а нејзин творец е министерот за внатрешни работи, Илија Гарашанин. Начертанието претставува нацрт за ослободување на Србите и на сите Словени во Босна и Херцеговина, Северна Албанија и Црна Гора. Од ослободувањето би се преминало во спојување со Србија и создавање држава на Словените.

33 Андонов-Полјански, Христо, *Вилијам Гледстон за македонското прашање*, ред. Х. А. Полјански (Скопје, ЗИРМ, 1969), 59.

34 Ibid, 59.

бликација под наслов „Македонското прашање“ во 1902 година, каде било обработувано гледиштето на Гледстон за оваа тема. Таму било објавено и писмото од 19 јануари 1897 година. Во самата публикација е објаснето и видувањето на Вилијам и начинот на решавање на проблематиката. Имено, тој бил противник на мирот од Сан Стефано и не се согласувал со аспирациите на Бугарија. Сметал дека прашањето треба да се третира како посебна тешкотија за Европа, одделно од другите национални борби на балканските народи.

Со давање на свој придонес за запознавање на јавноста со македонското прашање, негово актуализирање и прикажување во вистинско светло, Гледстон ја завршил својата политичка активност кон Балканот. Само една година после писмото од 1897 година, Гледстон ќе почине, но неговите ставови ќе се реагираат и после неговата смрт.

Во прилог писмото на Вилијам Гледстон од 19 јануари 1897 година, објавено во весникот „Daily News“³⁵

Dear Sir the hope that the British
Govt would make the Balkans with delight
to long sweep out of the Balkans which
is to be done: but I have no knowledge
of the resources available to support or
not, I do not take the responsibility of
encouraging it in any form or degree.
It is to the Ottoman Govt. anything can
be more deplorable to be done by them
jealousies would be settled by plans
by the states which is to be done for
the sake of the world. Why not Macedonia for
Macedonia as well as Bulgaria for Bul-
garians & Serbia for Serbians. If they
are not small states to their great
Memorandum they are for defence so that
they may not be divided by others either
of great or small which would probably be
the effect of their quarrelling among
themselves. Yours very faithfully
W. G. L. G.
Jan 9. 97

(Daily News 15. VIII. 1903, 8)

35 Ibid, 57-5..8

Hawarden Castle, Chester, 19th Jan., 1897.

Dear Sir,—The hopelessness of the Turkish Government would make me witness with delight its being swept out of the countries which it tortures; but without knowledge of the resources available to support the revolt. I dare not take the responsibility of encouraging it in any form or degree.

Next to the Ottoman Government nothing can be more deplorable and blameworthy than jealousies between Greek and Slav, and plans by the States already existing for appropriating other territory. Why not Macedonia for Macedonians as well as Bulgaria for Bulgarians and Servia for Servians? And if they are all small and weak, let them bind themselves together for defence, so that they may not be devoured by others, either great or small, which would probably be the effect of their quarrelling among themselves.—Your very faithful,
W. E. GLADSTONE;

(Daily News 15. VIII. 1903, 8)

Транскрипција и превод на писмото

Драги господине, очајната турска управа ќе ме направи очевидец да го видам со восхитување отргнувањето на земјите од нејзината тортура. Но, тоа не е можно без познавање на вистинските цели за да го поддржи нивниот револт. Јас не се осудувам да ја земам одговорноста за да го поттикнам тоа во која било форма или степен.

Поврзано со отоманската управа, што е повеќе за жалење и прекор, се наоѓа завидливоста помеѓу Грците и Словените и плановите на државите, што веќе постојат, за присвојување на друга територија. А зошто да не биде Македонија на Македонците, како што е Бугарија на Бугарите и Србија на Србите? Иако се тие мали и слаби, нека се остават да се поврзат меѓусебно за одбрана, така што не ќе можат да бидат голтнати од другите, било големи или мали, кое веројатно ќе дојде како последица од нивните меѓусебни караници. Ваш многу искрен,
В. Е. Гледстон.

(Daily News 15. VIII 1903, 8)

Заклучок:

Со овој труд се обидовме да го доловиме влијанието кое Вилијам Гледстон го имал над јавното мислење во Европа, а особено во Велика Британија. Неговите залагања за националните движења во Европа и на Балканот, навистина

имаат своја улога. Се обидовме да ги прикажеме неговите ставови и сфаќања и да дадеме одговор за истите. Не може, а да не се поистоветуваме со дел од ставовите на Гледстон. Неговите говори, кои биле со интензитет и жар, навистина ја поттикнале политичката структура во Европа да ги преиспита своите ставови во врска со положбата на балканските држави. Во тие бурни времиња, значењето на новата поддршка било од голема важност и давало надеж за поробените народните маси. Објективниот заклучок за приказната „Македонија на Македонците“ е дека изјавата на Гледстон е изречена во политичка смисла. Гледстон, навистина не тежнеел кон национално сплотување на македонскиот наорд. Од денешна гледна точка, најголем дел од замислите на Вилијам Гледстон се оствариле, иако, како што и самиот кажал, кавгите помеѓу малите балкански држави продолжуваат.

Библиографија

Андонов-Полјански, Христо, Вилијам Гледстон за македонското прашање (Скопје, ЗИРМ, 1969)

Јовановиќ, Слободан, Гледстон (*Београд: Југо Исток, 1938*)

Јовановски, Далибор, Грчката балканска политика и Македонија 1830-1881 (*Скопје: Бато и Дивајн, 2005*)

Јовановски, Далибор, Хаилаос Трикупис и Македонија: грчката балканска политика и османлиска Македонија 1882-1895 (*Скопје: Бато и Дивајн, 2020*)

Ковиќ, Милош, Парламент Уједињеног Краљевства о Босни и Херцеговини 1876 (*Београд: српска политичка мисао, 2021*)

Hammond, John. L., Gladstone and the Irish Nation (Oxford: Oxford University Press, 1938)

Heraclides, Alexis and Dialla, Ada, Humanitarian intervention in the long nineteenth century (Manchester: MUP, 2015)

Mathew, Henry C. G., Gladstone 1809-1898 (Oxford University Press, 1997)

Miljković – Djurić, Jelena, Gladstone's Role during the Great Eastern Crisis (Belgrade: SANU, 2012)

Sandiford, Keith A.P, W. E. Gladstone and Liberal-Nationalist Movements (Chicago: NACBS, 2014)

Seton-Watson, R.W, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question (London: F Cass, 1962)

S. E. Tsitsonis, «An unpublished report (1858) by W. E. Gladstone on the political situation and administrative system in the seven islands (1815-1858)», Balkan Studies, Vol. 21 No. 2 (1980)

Whitehead, Cameron Ean Alfred, The Bulgarian Horrors: culture and the international history of the Great Eastern Crisis, 1876-1878 (Vancouver: University of British Columbia Library, 2014)

Петар Димковски

Православен богословски факултет „Свети Климент Охридски“ – Скопје

Ментор: доцент д-р Дарко Анев

Зачеток и развој на Александриската школа и нејзината теолошка основа

Abstract: The scientific interpretation of the Holy Scriptures has its beginning in the Christian schools that arose in the 2nd century, among which is the Alexandrian school founded by Panten. Its main goal was to bring Greek philosophy closer to Christian teaching. In its foundation, this school has the allegorical - metaphorical interpretation of the Holy Scriptures, according to the rules established by Clement of Alexandria and Origen who were the most prominent teachers of this school. In the beginning, it was a school for teaching newly baptized Christians, and later it developed into a catechetical school. The main task of the theologian-scientists of this school was to raise faith to the level of reasonable faith and to give a scientific form to Christian teaching. In other words, they wanted to create a theological system that would rival the philosophical systems of that time.

Keywords: allegory, Bible, the school of Alexandria, theology, exegesis

Секојдневното читање на Светото писмо, познато и како „Библија“ е од пресудно значење за секој христијански верник, а особено е важно за теолозите и свештенослужителите. Затоа, секој којшто сака да даде свој суд за Библијата е потребно истата да ја исчита „од корица до корица“. Така, природно е одредени места од неа да не ни бидат сосема јасни. Затоа, на богословските факултети во светот и кај нас, истата внимателно се проучува. Најважен дел од проучувањето на Светото писмо е толкувањето (егзегезата). А за правилно да го толкуваме потребна ни е солидна претподготовка. Такви се науките „Вовед во Светото писмо на Стариот и Новиот завет“ и „Библиската херминеутика“, кои освен што ни даваат предзнаења за да можеме да го толкуваме Светото писмо, ни ги даваат и правилата, начините и методите за толкување на бескрајното море од мудрости наречено Библија.¹

Овој труд е поделен на два дела; првиот дел ги обработува појавата и развојот на христијанската богословска наука, настанувањето на Александриската катихетска школа и нејзиното значење во текот на христијанската ера. Вториот дел директно говори за методологијата и за начините за толкување коишто ги користела Александриската школа, односно тоа е алегорискиот ме-

¹ Милин Драган, *Увод у Свето писмо Старог завета (опити део)* (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1991), 9-12.

тод, којшто ја искажува духовната (преносна) смисла на напишаното, а воедно овој метод се разгранува на три потметоди: трополошки метод (морално-поучителен), анагошки метод (метод на возвишение) и типолошки метод (метод на праобразување) коишто ќе бидат подробно објаснети.

I. ПОЈАВАТА И РАЗВИТОКОТ НА ХРИСТИЈАНСКАТА БОГОСЛОВСКА НАУКА

Од втората половина на II век, христијанската книжевност стапила во еден повисок стадиум. Нејзини претставници биле христијанските мислители – богослови, кои се здобиле со името отци или учители на Црквата. Во нивните дела, вистините на христијанската вера не се изнесени во форма на просто изложување, како што се дадени во Откровението, туку тие научно ги обработуваат. Тие всушност, се обидуваале целото христијанско учење, коешто не е систематски изложено во апостолските дела, систематски да го објаснат и обработат. Оваа систематизација на црковното учење и негово објаснување на научен начин, ја сочинува богословската наука. При ваквото богословско делување, сега се јавила една друга потреба. Поради слабеењето на живото предавање во христијанското општество од првите векови и укинувањето на вонредните благодатни дарови, многумина од христијаните веќе не се задоволувале само со срдечната вера, туку истата научно ја обработиле и ја изложиле. Желбата христијанските вистини научно да се докажат, се забележува уште во делата на апологетите (Аристид, Јустин Философ). Сепак, главниот поттик за научно богословие била појавата на гностичките и други ереси во Христијанската црква и борбата со многубожечките философи. Против гностиците требало да се даде обработен систем на вистинското христијанско знаење (гносис), додека пак против многубожечките философи, требало да се изнесат докази во заштитата на христијанството. Оваа задача ја извршиле христијанските богослови од II и III век, кои не само што ги поставиле темелите на научното богословие, туку во голема мера и ја оствариле оваа задача. Покрај ова обработувањето на христијанското учење, христијанските богослови му дале и извесно признавање на многубожството. Тие ја разгледувале старата философија и старите верувања од христијанска гледна точка и воедно, за својот христијански светоглед, го позајмувале она што било вистинито, додека пак она што било лажно го отфрлале.²

Со ширењето на христијанството меѓу интелектуалните кругови, се јавила потребата од систематско изложување на богословските проблеми. Апологетската литература од II век, веќе претставувала чекор напред во научното богословие. Во рамките на тој развој, се појавиле и богословските школи, кои се сметаат за лулка на научното богословие. Најстарата и најславна меѓу нив е Александријанската школа.³

² Малички Петър, *История на христијанската црква*, том 1 (София: Гал-Ико, 1994), 164-165.

³ Таковски Јован, *Патрологија*, I дел (Скопје: Македонска православна богословија „Св. Климент Охридски“, 1980), 39.

Речиси во секој поголем град (Рим, Антиохија, Александрија) од тогашната Римска Империја, постоела христијанска општина. Од ова може да се увиди дека огромен број на луѓе се преобраќале во христијанството. Така, се појавила потребата од посебни катихетски школи, каде што новообратените христијани ќе можеле соодветно да се поучуваат во верата. Меѓутоа, во ваквите училишта биле потребни и учители, кои ќе ги поучуваат катихумените (огласените). Затоа било потребно и за нив да се отворат катихетски школи, во кои на идните учители би им се пружило соодветно христијанско образование.⁴

Сепак, важно е да се напомене дека и околу прашањето за основањето на школите имало поделеност. Еден дел од христијаните не го одобрувале основањето на школите, плашејќи се дека школското образование ќе штети на чистотата на верата. Ова било последица на гностичките школи, коишто биле расадници на лажни учења. Вториот дел од христијаните, пак, сметале дека школското образование е корисно заради зацврстување во верата. Голем поттик за овие школи дале образованите многубошци коишто преминале во христијанство. Својата љубов кон многубожечката наука, тие ја пренеле и врз христијанството, така што и тоа подлегнало на научна обработка. Така, најпрвин се појавиле христијанските апологети.

Прототип на христијанските школи, секако биле многубожечките философски школи, но во нив се предавало во строго христијански дух. Истовремено и школите за поучување на катихумените започнале да се реформираат во научни институции.⁵

Кон 200 година по Христа, црковната литература не само што покажувала знаци на огромен раст, туку сега веќе добила сосема поинаков правец. Делата од II век биле условени од борбата на Црквата против нејзините прогонители. Делата од овој период се карактеризираат со „одбрана и напад“, т.е. тие биле од една страна апологетски, а од друга антиеретички. Сепак, трајното достигнување на овие рани автори се состоело во нивната служба на христијанското богословие, за кое ги поставиле темелите. Додека тие ја бранеле верата со оружјето на разумот, воедно и го подготвувале патот за научно проучување на Откровението.⁶

Градот Александрија е основан од страна на Александар III Македонски во 331 година пред Христа и бил центар на интелектуалниот живот уште пред појавата на христијанството. Александрија била колевка на елинизмот, културна појава којашто настанала како резултат на огромните освојувања на Александар Македонски. Мешавина на источна, египетска и грчка култура, Александрија го претставува почетокот на новата цивилизација, која во себе впила најразлични елементи. Во самиот град, обичниот народ зборувал на коптски јазик, додека пак интелектуалците зборувале на грчки јазик кој бил меѓунаро-

4 Franzen August, *Pregled povijesti crkve* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1983), 33.

5 Малицки, *История на христијанската црква*, 146-147.

6 Quasten Johannes, *Patrology - The ante-Nicene literature after Irenaeus*, vol. 2 (Westminster – Maryland: Christian Classics, 1986), 1.

ден јазик на Империјата. За време на владеењето на династијата Птоломеи, во Александрија е основана познатата школа наречена „Музеј“ (од грчкиот збор μουσεῖον, т.е. храм на музите – заштитнички на уметноста и науката). Во елинистичкиот период овој музеј се прославил како научен центар, во чии предавања биле опфатени сите тогаш познати науки, вклучувајќи ја и многубожечката религија.⁷

Уште од самиот почеток, богословската наука во Црквата добила двоен карактер. Некои богослови сметале дека човечкиот разум е извор на заблуди и ереси, и кога се работело за прашања поврзани со верата, тие отфрлале секакво философско созерцување и истражување. Тие сметале дека при изложувањето на христијанските вистини, доволно е да се потпрат само на доказите од Светото писмо и на црковното предание. На разумот му давале само формална сила, која била принудена да го обработува готовиот материјал даден во Откровението, не допуштајќи му да внесе свои погледи и заклучоци. Ваквиот правец кој се заснова само на Светото писмо и Светото предание се нарекува библиски или црковно-традиционален. Овој правец бил застапен на Исток во Малоазиската школа и на Запад во Северноафриканската.

Александриската и Антиохиската школа, го допуштале учествувањето на разумот во прашањата поврзани со верата, користејќи се со неговите сфаќања и заклучоци при разјаснувањето на некои прашања. Само под вакви услови тие можеле да создадат цврста научна основа во борбата против еретиците и многубожечките научници.⁸

Со ваквиот принцип на работа, Александриската школа го дала конечното решение на отвореното прашање за односот меѓу хеленизмот и христијанството, давајќи ѝ право пред сè на философијата да влезе во христијанството, а дури потоа и на секоја светла појава од елинската култура. Почнувајќи од IV век, античките учители и философи биле заедничко добро и на христијаните и на многубошците. Со својот умствено-созерцателен полет, Александриската школа отворила плодотворни видици за напорите на рационализација, или подобро кажано, за одухотворување на верата. Точно е, дека од крилото на Александриската школа потекнуваат некои учења коишто се оддалечуваат од вистинското учење на Црквата, како што е случајот со Ориген. Меѓутоа, тој е речиси единствениот. Треба да се напомене дека сите големи ереси и еретици се произлезени од Антиохиската школа, нешто коешто се должи на начинот на кој овие две школи ги разгледувале текстовите. Од ова, може да заклучиме дека Александриската школа ја бара суштината на верата во духот на Писмото, додека пак, Антиохиската школа суштината ја бара во словото на Писмото.⁹

7 Мајендорф Јован, *Увод у светоотачко богословје* (Врњачка Бања: Пролог, 2008), 82.

8 Малицки, *История на христијанската црква*, 130.

9 Татакис Василиј, *Историја на византиската философија* (Скопје: Култура, 1998), 24-25.

II. ОДЛИКИ НА АЛЕКСАНДРИСКАТА ШКОЛА

Главната поделба на библиското учење и толкување на Светото писмо од светите отци е на два дела, поделена аналогно на природата на Господ Исус Христос – Божја и човечка. Така, и Светото писмо е поделено на духовно и телесно, преносно и буквално. Од тоа, подоцна се развиваат и двете основни школи за приодот кон Светото писмо и неговото толкување: Александриската школа, која ја разработува **духовната смисла** и Антиохиската школа, која ја разработува **историско-буквалната смисла**.¹⁰

Во неколку наврати беше напоменато дека времето сè повеќе ги оддалечувало читателите на Светото писмо од нивните писатели, со што се појавила потребата да се востановат правила според кои полесно и најправилно ќе се

најде смислата на текстовите од Писмото. Александриската школа, во својата основа го има алегориското толкување, кое го востановиле Климент Александриски и Ориген, кои воедно се и најистакнати учители од оваа школа.¹¹ Така, во крилото на Александриската школа (покрај главниот алегориски метод) се појавиле неколку небуквални - потметоди на алегориско толкување: **трополошки метод** (морално-поучителен), **анагошки метод** (метод на возвишение) и **типолошки метод** (метод на праобразување). Сите овие методи се засноваат врз мислењето дека надвор од буквалното значење лежи уште подлабоко – таинствено значење. Значи, алегорискиот метод на толкување можеме да го окарактеризираме како откривање и разјаснување на апстрактните идеи

¹⁰ Грозданоски Ратомир, *Тајните за Библијата* (Скопје: 2014), 196.

¹¹ Чарнић Емилијан, *Библијска ерминевтика* (Београд: 1971), 7-8.

од областа на философијата, теологијата и етиката, преку толкување на текстовите од Светото писмо.

Зборот „алегорија“ (ἀλληγορία) или ἀλληγορέω значи „да се каже поинаку“ или „да се објасни во фигуративна смисла“. Алегорискиот метод на толкување се заснова на претпоставката дека авторот, при пишување на одреден дел од Светото писмо сакал да изрази нешто друго од она што се изразува преку неговото буквално значење. Алегориското толкување понекогаш го третира блискиот текст само како илустративен материјал, односно не го зема предвид неговото првобитно и историско значење.¹²

а) **Трополошкиот метод** (τρόπος – начин, карактер) на толкување ги разгледува текстовите од Светото писмо како образец за животот на христијанинот. Можно е да се направи паралела помеѓу алегориската и трополошката метода на толкување; трополошката метода е делумна варијанта или потметода на алегориската, но главниот акцент го става врз текстовите од Писмото коишто се поврзани со моралот.

Трополошкото толкување на Светото писмо се смета како раководител во практичната дејност. Со ова толкување егзегетите инсистираат на тоа дека сè што е кажано во Светото писмо мора да се примени во сопствениот живот, а потоа неговото скриено значење ќе стане јасно. Еден од примерите за трополошко толкување во Писмото е следниов стих: „Гостољубивоста не заборавајте ја, бидејќи преку неа некои, и не знаејќи, им укажаа гостопримство на ангели“ (Евр. 13, 2). Овде авторот се повикува на Авраамовото гостопримство (1 Мојс. 18). Друг пример е цитатот: „Не врзувај уста на вол кога врши“ (5 Мојс. 25, 5), којшто апостолот Павле трополошки го толкува, тврдејќи дека „проповедниците на Евангелието да живеат од Евангелието“ (1 Кор. 9, 3-18).¹³

б) **Анагошки метод** (метод на возвишение) - Претставниците на Александријската школа го застапувале и анагошкиот метод на толкување (ἀναγωγή – издигнување, изведување, одење кон возвишеното). Анагошкиот метод го бара скриеното, тајното значење низ алегориската, преносна смисла на текстот. Тоа е духовна и преносна интерпретација на текстот во Библијата. Анагогијата создава воодушевување, возвишено гледање, надреално разбирање и апстрактно размислување, со тежнење кон скриеното. Анагошкото толкување дава преносно и друго значење на текстот и тајна смисла.¹⁴

Пример за анагошко толкување е пророштвото на пророкот Езекиил за сувите коски (Ез. 37, 1-14). Во самиот текст пророкот јасно објаснува што овие коски означуваат, односно тие се исушиле, но Господ истите ги оживува пред очите на пророкот во знак на обновување на Израилскиот народ, којшто ќе се врати во својата татковина. Сепак, овде можеме да препознаеме пророштво за

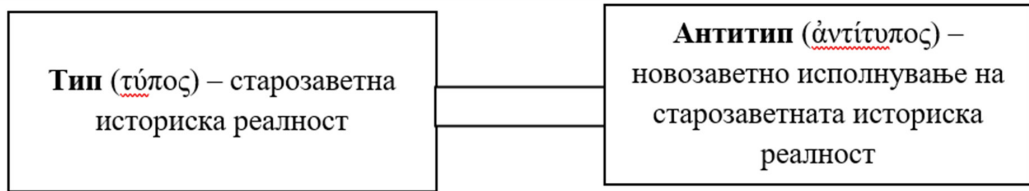
12 Добыкин Георгиевич Дмитрий, *Православное учение о толковании Священного Писания: лекции по библейской герменевтике* (Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская духовная академия, 2016), 82.

13 Ibid., 98-99.

14 Грозданоски, *Тајните за Библијата*, 196.

воскресението на мртвите.¹⁵

в) **Типолошки метод** (метод на праобразување) – Православната црква смета дека Светото писмо е една неделива целина. Затоа, уште од старо време, Стариот завет бил толкуван во светлината на Христовото откровение. Секое старозаветно место, коешто се однесува на прашањата за верата и за моралот, мора да се доведе во врска со Новиот завет и од тој аспект да се протолкува. Старозаветните пророци ја пророкувале иднината, а новозаветните пророкуваат од минатото. Пророците и апостолите објавувале исто откровение; разликата меѓу нив е само во тоа што пророците делумно ја осознавале и објаснувале вистината, изразувајќи ја во праслики, типови и симболи, а евангелистите биле сведоци на исполнување на вистината. Самиот термин тип (*τύπος* – слика, пример) е земен од Светото писмо, каде што едно нешто, личност, дејство, или случување се зема како знак на некоја друга личност, дејство или случување. Типот во Стариот завет има свој антитип во Новиот завет. На пример, Адам е праслика или праобраз на Христа, т.е. на Адам којшто ќе дојде (Рим. 5, 14); скинијата (2 Мојс. 36) е праслика на небото (Евр. 9, 24). Апостолот Петар крштението го нарекува антитип (образ) на потопот (1 Птр. 3, 21).

Типолошкиот метод на толкување уште се нарекува и духовен, затоа што изразува една повозвишена вистина, а спрема словото се однесува како духот кон телото. Се нарекува и мистичен, затоа што содржи скриени вистини, а не-

¹⁵ Добыкин, *Православное учение о толковании Священного Писания*, 144; Протосинђел Доментијан, *Лекције из Светог писма - Пророчке књиге Старога завета* (Београд: 1908), 131.

когаш се нарекува и алегориски метод. Типолошкиот метод може да се дефинира и како востановување на историските односи помеѓу одредени настани и личности во Стариот завет, со слични настани и личности во Новиот завет. Типолошкото толкување може да се примени само врз Стариот завет.¹⁶

За пример на алегориско толкување ќе го земеме библискиот град Ерусалим, протолкуван во буквална и во алегориска смисла (со трите потметоди на толкување):

Начинот на толкување и разбирање на Светото писмо најјасно го искажал Николај Лириински: „*Littera gesta docet, quid credas allegoria, moralis quid agas, quo tendas anagogia*“, односно „*Буквата не учи на тоа што се случило, алегориската кажува во што да се верува, тропологијата кажува како да се поставува, а анагогијата кажува кон што да се стремиме*“.¹⁷

Заклучок

Во првиот дел од овој труд увидовме која е важноста од изложувањето и развивањето на христијанската мисла и дека истата била условена од двојна потреба. Најпрво, требало внимателно да се проучи верата, да се пренесе на самиот себе и на другите, да се определи на јасен, точен и решителен начин задача за која било задолжено христијанското богословие. Требало уште и да се одбрани верата, задача за која била задолжена апологетиката (апологетите од II век). Тоа е она што веднаш на почетокот му дало на христијанството највисок степен на борбен израз и дури го условило, на сосема јасен начин да го употребува разумот.

Откровението, како дел запишано во Светото писмо, својата целост ја добива всушност, преку толкувањето. Погоре беше споменато, дека Александријската школа ја бара суштината на верата во духот на Писмото, додека пак Антиохиската школа ја бара суштината во словото на Писмото. Според Ориген, содржината на Светото писмо е трократна: прво постои плотската содржина, онаа на словото, потоа следува душевната или моралната содржина и на крајот е духовната содржина, односно алегориската, којашто е таинствена и пророчка. Така, веќе во вториот труд опширно образложивме, а овде би ја заклучиле задачата и целта на Александријската школа, т.е. нејзината заслуга за структурата што ја добило христијанството: зачувување на мистичкиот извор на верата, возвишување на верата кон знаењето, одухотворување и слободно истражување внатре во Откровението. Рационализмот, пак, бил прифатен само за појасно изразување на догмите коишто се надразумни и не можеле сами по себе да бидат достапни за човечкиот ум.¹⁸

16 Чарнић, *Библијска ерминеутика*, 52-55.

17 Добыкин, *Православное учение о толковании Священного Писания*, 143-144.

18 Татакис, *Историја на византиската философија*, 20-26.

Библиографија

Георгиевич Добыкин Дмитрий, Православное учение о толковании Священного Писания: лекции по библейской герменевтике (Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская духовная академия, 2016).

Грозданоски Ратомир, Тајните за Библијата (Скопје: 2014).

Мајендорф Јован, Увод у светоотачко богословље (Врњачка Бања: Пролог, 2008).

Малицки Петър, История на христијанската църква, том 1 (София: Гал-Ико, 1994).

Милин Драган, Увод у Свето писмо Старог завета (општи део) (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1991).

Протосинђел Доментијан, Лекције из Светог писма - Пророчке књиге Старога завета (Београд: 1908).

Quasten Johannes, Patrology - The ante-Nicene literature after Irenaeus, vol. 2 (Westminster – Maryland: Christian Classics, 1986).

Таковски Јован, Патрологија, I дел (Скопје: Македонска православна богословија „Св. Климент Охридски“, 1980).

Татакис Василиј, Историја на византиската философија (Скопје: Култура, 1998).

Franzen August, Pregled povijesti crkve, (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1983).

Чарнић Емилијан, Библијска ерминевтика (Београд: 1971).

Антонио Стојановски

Институт за историја на уметноста и археологија, Филозофски факултет,
УКИМ – Скопје

Археологија, дигитализација и промоција

Abstract: The time of classical and modern archaeology is running out; archaeology is on the path to a new era, a new approach, and a new methodology to preserve its fundamental goal: the study of the past and its presentation to the broader public. Through modern technology, we are now able to utilize innovative methods such as 3D reconstruction to open the doors of the past to tourists, bringing archaeology closer to every student, scholar, and worker. This focused technological revolution allows people to experience the past in all its detailed and magnificent nuances. 3D reconstructions create a true experience, transporting individuals back in time, enabling visitors to step onto historical locations in a way that was previously impossible. Furthermore, this digital revolution completely transforms the approach and methodology of fieldwork in archaeology. It allows archaeology not only to be a part of destructive structures from the past but also to serve as a bridge between eras. By using new methods and technology, archaeology unites people from all periods into an incredible experience of human history.

Key words: *Archaeology, archaeological tourism, archaeological promotion, digitization, 3D reconstruction.*

Моментална состојба на археологијата и потенцијално решение

Археологијата како и многу други општествени и хуманистички науки, заминува во забравот на времето. Интересот на институциите и на младите во нашето модерно општество за своето минато и човековата историја сè повеќе и повеќе се намалува. Археологијата е на прагот на забравот. Археолошките локалитети во Република Македонија од година во година се во полоша состојба и како да го чекаат својот крај за повторно да бидат закопани и заборавени во историјата.¹ Локалните музеи и археолошките институции како и да немаат

¹ Конески, Филип, „Скопската тврдина/Заборавени простори 1“, 9.1.2024, <https://shorturl.at/jvB24>, пристапено на 12.22.2023; „Вредно културно наследство - Скопскиот аквадукт оставен на немилост и уништување“, *Куларт*, 21.10.2019, <https://shorturl.at/irtT4>, пристапено на 12.22.2023; „Археолошките локалитети не се пречки на патот – археолозите протестираа против законските измени“, *Нова Македонија*, 10.4.2023, <https://shorturl.at/ayFJ0>, пристапено на 12.22.2023; Станковиќ, Бјанка, „Влахо – оштетена историја во име на капитализмот“, *Види Вака*, <https://shorturl.at/IX247>, пристапено на 12.23.2023; „Порано луѓето чувале стока, а сега стоката ископува на археолошки локалитети и уништува праисторија“, *Види Вака*, YouTube видео, <https://www.youtube.com/>

образовен резултат и прилив на средства од своите локалитети и годишни истражувања. Државата постепено ги празни и ги намалува своите финансии за научните истражувања на археолозите, оневозможувајќи тие да работат при истражување на нашето културно наследство. Како најголем виновник за моменталната состојба треба да се потенцира недоволно развиениот археолошки туризам, којшто во основа има цел да привлече маса на луѓе, без да чека на нивната добра волја за посета на археолошките локалитети и музеи.

Кога зборуваме за археолошкиот туризам, тој не треба да се заснова само на финансискиот дел од своето работење, односно оваа гранка е клучна за едукација на популацијата, образованието и ширење на знаењето. Доколку археолозите и археолошките институции, не ги претставуваат своите резултати од нивните истражувања на пошироката јавност, тие од својата основна цел на науката го губат последниот дел, а тоа е промоција на културното наследство и доближување на минатото кон секого.

Денес сме во можност интересот за нашето минато и историја да биде враќен преку иновативните пристапи и употреба на новите технологии од различни области приспособени кон археологијата. Промоцијата на археолошкиот туризам преку користење на овие методи може да биде клучен дел за враќање на интересот, одржување на нашето културно наследство и едукација на посетителите. Археолошкиот туризам класифициран како посебна форма на дигитален туризам со свои методи, принципи и манифестации може да је преформулира и да ја пренесе важноста на археолошките добра до пошироката јавност како и да стане главна компонента којашто може да биде претставена пред публиката. Тука проблемот се префрла на користење на новите технологии во археолошките истражувања и публикации.

Достигнувањата на модерната технологија во последните години ги надминаа нашите очекувања, со развојот на 3Д визуелната реконструкција досега непристапните археолошки локалитети започнуваат да се отвораат пред сите.² Оваа технологија нè воведува во вистинскиот свет на минатото, овозможувајќи да ги истражиме и искусиме историските моменти и објекти во прво лице, да навлеземе во нивиот првичен амбиент, односно сè она за коешто минатите генерации на археолози можеле само да мечтаат. Од 3Д реконструкциите на структурите и објектите до виртуелните тури низ археолошките локалитети, оваа технологија не само што ни отвора нова врата кон минатото, туку би го вратила животот на нашите локалитети и знаењето за нашите предци.³

[watch?v=c5tY-YzEtp4](#), пристапено на 12.23.2023; „Интервју со професорката Весевска: Имаме премногу причини да сме бесни и да протестираме секој ден, но не сме и не протестираме“, Skopjeinfo.mk, 14.3.2023, <https://shorturl.at/ceuK0>, пристапено на 12.23.2023.

2 Dobson, Jim, “Fly Over Ancient Rome With This Dramatic New 3D Reconstruction”, *Forbes*, 8.11.2023, <https://shorturl.at/boEZ5>, пристапено на 12.23.2023; “Ancient Athens 3D” web page, <https://ancientathens3d.com/>, пристапено на 12.23.2023.

3 Денковски, Кирил, „Театар Скупи виртуелна реконструкција / Theater Scupi a virtual reconstruction“, <https://shorturl.at/eoyUX>, YouTube видео, пристапено на 12.23.2023;

Употребата на разни техники за визуализација е во константен пораст во археологијата. Од фотограметрија до VR, во светот секоја година се појавуваат нови и возбудливи проекти коишто прикажуваат иновативни методи за неверојатни резултати. Ова поле секогаш треба константно да се проширува на различни начини со интердисциплинарни соработки што се предизвик за класичната археологија, за нејзиното развивање и севкупно да донесат големи придобивки за науката.

Субјективност, несигурност и критика

Иако подемот на виртуелните реконструкции во светот добива огромен дел од вниманието на публиката, археолозите сè уште остануваат критични за методологијата по која што се тие изработени.⁴ Главната критика којашто е насочена кон виртуелните реконструкции е нивната недоволна базираност врз археолошките извори. Можеби нивните тврдења и да носат одредена точност, сепак секоја виртуелна реконструкција носи дел од автентичноста на минатото. Другиот проблем со којшто се пронаоѓа овој вид на реконструкција е хиперреалноста којашто ја носи во себе притоа без да ја има потребата да ги носи и двете функции (на реалност и уметнички аспект).⁵ Доколку хиперреализмот го преземе целото внимание на публиката, без тој да биде историски точен, публиката водејќи се по идиомот „тоа што се гледа е тоа што се верува“ може да се наведе на сосем погрешна перспектива за вистината на нашето минато.⁶

Во спротивност на ова, виртуелната реконструкција доколку е добро изработена може да делува многу поавтентично од реалната реконструкција, поради слободата на играње со бои и конструктивни елементи, наспроти нашиот модерен свет каде што за реконструкција на историските објекти се користи модерен цемент и технологија.

Веќе напоменаваме за уметничкиот дел којшто виртуелната реконструкција го содржи во себе иако за нив е неопходно да бидат базирани на археонаучни податоци. Виртуелните реконструкции би ја добиле довербата на археолозите кога ќе го решат својот проблем со имплементирање на прецизност, веродостојност и уметничкиот аспект рационално определени во зависност од потребите на проектот.⁷ Доколку тоа не се случи прашањето за точноста на виртуелната реконструкција ќе остане отворено,⁸ а загриженоста на археолозите може да

Денковски, Кирил, „Римски храм Барово / Roman temple of Barovo“, YouTube видео, https://www.youtube.com/watch?v=Sv_NvkXAZ0A, пристапено на 12.23.2023.

4 McCoy, M D. & Ladefoged, T. N. „New Developments in the Use of Spatial Technology in Archeology“, *Journal of Archaeological Research* 17 (2003), 263–295.

5 Renfrew, Colin, *Virtual Archaeology: Great Discoveries Brought to Life Through Virtual Reality* (London: Thames and Hudson Ltd, 1997).

6 Lock, G., *Using Computers in Archaeology: Towards virtual pasts* (London & NY: Routledge, 2003).

7 Molyneaux, B., *The Cultural Life of Images: Visual Representation in Archaeology (Thinking the Political)*, (London: Routledge: London, 1997).

8 Gray, S., “Virtual Archaeology: Game Changer or Gimmick?“, *British Archaeology*

придонесе при забавување на развојот на дигиталната реконструкција. Доколку дојде до таков момент, ние ќе треба да се запрашаме дали воопшто да се трудиме за унапредување и воведување на овие технологии кон традиционалната методологија на археологијата.⁹ Како одговор на ова, во дел од проектите за изработување на виртуелна реконструкција, декоративните елементи се сведени на минимум, со цел да се зачува автентичноста на објектот, водејќи се по тоа дека терминот на 3Д реконструкција е сосема погрешно сфатен и дека тој треба да се користи како алатка за разбирање на минатото, а не како тврдење за реалноста којашто се случила.¹⁰

Солуција, методи и процес на работа

Потенцијалната солуција за да се избегнат горенаведените несигурности при изработка и промоција на виртуелната реконструкција, е тоа да таа се присили на утврдена методологија со свој механизми за изработување и проценување на автентичноста на реконструкцијата.¹¹

Археологијата досега се покажала како доста транспарентна наука во однос на приклучување и соработување со други дисциплини за нејзино унапредување, вклучувајќи биологија, хемија, математика, компјутерска технологија и др. Доколку виртуелната реконструкција сака да се вклучи во археологијата таа не треба да остане себична и треба да се адаптира кон археолошката методологија.

Изработката на една виртуелна перспектива којашто ќе ја претставува најблиската идеална слика за минатото треба да ја потврди својата автентичност преку голема база на различни извори како што се историски записи, историски карти, цртежи, уметнички слики, мозаици и др.¹² За да се оцени веродостојноста на моделите и да се овозможи нивна публикација, потребно е да се преземат различни чекори и методи на верификација на финалниот производ споредбено со неговите алтернативи и првични скици. Воедно доколку дел од доказите бидат променети во текот на годините, истите тие треба да се земат во обзир и да бидат имплементирани во крајниот продукт.

Веродостојноста и прецизноста на виртуелните реконструкции би се зголемила преку претходно споменатиот механизам за автентичност со свои методи на работа:

1. Истражување на археолошките податоци

(2016) 22-25.

9 Hermon, S., 2008, "Reasoning in 3D: a Critical Appraisal of the Role of 3D Modelling and Virtual Reconstructions in Archaeology", *Beyond Illustration: 2D and 3D Technologies as Tools for Discovery in Archaeology*, ed. by B. Frischer and A. Dakouri-Hild, (Oxford: Archaeopress, 2008), 37.

10 Clark., T.J, "The Fallacy of Reconstruction", *CyberArchaeology*, ed. by M. Forte (Oxford: Archaeopress, 2010), 63–74.

11 Barratt, R. P., „Speculating the Past: 3D Reconstruction in Archeology“, *Virtual Heritage: A Guide*, ed. by Champion, E. M. (Virtual Heritage: A Guide, 2021), 19.

12 S. Hermon. „Reasoning in 3D“, 39.

2. Анализа на податоците
3. Обработка на виртуелна реконструкција
4. Споредување на виртуелната реконструкција и валидација
5. Извештај за работа и оценка на автентичноста
6. Тестирање и примена

Првиот чекор, истражување на археолошките податоци е собирање на што е можно повеќе податоци од објектот или од локалитетот којшто треба да се реконструира. Тука треба да се вклучат сите достапни информации: археолошки истражувања извршени на одредениот локалитет како што се фотографии, археолошки дневници. Клучно во овој процес е соработката на археологот, односно раководителот на археолошките истражувања со уметникот којшто е во негова функција.

Анализата на податоците подразбира проучување на сите собрани податоци и нивно детално истражување. Во оваа фаза креаторот на виртуелната реалност потребно е да има целосно предзнаење за објектот или за локалитетот којшто го работи. Пример, доколку објектот потекнува од ранохристијанскиот период, креаторот потребно е да ги познава сите архитектонски и градежни техники, градежни материјали, керамика, можни аномалии врз здравицата и секако целосната структура на локалитетот во неговата изворна историска форма. Покрај тоа не треба да се исклучи историското предзнаење за одредениот период како што се економските, социјалните и културните вредности на општеството. Исто така при анализата на податоци треба да се вклучат и истражувањата на археолозите низ светот и веќе зачуваните објекти кои се сродни со објектот што се реконструира, да се направи споредба и да се извлечат што е можно повеќе релевантни информации. Во идеална ситуација, обработката на виртуелна реконструкција започнува со креирање на првиот демо модел (Д1), чија основа е базирана преку опсервација на моменталната теренска состојба и последните археолошки истражувања. Следствено, првиот демо модел не треба да се разликува многу од реалната ситуација, затоа се преминува на следната фаза, односно креирање на вториот демо модел (Д2) чија основа е базирана на Д1, но уметничките и креативните моменти се далеку поизразени. Производот на комбинација на двата демо модели е третиот демо модел (Д3) кој во себе ќе ги содржи сите научни и уметнички аспекти. Крајниот продукт треба да се базира на што е можно повеќе демо модели, не треба да се исклучи и опцијата за претставување и на два или три различни крајни продукти пред публиката, доколку одреден објект претрпел одредени измени во својата историја. Затоа пред утврдувањето на финалниот изглед на виртуелна реконструкција потребата за креирање на повеќе алтернативни модели на една иста реконструкција е неопходна.¹³

Методологијата на оценување и автентичност

Подемот на слободните софтвери и социјалните мрежи овозможи секој ам-

13 Ibid, 40.

бициозен поединец да може да создаде својата креација и преку невалидна виртуелна реконструкција да предизвика погрешна слика за нашето минато кон пошироката јавност. Иако во Република Македонија постои комисија за оценка на работата на археолозите и конзерваторите, оценувањето и критериумите за изработка на виртуелните реконструкции се оставени на самите уметници и на поедини археолози.

За решавање на ова прашање потребно е изработка на нова методологија којашто ќе има задача за оценување на автентичноста и валидација на виртуелните реконструкции пред тие да бидат публикувани.

1. Дефинирање на критериум за оценка, тука треба да се идентификуваат критичните елементи на виртуелната реконструкција како што се:

- точноста на деталите, колку детали се искористени и колку од нив се совпаѓаат со археолошките извештаи и анализи,
- точноста на пропорциите, каде што треба да се оцени правилноста на размерите и димензиите во споредба со археолошкиот извештај и
- користените материјали

2. Обработка на вредносни скали/оценување, создавањето на систем за оценување ќе овозможи да им се даде вредност на виртуелните елементи врз основа на веќе дефинираните критериуми.

3. Проверка на вредносните скали, пред да се користи системот на оценување потребно е да се направи негова проверка за тоа колку и самиот тој би бил валиден. Оваа цел може да се постигне преку оценување на веќе објавени виртуелни реконструкции со споредување на археолошките податоци. Оценувањето би се правело преку комисија вклучувајќи стручњаци од повеќе области.

4. Усовршување на методологијата, во зависност од добиените резултати од тестирањето, преку ажурирање на критериумите и системот за оценување постепено и постојано би се унапредувал и подобрувал.

Заклучок

Состојбата на археологијата во Република Македонија е загрижувачка, археолошките локалитети и нашето културно наследство постојано трпат последици од несериозноста и од недостатокот на внимание, првично од страна на државните институции, а потоа и од колективната одговорност. Секоја година сè повеќе и повеќе се губи интерес за нашето културно богатство и за важноста на нашето минато. Иако имаме предизвици, постојат начини преку иновативни методи и користење на новата технологија да го вратиме интересот на публиката кон археологијата како наука и како туристичка гранка. Примената на 3Д виртуелните реконструкции нуди можност за отворање на нови врати кон археологија, за нејзина промоција и за зголемување на потенцијалот за нејзиниот научен развој. Очигледно е дека постојат предизвици во виртуелните реконструкции, како што се проблемот на точноста, недостатокот на прецизност, уметничкиот пристап на самите креатори коишто имаат огромно влијание врз автентичноста и веродостојноста на крајниот резултат. Идејата за воведување

на механизам за валидација преку детално истражување и анализа би можела да биде значаен чекор напред кон усовршување на реконструкциите. Процесот на истражување, анализа и валидација на податоците би овозможил барем за нијанса поточни и пововерливи реконструкции преку кои ќе ги претставуваме нашите локалитети. Не треба да се заборава дека вниманието на публиката треба да биде насочено кон тоа дека виртуелните реконструкции се само помошни алатки за разбирање на минатото, а не тврдења за реалноста. Сепак свеста и разбирањето на јавноста за овие технологии се клучни за правилното толкување и разбирање на вистинската природа на виртуелните реконструкции, но тие никогаш не треба да бидат оставени сами во тој процес, од круцијална потреба се и археолозите коишто треба јасно да ги дефинираат критериумите според кои виртуелните проекти ќе бидат претставени и промовирани. Важноста на дефинирањето на критериумите за оценка на реконструкциите како што се точноста на деталите, пропорциите, користените материјали и уметничкиот пристап, претставува значаен чекор напред во усовршување на овој систем. Создавањето на систем за оценување со вредносни скали на основа на претходно дефинирани критериуми може значително да ја олесни работата на археолозите и да помогне во валидација на виртуелните реконструкции. Постојаното усовршување на методологијата преку ажурирање на нови податоци и нови критериуми во оценувањето овозможува непрекинато подобрување и унапредување на системот. Со воведувањето на оваа методологија, може да се зголеми нивото на доверба, да се намалат грешките и како краен продукт да имаме совршен систем преку којшто треба да се филтрира секоја виртуелна реконструкција пред истата да биде публикувана и претставена на публиката.

Библиографија

Монографии и списанија

Barratt, R. P., „Speculating the Past: 3D Reconstruction in Archeeology“, *Virtual Heritage: A Guide*, ed. by Champion, E. M. (Virtual Heritage: A Guide, 2021).

Clark., T.J, “The Fallacy of Reconstruction”, *CyberArchaeology*, ed. by M. Forte (Oxford: Archaeopress, 2010), 63–74.

Gray, S., “*Virtual Archaeology: Game Changer or Gimmick?*“, *British Archaeology* (2016).

Hermon, S., 2008, “Reasoning in 3D: a Critical Appraisal of the Role of 3D Modelling and Virtual Reconstructions in Archaeology”, *Beyond Illustration: 2D and 3D Technologies as Tools for Discovery in Archaeology*, ed. by B. Frischer and A. Dakouri-Hild, (Oxford: Archaeopress, 2008), 36-45.

Lock, G., *Using Computers in Archaeology: Towards virtual pasts* (London & NY: Routledge, 2003).

McCoy, M D. & Ladefoged, T. N. „New Developments in the Use of Spatial Technology in Archeeology“, *Journal of Archaeological Research* 17 (2003), 263–295.

Molyneaux, B., *The Cultural Life of Images: Visual Representation in Archaeology (Thinking the Political)*, (London: Routledge: London, 1997).

Renfrew, Colin, *Virtual Archaeology: Great Discoveries Brought to Life Through Virtual Reality* (London: Thames and Hudson Ltd, 1997).

Веб-страници

„Археолошките локалитети не се пречки на патот – археолозите протестираа против законските измени“, *Нова Македонија*, 10.4.2023, <https://shorturl.at/ayFJ0>, пристапено на 12.22.2023.

„Вредно културно наследство - Скопскиот аквадукт оставен на немилост и уништување“, *Куларт*, 21.10.2019, <https://shorturl.at/irtT4>, пристапено на 12.22.2023.

Денковски, Кирил, „Римски храм Барово / Roman temple of Barovo“, YouTube видео, https://www.youtube.com/watch?v=Sv_NvkXAZ0A, пристапено на 12.23.2023.

Денковски, Кирил, „Театар Скупи виртуелна реконструкција / Theater Scupi a virtual reconstruction“, <https://shorturl.at/eoyUX>, YouTube видео, пристапено на 12.23.2023.

Dobson, Jim, “Fly Over Ancient Rome With This Dramatic New 3D Reconstruction”, *Forbes*, 8.11.2023, <https://shorturl.at/boEZ5>, пристапено на 12.23.2023.

„Интервју со професорката Весевска: Имаме премногу причини да сме бесни и да протестираме секој ден, но не сме и не протестираме“, *Skopjeinfo.mk*, 14.3.2023, <https://shorturl.at/ceuK0>, пристапено на 12.23.2023.

Конески, Филип, „Скопската тврдина/Заборавени простори 1“, 9.1.2024, <https://shorturl.at/jvB24>, пристапено на 12.22.2023.

„Порано луѓето чувале стока, а сега стоката ископува на археолошки локалитети и уништува праисторија“, *Види Вака*, YouTube видео, <https://www.youtube.com/watch?v=c5tY-YzEtp4>, пристапено на 12.23.2023.

Станковиќ, Бјанка, „Влахо – оштетена историја во име на капитализмот“, *Види Вака*, <https://shorturl.at/lX247>, пристапено на 12.23.2023.

Емилија Баткоска

Универзитет „Св. Климент Охридски“ - Битола, Факултет за туризам и угостителство - Охрид

Ментор: доц. д-р Климент Наумов

Автохтона храна во Вевчани, со акцент на димено месо и полжави

Abstract: The protection of traditional products contributes to the creation of identity and gives authenticity to a specific region and also the country itself. Connecting products to specific regions provides added value, which contributes to the rural development of the region. By protecting the final product, the traditional way of production (authenticity, specific, different products, different tastes) and natural resources (biodiversity) are protected as well, which has a positive role for the local and national identity of a country. Through the traditional methods of food production, the culture of a people is promoted, they are maintained and they play a key role in the gastronomic offer of a restaurant. The future of gastronomic practices is a return to the past with a contemporary look.

This paper will present the autochthonous plants of Vevchani, the traditional processes of smoking and salting meat, the production of the famous Vevchani lukanci and snails, which are considered traditional recipes and should be protected. Keeping these secrets is of great importance because it is passed down from generation to generation and is of fundamental importance for the people of Vevchani, as well as for tourists who want to taste local food.

Keywords: local, conservation, culture, sustainability

Методологија

Овој труд е пишуван според истражување и разговор со жители на Вевчани.

Објаснет е процесот на димење и сушење месо, подготовка на луканец и специјалитети со полжави.

Користено е и истражување преку анкетен прашалник на авторот работено во 2020 година, во кое се опфатени сите ресторани во Вевчани (пет ресторани: „Виа Игнација“, „Во Извор“, „Кутмичевица“, „Пелвец“ и „Домаќинска куќа“), кои во тој период функционираше, за да се увиди застапеноста на наведените производи во истите.

Консултирана е дополнителна литература преку интернет, која се совпаѓа со резултатите добиени преку разговор со локални граѓани.

Вовед

Никулците на најстарата населба Вевчани се на локацијата на старословен-

скиот топоним (Вес- село) местото викано - Селиште. Словенските јазици на Балканот го толкуваат како ВЕСЧ- СЕЛЧЕ, а денеска во превод на македонскиот јазик ВЕС-СЕЛО.¹ Вевчани е познато македонско село во југозападниот дел од Република Македонија, сместено на источните падини на планината Јабланица. Вевчани се наоѓа во средишниот дел на струшки Дримкол, на десетина километри од Охридското Езеро, до границата со Албанија. Вевчани спаѓа меѓу најстарите населби во овој крај и пишани докази за тоа датираат уште од XIII век.² Во Калимановата грамота (исправа) населбата е прикажана како мошне развиена и економски јака.³

Како и во останатите села, пред формирањето на Османлиската Империја и во нејзино време, вевчанци јаделе во земјени садови и со дрвени лажици. Она што е карактеристично е дека сите јаделе од еден сад, а немале посебни чинии, за разлика од денешницата каде секој човек има свој прибор, а и за секој ганг се менува истиот.

По освојувањето на Македонија од страна на османлиска Турција и петвековното владеење со сите балкански земји, почнувајќи од 1378 година, македонскиот народ не можејќи повеќе да го трпи тешкиот јарем на обесправеност, почнал да организира востанија за рушење на тој режим и добивање на национална слобода,⁴ како и зачувување на својата традиционална храна и обичаите за празници. Сепак, Османлиите успеале да направат промени во исхраната на македонскиот народ, со вметнување на нивни традиционални рецепти (пр. баклава).

Вевчанските семејства во XIX век живееле во големи семејни заедници во рамките на домаќинството (куќата). Нејзините членови (15-20) биле раководени од главатар на семејството, по правило работоспособен маж и најстар член на семејството. Мажот во семејството бил раководител и извршител на земјоделските и на сточарските работи. А жената била активен субјект во домаќинството, одговорна за готвење и помош околу одгледување на стоката и земјоделството.⁵

Во минатото, до почетокот на XXI век, земјоделието било многу развиено, но за жал немале механизација за обработка на почвата. Со срп се жнеело. Животните ги користеле како помош. Волоните ги користеле за орање со плуг, со коњите се вршело (обработувало) житото. Магарињата ги користеле за пренесување поголем товар, како дрва.

Бавчите најчесто се обработувале и сè уште се обработуваат со: пипер, кромид, лук, боранија, блитва, штавеј, рен и зелка. Нивите, пак, биле полни со

1 Каланоски, Илија, *Вевчански карневал*, (Вевчани: Институт за национална историја реклам ен-ен-Скопје, 2001).

2 Анѓелски, Алимпиј, *Вевчанскиот случај* (Скопје: НИБ „Глобус“, 2000).

3 Каланоски, Илија, *Вевчански масонии и војводи*, (Вевчани: самостојно издание, 2011).

4 Гогоски, Мате, *Војвода Ставре Гогов-јунак и легенда*, (Струга: Ирис, 2016).

5 Каланоски, Илија, *Вевчанецот Кондо Пешин- Македонски војвода од Првото српско востание* (Вевчани, Самостојно издание, 2004).

граор, јачмен, ‘рж, пченица, а денес нивите најчесто се садат со грав, пченка, јонца, јачмен и пченица.

Покрај земјоделието и сточарството, Вевчанци во минатото своите животни потреби најмногу ги задоволувале исклучително со печалбарење како во поблиските делови од опкружувањето, но и во прекуокеанските земји.⁶

Вевчани можеби е мало место, но изобилува со разни хранливи намирници!

Автохтони растенија во Вевчани се следните: мешункастиот граор, нешто слично на грав, кое го користеле како храна за животни; штавеј кој се користи во чорби и во сарма; репки - при подготовка на чорби, супи, но и како билки; папајци т.е. див трн - употреба во свежа состојба (сличен на костен и лешник); оскоруша - вид овошје чие дрво е високо околу 15-20 метри; шипинки, дренка, липа од која се прави прекрасен напиток; најстарите видови на круша: бозвица (се собира зелена, но се консумира после втората недела во јануари, кога ќе стане кафена) и тиранка; белата и црната муренка се исто така застапени. Тука може да се спомне и мушмулката која претставува релативно ново растение кое се појавило пред 40-45 години, слично на оскоруша.

Во Вевчани покрај земјоделието било застапено и сточарството. Од месото што го добивале од различни животни (свињи, јагниња, телиња, диви свињи, зајаци и друго) приготвувале повеќе специјалитети. Најголемиот проблем во минатото било тоа што немале фрижидери и струја, па морале да смислуваат најразлични начини за складирање и чување на месото и зеленчукот. Во нив спаѓаат: преработката на месо со чад и солењето на месо.

Одржливоста на овие методи за продолжување на рокот на производите, се од огромно значење за гастрономијата, заради тоа што се практикувале одамна и сè уште се почитуваат. Тоа значи дека имаат врвен квалитет, рок на траење, одличен вкус и претставуваат атрактивна понуда за туристи.

Сушењето и чадењето се едни од најстарите методи за зачувување на прехранбените производи. Отстранувањето на водата од храната помага да се спречи растот на бактериите и габите што ќе ја уништи складираната храна. Чадењето е метод на сушење кој исто така ѝ дава вкус на храната (најчесто месните производи), а чадот помага да се оддалечат инсектите што ги носат бактериите за време на процесот на сушење.⁷

Сушењето на храната се постигнува со помош на различни техники кои комбинираат извори на топлина или притисок за отстранување на водата од внатрешноста на производот и механичка енергија за отстранување на водата од неговата површина (претворба, капнување итн.).⁸

Процесот на чадење додава некои испарливи соединенија на производот кои

6 Гогоски, *Војвода Ставре Гогов- јунак и легенда*.

7 “Food Preservation– Drying and Smoking”, *Consumer Food Safety*, WSU EXTENSION, <https://shorturl.at/adIS5>, пристапено на 23.12.2023.

8 Sebastian, P., Bruneau, D., Collignan, A., Rivier, M., “Drying and smoking of meat: heat and mass transfer modeling and experimental analysis”, *Journal of Food Engineering* vol. 70/2, (2005), 227-243.

го инхибираат растот на бактериите и му даваат специфичен вкус на производот. Изборот на извори на топлина и чад главно зависи од саканите карактеристики на производот и од економските ограничувања поврзани со развојот на процесот.⁹

Преработка на месо со чад (дим)

Суштината во подготовката на храната со чадење е третман со хемикалии при сублимација на дрвото во услови на недостаток на кислород. Се случува:¹⁰

1. Топло. Храната е изложена на чад на температура од 70 до 150 °C. Процесот се карактеризира со забрзано варење на производите (40-180 минути). Се чува на собна температура не повеќе од 1 до 3 дена.
2. Ладно. Обработката се врши со ладен чад на 20-30 °C (препорачливо е 20 °C). Времето за готвење е од неколку часа до неколку дена. Производот добива деликатна арома на чад и исклучителен вкус. Рок на траење достигнува неколку недели/ месеци и до година ако ги има условите за влажност и температура.
3. Измешано. Температурата на димните гасови е 40 – 80 °C. Обработка во рок од 4 до 10 часа. Рокот на траење на ваков производ е 3-7 дена. Се добива полутраен производ пр. салама.¹¹

По термичка обработка, производите добиваат голем број својства:

- импрегнирани се со ароматични материи кои на храната ѝ даваат единствена арома и вкус;
- добиваат долг рок на траење поради конзервативните својства на димните гасови (бактериостатски ефект).¹²

Домашна чадница

Домашната чадница мора да вклучува уред што ја намалува топлинската компонента.

Дизајнот на создавање ладен чад вклучува издолжен канал (оџак). Движејќи се по цевката, гасовите губат дел од својата топлинска енергија. Соодветно на тоа, температурата се намалува. Овој ефект се става во повеќето домашни димници со ладно чадење.¹³

Пумницата со ладно чадење е составена од три главни компоненти:

1. извор на чад (генератор на чад);
2. канал за чад (оџак);
3. сад за храна.¹⁴

9 Ibid.

10 „Дизајн на ладно пушење дома. Ладно чадена димница. Како по правило, се подготвува ладно пушење“, *Енциклопедија за заштита од пожари*, RT82, <https://rb.gy/rdph2j>, пристапено на 23.12.2023.

11 Ibid.

12 Ibid.

13 Ibid.

14 Ibid.

Важни точки при дизајнирање и инсталација:

- неопходно е да се постави ладна чадница на растојание од дрвени или од други запаливи материјали;
- предвид треба да се земе насоката на ветерот; протокот на воздух не треба да го затне огнот во огништето и да го насочува чадот кон станбени или доградби со домашни миленици;
- потребно е да се обезбеди наклонот на оџакот за да се создаде влечење;
- треба да се заштити локацијата на оџакот и шпоретот за да спречат изгореници кај човек.¹⁵

За вевчанци е карактеристично ладното чадење на месото во чадница во времетраење од 6 димења по 6 часа. Потоа месото се остава да зрее 90 дена во просторија за месо каде што има можност за проток на воздух и соодветна температура до 15 °C.

Постапка за чадење месо

Чадењето (димењето) може да се прави на кое било месо, но најчесто се користи свинското месо.

Првиот чекор е посолувањето. Во сад, када или во голем плех се реди месото. Традиционално се користи голема дрвена даска која се поставува на косо. Месото треба насекаде да се покрие со дебел слој сол. За помали парчиња месо како печеница и свински врат, доволно е 48 часа да стојат во сол. За голем бут може да требаат 3 недели, со менување на солта.¹⁶

Времето дозволено да помине од колењето на свињите до почетокот на солењето на свежата нога не смее да биде пократко од 24 ниту подолго од 96 часа. Солењето на бут трае во просек од 14 до 20 дена, се посолува со морска сол на температура од +4 °C до +6 °C.¹⁷

За помали парчиња месо, нема потреба да се менува солта, но садот каде што ќе стои посоленото месо, за течноста (пац-солилото) да истекува задолжително е да стои косо. За овие парчиња, не е потребно менување на солта.¹⁸

За време на тие 48 часа, волуменот на месото ќе се намали за околу 30 %, бидејќи солта ја извлекува течноста од месото.

По истекот на тие 48 часа, солта се мие од месото, па е подготвено за чадење и сушење. Месото ја впило потребната сол. Месото може да се истрие со бибер или со некој друг зачин, по желба.¹⁹

За поголеми парчиња месо како бут, потребно е солта да се замени т.е. се дотура сол на самиот бут барем уште 3 пати. Менувањето на солта се прави

15 Ibid.

16 Лудо (псевдомин), „Домашно димено и природно сушено месо“, *Мои рецепти*, <https://rb.gy/57j9ka>, пристапено на: 4 јануари 2024.

17 „FAZE PROIZVODNJE PRŠUTA“, Prsut vostane, <https://rb.gy/9xf35u>, пристапено на 20.12.2023.

18 Лудо, „Домашно димено и природно сушено месо“.

19 Ibid.

откако претходната сол ќе се извалка (натопи). Тоа се прави со цел солта да пробие до централниот дел на бутот т.е. до коската.

Откако ќе се посоли месото оди на пресување на посебна преса со којашто се истиснува останатата течност која ја содржи месото. Пресувањето е процес - на крајот од фазата на солење при кој се притискаат бутовите/месото така што се редат во редови меѓу чинии и се притискаат. Пресувањето трае од 7 до 14 дена на температура од +4 °C до +6 °C.²⁰ После пресување месото има можност да оди во пушница и да се чади со ладен чад (неколку дена по неколку часа) или зреење само на воздух без ладно чадење, а таквото месо бара посебна клима и посебни услови за сушење (обично таквите зреења се прават каде што има добра морска клима т.е. во Шпанија, Италија, Црна Гора, Хрватска и во други приморски предели).

Чадењето и сушењето на месото се долги и бавни процеси.

Чадењето се прави во специјални чадници. Чадницата потребно е да е добро затворена, за да останува чадот внатре, месото да е закачено високо, подалеку од ложиштето. Ова се прави за месото да се чади на ладен чад, не да се суши со топол воздух. Целта е месото природно да се исуши, убаво да исферментира.²¹

Се препорачува димење на температура од 20 °C. Месото останува сурово, бидејќи не е термички обработено, а квалитетот го добива од зреењето, кое напонавме дека трае 90 дена.

Фазата на зреење се одвива во затемнети простории со мала размена на воздух. Пожелно е температурата во просториите за зреење да не надминува +20 °C, а релативната влажност под 90 %.²²

Месото се чади од 7 до 10 дена, по 5-6 часа на ден. Се реди на растојание доволно да е обвиено во чад, а парчињата да не бидат допрени едно до друго.²³

Месото не се чади секој ден. Се чади два дена по ред, еден ден пауза, повторно два дена чадење, еден ден пауза. Во периодот кога не се чади месото, се остава на провев да се суши.²⁴

Инсекти нема да го напаѓаат бидејќи е задимено и ги одбива.

Најдобар период за чадење на месо е од ноември до декември, да има време да се суши без да замрзне. На веќе исушеното месо мразот не му пречи.

За добар чад (дим) потребно е суво дрво, пожелно од овошни дрва (црешово или дрво од слива) или букова пилевина. Тоа се дрва коишто не оставаат гар (гареш- да гламни месото, брзо согорува) и немаат пропратни мириси кои би можело месото да ги поприми. Смолести дрва од бор, елка и сл. не треба да се користат.²⁵

Во ложиштето се распалува оганот и треба да се надгледува да не стане јак.

20 „FAZE PROIZVODNJE PRŠUTA“.

21 Лудо, „Домашно димено и природно сушено месо“.

22 „FAZE PROIZVODNJE PRŠUTA“.

23 Лудо, „Домашно димено и природно сушено месо“.

24 Ibid.

25 Ibid.

Доколку се распали многу, се попрскува (не се истура) со вода или самото дрво се превртува да стивне оганот. Потребен е само чадот. Температурата треба да се контролира преку посебни мерачи на температура кои се монтирани на самота врата од пушницата, (термометар).²⁶

Висината на која ќе се закачи месото над ложиштето пожелно е да е што е можно поголема. Над 2 метри растојание од ложиште до месо, а најдобар квалитет за месото се добива доколку истото е обесено на околу 3 метри.

Откако ќе заврши процесот на димење, месото се остава во ладна просторија да се исуши. Овој процес најчесто трае 3 месеци (за парчиња свински врат - сушење со зрење на месото), а може и повеќе, во зависност од големината на парчињата. За големи парчиња како бут, процесот на сушење може да трае и до 6 месеци.²⁷

Пршутата може да се чува минимум 1 година до 2 години, за да постигне најдобар квалитет. Пршутата се прави од задниот бут, а свињите уште од мали се хранат со посебна таблица за исхрана на свињите (протеини, витамини, масти), со цел секој бут да е исти, а пршутата да достигне максимален квалитет.

Во Вевчани се прават повеќе производи со помош на овие методи, а најчесто се обработува свинско месо.

Иако сите ресторани во Вевчани имаат понуда на чадени производи, ресторанот „Домаќинска куќа“, кој е еден од најстарите ресторани (основан во 2002 година), успеал да опстане благодарение на тајната подготовка на секогаш тазе месо од животни кои самите ги одгледуваат и својата винарија „Унуфри“. Единствен е во Вевчани кој нуди домашни производи добиени со чадење и солење: пршута, кулен, печеница, сланина, суви ребра и слично.

Совети:

1. Оние кои имаат димници, најчесто месото го оставаат во самота димница да се суши. Доколку нема димница, пожелно е месото да се суши на таван или прекриено место, заштитено од дожд и слично, но на провев.
2. Во процесот на сушење и димење, месото губи околу 50 % од својата тежина и станува тврдо.
3. За сервирање се сечат тенки, речиси просирни парчиња.²⁸

Аматерска чадница

Наједноставниот уред познат уште од античките времиња е аматерска чадница од отворен оган за чадење. Тоа е огниште ископано во земја или направено од ограда со земјен парапет, камен или влажни трупци. Одозгора е наредена решетка од мали прачки од свежо дрво.²⁹

Претходно, пред да се постави гајба, се пали оган во огништето за да се создаде јаглен (како скара). Понатаму, по согорувањето на огревното дрво и

26 Ibid.

27 Ibid.

28 Ibid.

29 Ibid.

акумулацијата на доволен број на тлееени јагленосани столбови, се поставуваат листови од листопадни дрвја (евла, бреза, трепетлика). Дозволено е да се користи мало суво дрво (без зеленило). Се поставува гајба. Се реди месото (може и риба). Се закопува со зелени гранки и зеленило.³⁰

Во зима, во отсуство на зеленило, може да се користат гранки од смрека или бор (кедар). Но, неопходно е да се постави слој од гранки. Во спротивно, кога се загрева и е во контакт со храната, ослободената смола ќе додаде горчина на производот.³¹

Мора да се внимава на следните работи:

- неопходно е да се следи отсуството на отворен пламен;
- важно е тлеењето јаглен да не се задушува поради мал прилив на свеж воздух;
- да се внимава на количината на јаглен или на дрво.³²

Месото подготвено на овој начин може да трае цела зима.

Вевчански начин на чување костени

На сличен начин без чад во Вевчани сè уште складираат и чуваат костени. Со помош на папрат и земја, познато е чување на костени во вортелка (збир во вид на круг) од папрат.

Најпрво се копа дупка во земја околу 50-60 цм надолу, се реди суров папрат кој ќе опфати 15-20 цм, се реди костен, па повторно папрат 15-20 цм. На крај се покрива со земја околу 5-10 цм.

Така може да се зачуваат до пролет. Во меѓувреме може повторно да се откопаат и да се користат, па да се закопаат повторно.

Водено и суво солење

За *водено солење/саламурење на месо*, во буре се реди месо, се додаваат 10 л вода и 1 кг сол и 50 г шеќер (се користи наместо конзерванс, за поголема безбедност). Така месото се чува 10 дена. Откако ќе поминат 10 дена, месото се истава и се цеди. На крај се суши во пушница со температура 50 °C до 6 часа, каде што месото нема никаков контакт со чад (во ретки случаи кога месото има потреба и доколку сака чинителот може да пушти и малку чад).

За *сувото солење* е карактеристично неконтролираното солење, а се врши со едноставно триење, особено околу коските. Приближното количество за 1 кг месо е 100 гр сол. Се зема 10 отсто од количината на сол. Посолените парчиња се ставаат во пластичен сад каде што треба да стареат одредено време.³³ Во Вевчани наместо во пластичен сад, солењето се одвива во специјализирани буриња каде што се реди месо (2-3 кг) па сол, а се превртува на 21 ден.

30 „Дизајн на ладно пушење дома“.

31 Ibid.

32 Ibid.

33 „Три начини на солење месо за сушење“, zemjodelie.mk, <https://rb.gy/91r6dq>, пристапено на: 4.12.2023.

Во комбинираниот метод се врши суво солење и се додава калиум нитрат. Температурата е важна

За да се добие добар продукт во однос на мирис, боја, вкус и квалитет на финалниот производ, треба да се внимава на температурата, која претставува еден од најважните фактори. Температурата никогаш не смее да е пониска од 5 °C, бидејќи со тоа што месото се стврднува потешко се апсорбира солта. Исто така, температурата над 12 °C лошо влијае на процесите.³⁴

Месото останува потопено во саламура додека не достигне содржина на сол од околу два до три проценти. Во зависност од температурата, саламурата се прелива или во случај на сува саламура се превртува во садот. Долу го ставаме делот од горе, а горе долните. Не треба да се посолува предолго, бидејќи ќе дојде до пресолење.³⁵

Десалинизација со топла вода

Доколку е потребно да се изврши отсолување или десалинизација, тоа се изведува со топла вода, во која претходно солените парчиња се потопуваат 2 до 3 часа.³⁶

Постапката се повторува во зависност од соленоста. Се остава месото да се исцеди и потоа се префрла во сушница.³⁷

Некои вевчански рецепти

Вевчани е препознатливо по вевчанското вино т.н. вевчанска керф, вевчанската ракија т.е. вевчански препек- 2 пати варена ракија, кашаник, золеник и вевчанскиот луканец кој е производ добиен со процес на чадење. Во овој труд ќе биде обработен рецепт за „Вевчански луканец“.

Вевчански луканец

Потребни состојки:

Состојки:	Количина:
Свинска плешка	8 кг
Свински пафлак	2 кг
Сушени пиперки	10 парчиња
Бибер	0,035 кг
Лук во прав	0,035 кг
Праз (сушен)	2 страка
Сол	0,18 кг
Дебели свински црева	*зависи од големината на луканците

Прелиминарна подготовка:

Плешката и пафлакот крупно се мелат на шајбна со број 12, сушените пиперки дополнително се сушат во рерна и со раце се дробат, дебелиите црева треба

34 Ibid.

35 Ibid.

36 Ibid.

37 Ibid.

добро да се исчистат.

Подготовка:

Се прави смеса од сите состојки, а потоа се полнат цревата со таа смеса со помош на специјализирана машина.

Луканците се сушат 12 часа на температура до 30 °C во пушница каде што не поминува чад низ колбасите.

Луканецот традиционално се служи со кашаник и сирење на празникот Св. Василија во Вевчани.

Според истражувањето, луканецот се послужува во сите вевчански ресторани и тоа: ресторан „Кутимичевица“, ресторан „Виџа Игнација“, ресторан „Во извор“, ресторан „Пелвец“ и ресторан „Домаќинска куќа“. Од 2023 овој специјалитет може да се проба и во новоотворениот ресторан „Пупина куќа“.

За полжавите

Во Вевчани во минатото многу биле застапени речните пастрмки, желките, жабите и ракчиња кои живееле по бразди (длабнатини покрај патиштата низ кои тече вода, служат за наводнување на нивите). За жал, денес не може да се најдат, но се застапени полжавите, кои се многу здрави и препорачливи за исхрана, заради нивните нутритивни својства.

Рецепти за подготовка на полжави

Прелиминарната подготовка на полжави е задолжителна.

Начин 1: Заради тоа што полжавите можат да се хранат со растенија кои се отровни за луѓето, без никаква штета по нивното здравје, тие не треба да се јадат веднаш по бербата. Најпрво треба да се стават во мрежа или во тавче со капак да не се распрснат, и се преливаат со малку брашно (како храна). По 8-10 дена треба да се исчистат т.е. треба да се спуштат во вода и брзо да се префрлат во сад исполнет со крупна сол. Така се оставаат 2 часа, за да испуштат слуз. Потоа, со четка се мијат темелно во неколку води (најмалку 4).³⁸

Начин 2: Полжавите се редат во тенџере на оган, се преливаат со вода и се варат околу половина час. Постапката се повторува во 3 води. Откако полжавите ќе се сварат, водата се цеди, се вади кожичката и со чепкалка или со игла се вадат од куќичката.

1. Рецепт за полжави

Табела 1. Состојки и потребна количина за рецептот 1.

Состојки:	Количина:
Полжави	30 парчиња
Кромид	2 големи главици
Масло	0,042 л

³⁸„Како да готвите полжави дома - карактеристики и најдобри рецепти. Рецепт за готвење полжав од грозје“, Stale, <https://rb.gy/oamwwr>, пристапено на: 12.12.2023.

Оцет	0,088 л
Брашно	0,00781 кг
Црвен пипер	0,00781 кг
Сол	По желба

Извор³⁹

За подготовка на овој рецепт се потребни помалку од 80 минути.

Прелиминарна подготовка:

Се користи начин 2.

Подготовка:

Се сечат главата и опашката. Се мијат и се оставаат да отстојат во оцет половина час.

Кромидот се пропржува на масло, се додава малку брашно и црвен пипер. Се промешува и се пржи уште малку.

Потоа се додава вода, сол и на крај полжавите. Се варат уште 10 минути.

Пржени полжави со црвен пипер што може да се послужат со свежа сезонска салата или со сос по желба.⁴⁰

2. Капама со праз и ориз - вевчански рецепт

Табела 2. Состојки и потребна количина за рецептот 2.

Состојки:	Количина:
Праз	1 главица (помала)
Ориз	0,1 кг
Вода	0,6 л
Полжави	0,25 кг (околу 50 парчиња)
Црвен пипер	0,006 кг
Масло	По желба
Сол	По желба
Црн пипер	По желба

Подготовка:

Прво ситно се сечка празот. Се пржи во тава (која може да се реди и во перна) или во тепсија, со малку масло, и се додава малку сол. Откако ќе се испржи делумно празот се додава пиперот, па веднаш се додава претходно измиениот ориз. (Пиперот не смее долго да се пржи, што значи дека оризот се додава веднаш, за да не изгори) Истиот се пропржува неколку минути заедно со празот. Па се додава зовриена вода.

На крај над оризот се ставаат полжавите (кои претходно се сварени и исчи-

³⁹ Ѓорова, Ана, „Полжави на македонски начин“, *Мое Мени*, <https://shorturl.at/pCPT3>, пристапено на: 10.12.2023.

⁴⁰ „Рецепт за полжави“, *zemjodelie.mk*, <https://shorturl.at/lBIV5>, пристапено на: 6.12.2023.

стени со начин 2), па се зачинува по вкус. Истото се пече околу 20 минути во рерна.

3. Полжави со пипер

Табела 3. Состојки и потребна количина за рецептот 3.

Состојки:	Количина:
Полжави	50 парчиња
Буковски пипер	0,010 - 0,015 кг
Масло	По потреба
Сол	По желба

Подготовка:

Околу 50 полжави (претходно сварени) се пржат без масло за да испари водата. Па се додава масло и се пржат околу 10 минути, па се додава буковски пипер и сол по желба.

Овие специјалитети со полжави може да се сервираат со палешница.

Според истражувањето, специјалитети со полжави може да се нарачаат во ресторанот „Кутмичевица“, каде што многу се почитуваат традиционалните начини на подготовка на храна. Нивната цел е традиционалната храна да допре до што поголем број на луѓе. Да ги задржат тајните на рецептите кои сè уште може да се подготвуваат (со намирниците кои сè уште се достапни пр. полжави), а со тоа имаат уникатна понуда на пазарот, бидејќи секој турист би сакал да го дегустира тоа што е карактеристично за едно место.

Специјалитети со полжави може да ги има на дневна понуда и во другите ресторани.

Заклучок

Вевчани е богато со автохтони растенија кои треба да ја збогатат гастрономската понуда на Вевчани и почесто да се нудат производи со истите на туристите.

Автохтони растенија во Вевчани се следните: мешункастиот граор, штавеј, репки папајци, оскоруша, шипинки, дренка, бозвица, тиранка, белата и црната муренка.

Месо најчесто добиваат од домашни и од диви свињи, телиња, јагниња и од кокошки.

Доколку се одржуваат автохтоните растенија во ресторанската понуда, преку комбинација со месо, може да се добијат старо-нови рецептури (пример: сарма со штавеј и домашно мелено месо), кои може да се прикажат на модерен начин од страна на шефовите во рестораните.

Во Вевчани биле застапени земјоделието и сточарството, а во денешно време поретко се практикуваат. Од месото што го добивале од различни животни приготвувале повеќе специјалитети, а некои од нив сè уште се подготвуваат.

Одржливоста на методите за продолжување на рокот на производите, се од

огромно значење за гастрономијата, заради тоа што се практикувале одамна и сè уште се почитуваат. Тоа значи дека имаат врвен квалитет, рок на траење, одличен вкус и претставуваат атрактивна понуда за туристи.

Чадењето и солењето на месо се едни од најпознатите начини за конзервирање на месо кои опстанале. Тоа се долги и бавни процеси. Чадењето може да биде топло, ладно и измешано во зависност од температурата и од потребното време за подготовка. Карактеристични се по тоа што се потребни определени услови за успешно да се изведат. Просторот е исто така многу битен. За добар чад (дим) потребно е суво дрво, пожелно од овошни дрва (црешово или дрво од слива) или букова пилевина.

Сувото, воденото и мешаното солење на месото се методи за отстранување на бактериите од месото и за продолжување на рокот на траење. Температурата треба да се одржува на ниво од 5 °C до максимално 12 °C. Десалинизацијата може да се изврши доколку тоа е потребно, а се прави со топла вода и после тоа задолжително е месото да се исцеди.

Чадените производи, особено луканецот, се атрактивна понуда на сите ресторани во Вевчани, за разлика од специјалитетите од полжавите кои не се достапни во секој ресторан, а претставуваат важен дел од гастрономската понуда на Вевчани, заради тоа што претставуваат специфичен специјалитет кој е тешко достапен.

Во Вевчани повеќе се практикуваат традиционалните методи на подготовка на храна и истите се поодржливи од повеќето од модерните техники и методи. Како доказ може да се земе тоа што многу долго се одржале во една заедница, место, град, регион, држава и во пошироки рамки.

Заштитата на традиционалните производи како вевчанскиот луканец, специјалитети со полжави, кашаникот, зеленикот и вевчанското вино, би придонела за создавање и за зајакнување на идентитет на Вевчани и дава автентичност на регионот, но и на државата. Поврзувањето на производите со одредени региони дава додадена вредност, што придонесува во руралниот развој на Вевчани, но и на земјата во целина.

Општ заклучок е дека Вевчани претставува ризница на ароми и вкусови за гурманите и вљубениците на домашната, традиционална и добра храна, при што не изостанува ниту понудата на алкохолни пијалаци меѓу кои изобилува познатото домашно вино „Вевчанска керф“ и домашната ракија.

Библиографија

Монографии и веб-страници

Анѓелски, Алимпиј, *Вевчанскиот случај* (Скопје: НИБ „Глобус“, 2000).

Гогоски, Мате, *Војвода Ставре Гогов-јунак и легенда*, (Струга: Ирис, 2016).

„Дизајн на ладно пушење дома. Ладно чадена димница. Како по правило, се подготвува ладно пушење“, *Енциклопедија за заштита од пожари*, RT82, <https://rb.gy/rdph2j>, пристапено на 23.12.2023.

Горова, Ана, „Полжави на македонски начин“, *Мое Мени*, <https://shorturl.at/pCPT3>, пристапено на: 10.12.2023.

„Како да готвите полжави дома - карактеристики и најдобри рецепти. Рецепт за готвење полжав од грозје“, *Stale*, <https://rb.gy/oamwwr>, пристапено на: 12.12.2023.

Каланоски, Илија, *Вевчански карневал*, (Вевчани: Институт за национална историја реклам ен-ен-Скопје, 2001).

Каланоски, Илија, *Вевчански масонии и војводи*, (Вевчани: самостојно издание, 2011).

Каланоски, Илија, *Вевчанецот Кондо Пешин- Македонски војвода од Првото српско востание*, (Вевчани, Самостојно издание, 2004).

Лудо (псевдомин), „Домашно димено и природно сушено месо“, *Мои рецепти*, <https://rb.gy/57j9ka>, пристапено на: 4 јануари 2024.

„Рецепт за полжави“, *zemjodelie.mk*, <https://shorturl.at/IBIV5>, пристапено на: 6.12.2023.

Sebastian, P., Bruneau, D., Collignan, A., Rivier, M., “Drying and smoking of meat: heat and mass transfer modeling and experimental analysis”, *Journal of Food Engineering* vol. 70/2, (2005), 227-243.

„Три начини на солење месо за сушење“, *zemjodelie.mk*, <https://rb.gy/91r6dq>, пристапено на: 4.12.2023.

„FAZE PROIZVODNJE PRŠUTA“, *Prsut vostane*, <https://rb.gy/9xf35u>, пристапено на 20.12.2023.

“Food Preservation– Drying and Smoking”, Consumer Food Safety, *WSU EXTENSION*, <https://shorturl.at/adIS5>, пристапено на 23.12.2023.

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека “Св. Климент Охридски”, Скопје

001.891-057.875(062)

НАУЧНА студентска конференција МЕЕТ 2023 (2023 ; Скопје)

Зборник на трудови од третата научна студентска конференција МЕЕТ 2023 одржана на 12 октомври 2023 година во Скопје / [главен уредник Филип Марковски]. - Скопје : Универзитет “Св. Кирил и Методиј” во Скопје, Филозофски факултет, 2024

Достапно и на: <http://repository.ukim.mk/handle/20.500.12188/31638>. - Текст во PDF формат, содржи 286 стр., илустр. - Наслов преземен од екранот. - Опис на изворот на ден 18.10.2024. - Фусноти кон текстот. - Библиографија кон трудовите. - Abstract кон трудовите

ISBN 978-608-238-249-4

а) Научни трудови -- Студенти -- Собири

COBISS.MK-ID 64567557

ISBN 978-608-238-249-4